

SHADDARŚANA-SAMŪCHCHAYA

BY

HARIBHADRA

WITH

GUṆARATNA'S COMMENTARY
TARKARAHASYA-DIPIKĀ.

EDITED BY

LUIGI SUALI, PH.D.

OF

BOLOGNA.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY 57, PARK STREET.

1905.

PRELIMINARY NOTICE.

In preparing this edition I have made use of the following material:—

I. For the text of the sūtras of Haribhadra alone.

A.—This MS. contains the sūtras and an avacūṛṇi of 3 folios. The text, in the middle of the pages, is 11 lines, × 47 akṣaras.

G.—MS. of the Library of the Deccan College. See Bhandarkar's Report on the search for Sanskrit manuscripts in the Bombay Presidency during the years 1884-85, 1885-86 and 1886-87, No. 1387. 3 folios. Text with avacūṛṇi. Text: 10—13 lines × 42-44 akṣaras. The avacūṛṇi is in both these MS. the same, but I have not found the name of the author. The age of the MS. is not easy to determine, but A seems to be older than G.

D.—MS. of the Library of the Deccan College. See Bhandarkar, loc. cit. No. 1386—24 f. × 17 l. × 52 akṣ. This MS. contains the text of Haribhadra with a commentary that is but an abstract of the commentary of Guṇaratnasūri. No date.

E.—An old MS. of 27 fol. × 15 l. × 58 akṣ. It contains, fol. 1-25^a, the sūtras of Haribhadra and the same commentary as D.

E¹.—The folios 25^a—27 of the MS. E. containing Haribhadra's text only.

II. For the sūtras of Haribhadra and the commentary of Guṇaratna:—

B.—An old and carefully written MS. in the Library of the University of Berlin. See A. Weber Verzeichniss der Sanskrit- und Prākrit-Handschriften, etc.

1 vol., p. 180—182, no. 1610 (=MS. or fol. 741). I first used a beautiful photograph of this MS. taken by Professor Count F. L. Fullé, and afterwards compared doubtful passages of it with the original. B is the best and oldest of my MSS.; together with Y it forms the basis of the present edition—80 f. × 17 l. × 49 akshara. No date.

A.—A good and old MS. 61 fol. × 19 l. × 65 aksh. Belonging to Professor Hermann Jacobi. No date.

P.—A modern MS. 63 f. × 18 l. × 62—0 aksh. Samvat 1956.

K.—Fol. 98 × 15 l. × 53 aksh. This MS. bears no date, but it seems to be old.

The MSS. A, E, P and K have been procured and kindly lent me by Vakil Keshavlal Premchand B.A. LL.B., of Ahmedabad. I have much pleasure in publicly acknowledging my indebtedness to him for his unselfish endeavours in the interest of this work. My best thanks are due, besides, to the authorities of the Berlin Library for lending me MS. B, and especially to my teacher Professor Dr. Hermann Jacobi, who not only lent me his MS. and afforded me an opportunity of comparing the above mentioned MSS. of the Deccan College Library, but also, by his advice and assistance, most effectually aided me in preparing the text of this edition.

LUDWIG STALL.

Bombay, 20th May, 1905.

प्रथमो ऽधिकारः ।

जयति विजिनरागः केवलासोकशालौ
 सुरपतिकृतसेवः श्रीमहानौरदेवः ।
 षट्समसमयाञ्जेशाकगाम्भीर्यभाजः
 सकलनयममृष्टा विन्दुभावं भजन्ते ॥ १ ॥
 म जिनः श्रिये भवतु यस्याद्वाददावानले
 भस्मीभूतकुतर्ककाष्टनिकरे तृष्णान्ति सर्वेऽप्यहो ।
 संगीतिगवहारलुब्धव्यतिकरानिष्टाविरोधप्रभा-
 वाशास्रभवसंकरप्रभृतयो दोषाः परै रोपिताः ॥ २ ॥
 वाग्देवो संविदे नः स्यात्सदा या सर्वदेहिनाम् ।
 चिन्तितार्थान् पिपत्तीह कल्पवल्लीव सेविता ॥ ३ ॥ 10
 मला निजगुरुन् भक्त्वा षड्दर्शनसमुच्चये ।
 टौका संचेपतां कुर्वे स्वान्योपकृतिहेतवे ॥ ४ ॥

इह हि जगति कुरीष्यसिन्तवतां महतां परोपकारसंपादनसेव
 यवोक्तमा स्वार्थसंपत्तिरिति मला परोपकारैकप्रवृत्तिसार-
 खतुर्दशप्रतसंख्यासास्त्रविरचनाजनितजगज्जन्तूपकारः श्रीजिन- 15
 शासकप्रभावनाममाताविभावंनिभास्कारो चाकिनीमहत्तरावृत्ता-
 नवमोपकृत्योधिबन्धुरो भगवान् श्रीपरिभद्रसूरिः कर्त्तव्यो

बहदर्शनसमुच्चयः सटीकः ।

वाच्यस्वरूपं जिज्ञासूनां तत्तदीयग्रन्थविस्तरावधारणशक्तिविक्र-
मानां सकलानां विनेयानामनुग्रहविधित्वाद्या स्वल्पग्रन्थं महायं
सद्गतनामान्वयं षड्दर्शनसमुच्चयं शास्त्रं प्रारभमाणः शास्त्रारम्भे
मङ्गलाभिषेदयोः साक्षादभिधानाय संवन्धप्रयोजनदीप्त्यं संशूच-
नाय प्रथमं श्लोकमेवमाह ॥

सद्दर्शनं जिनं नत्वा वीरं स्याद्वाददेशकम् ।
सर्वदर्शनवाच्योऽर्थः संक्षेपेण निगद्यते ॥ १ ॥

सत् शब्दद्विचयमानं काश्चास्त्रिकज्ञानापेक्षया प्रशस्तं वा दर्शन-
सुपलम्बिज्ञानं केवलमाख्यं यस्य, स सद्दर्शनः । अथवा सत्प्रशस्तं
दर्शनं केवलदर्शनं तदव्यभिचारीत्वात्केवलज्ञानं च यस्य, स
सद्दर्शनः, सर्वज्ञ सर्वदर्शी चेत्यर्थः, तम् । अनेन विशेषेण
श्रीवर्धमानस्य भगवतो ज्ञानातिशयमाविरपीभवत् । अथवा
सदचित्तं सकलनरासुरामनेन्द्रादिभिरभ्यर्षितं दर्शनं मतं यस्य, स
सद्दर्शनस्तम् । अनेन च तदीयदर्शनस्य त्रिभुवनपूज्यतामभिद-
धानः श्रीवर्धमानस्य त्रिभुवनविभोः सुतरां त्रिभुवनपूज्यत-
व्यनक्तौति पूजातिशयं प्राचीकटत् । तथा जयति रागदेषां-
दिशङ्कानिति जिनसम् । अनेनापाद्यापगमार्तिशयसुदवीभवत् ॥
तथा साक्षरं चित्तं सर्वदर्शनसंमतसद्गतवस्त्वशानां मिश्रः
सपिचतथा सदनं स्याद्वादः । सदस्यस्यत्वानित्यसामान्यविशेषा-
भिलाषीणभिलाषोभयात्मानेकाज्ञ इत्यर्थः ॥ ननु कथं
सर्वदर्शनार्था परस्परविरुद्धभाषिणामभीष्टा वस्त्वशाः सद्गताः

संभवेयुः चेसां मिथःसापेक्षतया स्याद्वादः मन्त्रवादः स्यादिति
 वेत् । उच्यते । अद्यपि दर्शनानि निजनिजमतभेदेन परस्परं
 विरोधं भजन्ते, तथापि नैकैक्यमाणाः सन्ति तेऽपि वस्त्वशा
 ये मिथःसापेक्षाः सन्तः समुचोचनतासञ्चलन्ति । नयादि । सांगती-
 रनित्यात्वं, सांख्यनित्यात्वं, नैयायिकैर्गोषीषैश्च परस्परविविक्ते
 नित्यानित्यात्वं मद्मते सांख्यानविशेषौ च, मीमांसकैः
 श्याङ्कश्चर्वज्जै भिक्षाभिक्षे नित्यानित्यात्वं सदमदंशौ भामान्य-
 विशेषौ शब्दस्य नित्यात्वं च, संश्लिष्ठास्तवमःप्रनियतिकर्म-
 पुरुषादीनि प्रगल्भरसानि, शब्दत्रुजाजातवैतनादिभिश्च शब्द-
 ब्रह्मज्ञानाद्वैतानि चेत्यादयो ये ये वस्तु परेऽप्येकियन्ते, ते
 सर्वेऽपि सापेक्षाः सन्तः परमार्थसत्यातां प्रतिपद्यन्ते निरपेक्षा-
 स्त्वन्यान्नेन निरस्यमाना नभौनखिनायन्त इत्यात्वं विशदरेण ॥

स्याद्वादस्य देशकः सम्यग्बुद्ध्या स्याद्वाददेशकत्वम् । अनेन
 वचनातिशयसचकथत् । तदेवं चत्वारोऽजातिशयः शास्त्रकृता
 साक्षादाचार्याश्चरं । तेषां हेतुहेतुमद्भाव एव भाव्यः । यत एव
 निःशेषदोषगन्तुजैता, तत एव सर्वज्ञः । यत एव सर्वज्ञस्तत एव
 मद्भूतार्थवादी । यत एव मद्भूतार्थवादी, तत एव त्रिभुवनाभ्यर्थ्य
 इति । एवमतिशयचतुष्टयीप्रवरं वीरं महावीरं वर्तमानतीर्था-
 धिपतिं श्रीवर्धमानापरामिधानं मत्वा मनमा तदतिशय-
 चिन्तनेन वाचा तदुच्चारणेन कायेन भूमौ शिरोलम्बनेन च 20
 प्रतिपाद्येत्यर्थः । एतेनादिमं मङ्गलमभिद्धौ । मध्यमङ्गलं
 तु "जितेन्द्रो देवता तत्र रागद्वेषविवर्जित" इत्यादिना

षट्दर्शनसमुच्चयः सटीकः ।

जिगमतक्रीतनेन क्रीर्तयिष्यति । अन्वयमङ्गलं पुनरभिधेय-
तात्पर्याद्यैः पर्यालोच्यः सुबुद्धिभिरित्यत्र सुबुद्धिग्रन्थसंग्रहनेन
वक्ष्यति । तस्य विविधस्यापि फलमिदम् ।

तं मंगलमार्दण मञ्जे पञ्चतण थ सत्तस्स ।

पढमं मत्थस्साविग्घपारगमणाण निदिट्ठं ॥

तस्सेवाविग्घत्थं मज्झिमयं अतिमं च तस्सेव ।

अस्सोच्छित्तनिमित्तं भिस्सपभिरस्सादवंचस्सु ॥

वीरं नलेत्युक्तं तत्र ह्याप्रत्ययस्योत्तरक्रियामापेक्षानि-
गद्यते इति क्रियापदमत्र संबन्धनीयम् । को निगद्यते ; सर्वं
10 दर्शनवाच्योऽर्थः । सर्वाणि मूलभेदापेक्षया समप्रानि यानि
दर्शनानि बौद्धादीनि तैस्तेषां - वा वाच्योऽभिधेयोऽर्थादेव
तत्त्वप्रमाणादिलक्षणः रुचेऽपेण समामेन निगद्यते अभिधीयते ।
भवेत्यनुक्तमप्यत्रार्थाद् गम्यते । एतेन साक्षादाभिधेयमभ्यधात् ॥

संबन्धप्रयोजने तु सामर्थ्यादत्रसेधे । सर्वदर्शनवक्तव्यदेव-

15 तत्त्वादिज्ञानमुपेयं, इदं शास्त्रं तस्योपायः, एवमुपायोपेयलक्षणः
संबन्धः सूचितो द्रष्टव्यः । प्रयोजनं तु द्वेषा, कर्तुः श्रोतुश्च ।
इयमपि द्वेषा, अनन्तरं परंपरं च । कर्तुरनन्तरं प्रयोजनं-
सत्त्वानुपपन्नः । श्रोतुरनन्तरं सर्वदर्शनाभिमतदेवतत्त्वप्रमाणादि-
ज्ञानम् । इयोरपि परंपरं पुनरुच्योपादेयदर्शनानि ज्ञाना
20 हेवान्युपहायोपादेयं चोपादाय, परंपरयानन्तचतुष्टयात्मिका
सिद्धिरिति ॥ नन्वयं शास्त्रकारः सर्वदर्शनसंबन्धीनि शास्त्राणि
सन्वकूपरिज्ञाद्यैव परोपकाराय प्रसृतं शास्त्रं दृन्धवान्, तत्कथ-

मनेनैवेदं नाभिदधे असुकर्मसुकं दर्शनं हेयमसुकं चोपादेश-
 मिति चेत् । अथ्यते । इह सर्वदर्शनान्यभिधेयतया प्रकान्यानि;
 तानि माशरध्नेनैवाभिदधानोऽचौचित्तौ नातिकामति । इदमिदं
 हेयमिदं चोपादेशमिति ब्रुवाणस्तु प्रत्युत सतां सर्वदर्शनानां
 चानादेशवचनो वचनौयतामश्नति ॥ मन्वेवं तर्ह्यस्यास्यार्थस्य न
 परोपकारार्था प्रवृत्तिः । कुत एवं भाषमे । तन्वेय दर्शयामि ।
 ये केचन मादृशाः श्रोतारः स्वयमन्पुर्बुद्धत्वेन हेयोपादेश-
 दर्शनानां विभागं न जानीयुस्तेषां सर्वदर्शनसतत्त्वं निश्चय-
 प्रत्युतैवं बुद्धिर्भवेत् । सर्वदर्शनानि तावन्निधोत्रिहृद्वाभि-
 धार्थीनि । तेषु च कतरत्परमार्थमिदिति न परिच्छिद्यते । 10
 तत्किमेतैर्दर्शनैर्दृष्टानिः प्रयोजनम् । यदेव हि स्वप्ने रोचते
 तदेवानुष्ठेयमिति । एवंविधाश्चाविभागज्ञा अभिप्रकाले भूयार्थ-
 सोऽनुभूयन्ते । तदेवं शास्त्रकारस्य सूत्ररूपकाराय प्रवृत्तस्य
 प्रत्युत प्रभतानामपकारात्कपि प्रवृत्तिः प्रबभूव, ततश्च लोभ-
 मिच्छतो मूलज्ञानिरजनिष्टेति चेत् । न, शास्त्रकारात्सर्वोप-
 कारार्थेव प्रवृत्तात्कस्यापकाराभिदधेः, विशेषणदारेण हेयो-
 पादेशविभागस्यापि कृतिपवसद्दयद्दयसवेद्यस्य संसृचनात् ।
 तथाहि । सर्वदर्शनं जिनं गत्वा । सद्दिग्माने सत्ये च
 प्रशस्तार्चितसाधुस्वित्थनेकार्थनाममालात्रचनत्वे । सत्यत्वं न
 पुनरसत्यं दर्शनं मतं यस्य तम् । जिनमिति विप्रश्नम् । 20
 चतुर्विंशतेरपि जिमानामेकतरं रागादिशत्रुजयात्यांश्वयनामानं
 जिनं वीतरागं गत्वा । एतेन पदद्वयेण, चतुर्विंशतेरपि जिमाना-

मन्योऽन्वमतभेदो नाम्नीति सूचितम् । तर्हि श्वेताम्बरदिग्भ्रमराणां
 कथं विधौ मतभेद इति चेत् । उच्यते । मूलतोऽमीषां मिथो
 न भेदः किंतु पाश्चात्य एवेति ॥ कीदृशां विभक्तम् । श्वीरम् ।
 आः स्वयंभूः, अः लक्षणः, उरौच्यरः । आ, अ, ए इति
 स्वरत्रययोगे ओरिति भिद्यम् । तावीरयति, तन्मतापासनेन
 प्रेरयतीत्यभिप्रत्येऽवीरम् । सूक्ष्मादिकर्तृवृत्तकृपेः श्वरदेवताभि-
 मतमताः निरासक्तमित्यर्थः ॥

- तथा स्यादाददेशकम् । स्यादादं सन्ति स्थिन्वते "काचिद्" इति
 उपायधे स्यादादत्तस्य भेदमद्भूतधिराधादिदृशोद्दोषणैः
 1) स्यादादश्चेदिदं दत्तार्थः । तेषां ई लक्ष्मीं मन्दिमानं वा
 ध्यति तत्तद्दीप्यतापासनेन तन्मूकरोति यत्तस्यादाददेशकम् ।
 कै मरे शब्दः कै कायतीति "काचिद्" इति छेकं यत्तम् ।
 स्यादाददेशं कं तत्रानं यस्य तम् । अनेन विग्रहणेन प्राशक्ता-
 नामगेषाणां बौद्धादीनां संभवेतिच्छागमाणवादिचरकप्रमुखाणां
 2) च मतानामुच्छेदकारि वचनमित्यर्थः । जिनं वत्ता मया
 सर्वदर्शनवाच्योऽर्थो निगद्यत इत्युक्तं ग्रन्थकृता । अत्र च
 नमनक्रिया प्राज्ञानमर्थान्विधौ स्वाप्रत्ययस्य प्राक्कालवाचकत्वात्,
 गिगदलक्रिया तु वर्तमानजा । ते चैकेनैव ग्रन्थकृता क्रियमाणे
 नानुपपन्ने, अपरथा सकलाव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । न चेत्
 20 भिन्नकालयोः क्रियधारेककर्तृकता बौद्धमते संभवति, तेन
 क्षणिकवस्त्वभ्युपगमात् ॥

ततः कश्चिद्बौद्धमतस्य प्रस्तुतग्रन्थादावुक्तत्वेनोपादेयतां

मन्ते । तस्मिन्निवारणाय प्रागुक्तविशेषणपर्यन्तस्यैतन्मयि बौद्धमत-
 (नायमे) पुनरिह सूचितं द्रष्टव्यम् । एतेषां परदर्शनानां निर-
 सनप्रकारो गन्तान्तरादवशेषः । तदेवं जिनस्य विशेषद्वारेण
 स्वयदर्शनता सर्वपरदर्शनजैवचनता वाभिदधतास्त्रिज्ञान्य-
 दर्शनानां हेयता जैनदर्शनस्योपादेयता सूचिता सन्तत्या । 6
 ततो भासाद्भ्रमकारात्मक्यामव्यदर्शनविभंगानभिज्ञानामप्यपकारः
 कथ्यन् संभवतीति, तद्विभागस्यापि व्यञ्जितत्वात् ॥ तथापर,
 कथ्यद्वापि । ननु येषां सत्यासत्यमतविभागानुविभक्ति-
 यत्कारवत्तसि सत्यासत्या न भविषी, तेषां का वार्तन्ति ।
 उच्यते । येषामास्या न भाविनी, ते देया । एके रागद्वेषा- 10
 भावेन मध्यस्थचेतसः, अन्ये पुनः रागद्वेषादिकाण्युक्लुषितता-
 द्बुचोत्पत्तयः । ये दर्शानचेतसस्तेषां सर्वज्ञानापि सत्यासत्य-
 विभागप्रतीतिः कर्तुं दुःशक्याः किं पुनरपरेणेति तानवगण्य
 मध्यस्थचेतस उद्दिश्य विशेषणादृच्छ्या सत्यासत्यमतविभागज्ञान-
 स्योपाय प्राह । सदृशनिमित्त । वीरं कथं भूतम् । सदृशनिम् । 15
 मन्तः साधवो मध्यस्थचेतस इति यावत्, तेषां दर्शनं
 ज्ञानमर्गात्सत्यासत्यमतविभागज्ञानं यथावदाप्तत्वपरीचाद्यमन्त्रेण
 यस्माद्दीरात्स सदृशनिम् । एतेन श्रीवीरस्य यथावदाप्तत्वा-
 दिस्वरूपमेव परीक्षणीयमिति सूचितम् । अथवा मतां
 साधूनां दर्शनं तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं यस्मात्स सदृशनिः । अथवा 20
 मन्तो विश्वमाना जीवादयः पदाधीक्षिषां दर्शनं यथावद-
 वल्लोकनं यस्माद्दीरात्स सदृशनिम् । कुत एवंविधम् । धतः

स्थाद्वाददेशकं, प्रागुक्तस्थाद्वादभाषकम् । एवंविधमपि कुत
 दत्त्याह । यतो जिनं रागद्वेषादिजयमश्रीलम् । जिनो हि
 वीतरागत्वादसत्यं न भाषते, तत्कारणाभावादिनि भावः ।
 शेषश्लोकव्याख्यानं प्राप्तम् ॥ एवं चात्रैवमुक्तं भवति । ये हि
 श्रीवीरस्य यथावदाश्रवादिपरीक्षां विधास्यन्ते स्थाद्वादं च
 तत्राणीतं मध्यस्थतया सम्यगवबोध्यं पश्चात्परमतान्वयाश्लोक-
 विद्यन्ते, ते सत्यासत्यदर्शनविभागस्यपि स्वयमेवावभोक्तवन्ते ।
 किमस्माद्द्वेषमस्यास्यांकरणाकरणेनेति । एतेन चन्द्रकला सर्वथाचार्यं
 माध्यस्थ्यमेव दर्शितं द्रष्टव्यं. सत्यासत्यदर्शनविभागपरिज्ञानो-
 10 पायश्च हिनवबुद्ध्यावाभिहितोऽवगन्तव्यः, पुरातनैरपीत्यमेव
 सत्यासत्यदर्शनविभागस्य कारणात् । तदुक्तं पूज्यश्रीहरिभद्र-
 सूरिभिरेव लोकतत्त्वनिर्णये ।

बन्धुर्न नः स भगवान् रिपवोऽपि नान्ये

भावाच्च दृष्टचर एकतरोऽपि ज्ञानाम् ।

15

श्रुत्वा वचः सुचरितं च पृथग्विशेषं

वीरं गुणातिशयलोलतया श्रिताः स्मः ॥ १ ॥

पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिष्ठादिषु ।

युक्तिमद्वेषनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥ २ ॥

प्रभुश्रीशमसूरिभिरैष्युक्तं वीरसुतौ ।

न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो न द्वेषमाचादरुषिः परेषु ।

यथावदाश्रवणपरीक्षया तु त्वामेव वीरं प्रभुमाश्रिताः स्मः ॥ १ ॥

इति ॥

अथ च सर्वदर्शनवाच्योऽर्थो तन्तुं प्रकान्तः, स च सख्याति-
कान्तः । तत्कथं स्वस्वीयसानेन प्रस्तुतशास्त्रेण सोऽभिधातुं
शक्नो, जैनादन्यदर्शनानां परसमयापरनामधेयानामसंख्यातत्वात् ।
तदन्तं यथासिद्धे श्रीभिद्भूनेन दिवाकरेण

भावदथा वचनपदा तावदथा चैव ऊति नयवाधा । 5

भावदथा नयवाधा तावदथा चैव परममया ॥ १ ॥

वाक्ये ॥ अनन्तधर्मात्मिकस्य वस्तुनो य एकदेशोऽन्यदेश
निरपेक्षस्य यदवधारणं सोऽपरिशुद्धो नयः । स एव च
वचनार्थ उच्यते । एव नामान्तधर्मात्मिकस्य सर्वस्य वस्तुन
एकदेशानामितरांशनिरेक्षणो यावन्त्वाऽवधारणप्रकाराः अन्त- 10
वन्ति, तावन्तो नया अपरिशुद्धा भवन्ति । ते च वचनमार्गं
दृशुच्यन्ते ॥ ततोऽयं गार्थः । सर्वस्मिन् वस्तुनि यावन्तो
यावत्संख्या वचनपथा वचनानामन्योन्यैकदेशवाचकानां शब्दानां
मार्गो अवधारणप्रकारा भवन्ति, तावन्त एव भवन्ति नयवादाः,
नयानां तत्तद्वैकदेशावधारणप्रकाराणां वादाः प्रतिपादकाः 15
शब्दप्रकाराः । यावन्तो नयवादा एकैकांशावधारणवाचक-
शब्दप्रकाराः, तावन्त एव परममया परदर्शनानि भवन्ति,
स्वैच्छाप्रकल्पितविकल्पनिबन्धनत्वात्परममयानां विकल्पानां
शासकत्वात् । अयं भावः । यावन्तो अने तत्तद्वैकदेशावधारण-
प्रकाराः शब्दप्रकारा भवेद्युक्तावन्त एव 20
परसमया भवन्ति । ततस्तेषामपरिमितत्वमेव स्वकल्पनाश्लेषि-
घटितविकल्पानामनिबन्धनत्वात् तदुक्त्यप्रवादानामपि तत्संख्या-

परिमाणत्वात् । तदेवं गणनातिगाः परममया भवन्ति ।
अथवा सूत्रद्वयाख्ये द्वितीयेऽङ्के परमवाकुकानां त्रीणि शतानि
त्रिषष्ट्यधिकानि परिसंख्यायन्ते । तदर्थमयम्भगाथेयं ।

अभिद्वयं किरियाणं अकिरिययादेण होह चुलमीई ।

अस्माणिअ मन्तरी वेणदयाणं च वत्तीसं ॥ १ ॥

अस्या व्याख्या ॥ अशौत्याधिकं शतम् । किरियाणंति क्रिया-
वादिनाम् ॥ तत्र क्रियां जीवाद्यन्तितं वदन्तीत्येवंगीत्ताः
क्रियावादिनाः, मरीचिकुमारकपिलोलूकमाठरप्रभृतयः । ते
पुनरमुनोपायेनाशौत्याधिकशतसंख्या विधेयाः । जीवाजी-
10 वास्त्ववन्धसंनरनिर्जरापुण्ड्रापुण्ड्रसौख्यपादव पदार्थान् परि-
पाथ्या पट्टिकादौ विरचय्य जीवपदार्थस्याधः रूपरभेदावुपन्य-
सनीयौ । तयोरधो नित्यानित्यभेदौ, तयोरप्यधः कालेश्वरात्म-
नियतिस्वभावभेदाः पञ्च न्यसनीयाः । ततश्चैवं विकल्प्याः
कर्तव्याः । तद्यथा ॥

15 अस्ति जीवः स्मृतो नित्यः कालत इत्येको विकल्पः । अस्तु
च विकल्पस्यायमर्थः । विद्यते खल्वयमात्मा स्मृतं रूपेण
नित्यञ्च कालतः कालवादिनो मते । कालवादिनश्च नाम ते
मन्तव्या ये कालज्ञतमेव जगत्सर्वं मन्यन्ते । तथा च ते प्राहुः ।
न कालमन्तरेण सम्यक्काशोकसहकारादिवनस्पतिकुसुमोद्गमफल-

20 बन्धादयो हिमकषाणानुषण्शीतप्रपातनलजगर्भाधानवर्षादयो
वर्तुविभागसंपादिता वास्तुमारयौवनवलिपलितागमादयो
भावस्त्वाविशेषा घटन्ते, प्रतिनियतकालविभागत एव तेषा-

सुपक्षभ्यमानत्वात् । अन्यथा सर्वमव्यवस्थया भवेत् । न
चैतेदृष्टमिष्टं वा । अपि च । मुद्गमन्त्रिरपि न कालमन्त्रेण
लोके भवन्ती दृश्यते । किं तु कालक्रमेण । अन्यथा स्यात्की-
न्धनादिसामग्रीसंपर्कसंभवे प्रथमसमयेऽपि तस्याभावो भवेत् । न
च भवति । तस्मात्प्रकृतकं तत्सर्वं कालज्ञानमिति । तथा चोक्तम् । 5

न कालव्यतिरेकेण गर्भवाक्यमुदादिक्तम् ।

यत्किञ्चिद्व्याप्ये लोके तदसौ कारणं किल ॥ १ ॥

किं च कालाद्गते नैव मुद्गमन्त्रिण्यौच्छते ।

स्यात्स्यादिसामग्र्यनिर्घानेऽपि ततः कालादसौ मता ॥ २ ॥

जात्याभावे च गर्भादि भवे स्यादव्यवस्थया । 10

परिच्छेत्सद्भावमात्रादेव तद्गवात् ॥ ३ ॥

कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।

कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ४ ॥

अत्र परिच्छेत्सद्भावमात्रादिति पराभिमतवन्तितापुस्त्य-
संयोगादिरूपहेतुसद्भावमात्रादेव तद्गवादिति गर्भाद्युद्भव- 15
प्रसङ्गात् । तथा कालः पचति, परिपाकं नयति परिणतिं
नयति भूतानि पृथिव्यादीनि । तथा कालः संहरते प्रजाः,
पूर्वपर्यायात्पश्चाद्य पर्यायान्तुरेषु प्रजा लोकान्स्थापयति ।
तथा कालः सुप्तेषु जागर्ति, काल एव सुप्तं जनमापदो
रचतीति भावः । तस्माद् हि स्फुटं दुरतिक्रमोऽपकर्तुमशक्यः 20
काल इति ॥

उक्तैव प्रकारेण द्वितीयोऽपि विकस्यो नवरं कालवादिन

- इति वक्तव्य ईश्वरवादिन इति वक्तव्यम् । तद्यथा । अस्ति जीवः स्वतो नित्यः ईश्वरतः । ईश्वरवादिनश्च सर्वे जगदीश्वरकृतं मन्यन्ते । ईश्वरं च महामिदूज्ज्ञानवैराग्यधर्मैश्वर्यरूपचतुष्टयं प्राणिनां च स्वर्गापवर्गयोः प्रेरकमिति । तदुक्तम् ।
- 5 ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ।
 ऐश्वर्यं चैवं धर्मैश्च सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥ १ ॥
 अज्ञो जन्तुरनौगोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
 ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा शशमेव वा ॥२॥ इत्यादि ।
 इतौयो विकल्प आत्मवादिनाम् । आत्मवादिनो नाम
- 10 पुरुष एवेदं सर्वमित्यादि प्रतिपन्नाः ॥
 चतुर्थो विकल्पो नियतिवादिनाम् । ते ह्येवमाहुः ।
 नियतिर्नाम तत्त्वान्तरमस्ति यदशादिते भवाः सर्वेऽपि नियतेनैव
 रूपेण प्रादुर्भावमश्रुयते, नान्यथा । तथाहि । एषदा यतो
 भवति तत्तदा तत एव नियतेनैव रूपेण भवदुपलभ्यते ।
- 15 अन्यथा कार्यकारणव्यवस्था प्रतिनियतरूपव्यवस्था च न भवेत्,
 नियामकाभवात् । तत एवं कार्यनियततः प्रतीयमाभासेनां
 नियतिं को नाम प्रमाणपथकुशलो बाधितुं शक्नोति । मा
 यापदन्याचापि प्रमाणपथव्याघातप्रसङ्गः । तथा चोक्तम्
 नियतेनैव रूपेण सर्वे भवा भवन्ति यत् ।
- 20 ततो नियतिजा ह्येते तत्स्वरूपानुबोधतः ॥ १ ॥
 यद्यदैव यतो यावत्तदैव ततस्तथा ।
 नियतं जायते न्यायात् क एनां बाधितुं शकः ॥ २ ॥

पञ्चमो विकल्पः स्वभाववादिनाम् । स्वभाववादिनो
 श्वेवमाहुः । इह वस्तुनः स्वत एव परिणतिः स्वभावः । सर्वे
 भावौ स्वभाववशात्पुजायन्ते । तथाहि । सृष्टः कुम्भो भवति
 न पटादिः । तन्तुभ्योऽपि पट उपाजायते न पटादिः । एतच्च
 प्रतिनियतं भवनं न तथा स्वभावतामन्तरेण घटासंज्ञकमाटीकते । 5
 तस्मात्सकलमिदं स्वभावकृतमवशेषम् । तथा चाहुः ।

कः कण्टकानां प्रकरोति तैस्त्वं

विचित्रभावं सृगर्पाक्षणां च ।

स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं नु

कामेचारीऽस्ति कुतः प्रथमः ॥ १ ॥

10

वदथाः कण्टकस्त्रीच्छण्डे श्वेजुरेकश्च कुञ्चितः ।

फलं च वर्तुलं तस्या वद केन विनिर्मितम् ॥ २ ॥ इत्यादि ।

अपि च । आस्तामन्यत्कार्यजातमिह भुङ्गपक्तिरपि न
 स्वभावमन्तरेण भवितुमर्हति । तथाहि । स्थालीभ्यनकुलादि •
 सामर्थीसंभवेऽपि न कंकदुकमुद्गानां पक्तिरपलभ्यते । 15
 तस्माच्चघ्नत्वे न भवति तत्तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्कृत-
 मिति । स्वभावकृता भुङ्गपक्तिरप्येष्टव्या । ततः सकलमेवेदं
 वस्तुजातं स्वभावहेतुकमवशेषमिति ॥

तदेवं स्वत इति पदेन जम्भाः पञ्च विकल्पाः । एवं च
 परत इत्यनेनापि पञ्च जन्मन्ते । परत इति परेभ्यो व्याट्त्वेन 20
 अपेक्षात्मा विद्यते । अतः प्रथिङ्गमेतत् । सर्वपदार्थानां
 परपदार्थैस्वरूपापेक्षया स्वरूपपरिच्छेदो यथा दीर्घत्वापेक्षया

वृत्त्यादिपरिच्छेदः । एवमात्मनि तन्मादौघमीच्छ तद्वा-
तिरिक्तबुद्धिः प्रवर्तते । अतो यदात्मनः स्वरूपं तत्परत एवा-
वधार्यते, न स्त इति । एवं नित्यलापरित्यागेन दृश विकल्प्या
लभ्याः । एवमनित्यपदेनापि सर्वेऽपि मिलिता विंशतिः । एते
१० च जीवपदार्थेन लभ्याः । एवमजीवादिस्वल्पसु पदार्थेषु प्रत्येकं
विंशतिविंशतिर्विकल्प्या लभ्यन्ते । ततो विंशतिर्नवगुणितं
शतमशौक्त्यन्तरं क्रियावादिनां भवति ॥

तथा न कस्यचित्प्रतिक्षणमवस्थितस्य पदार्थस्य क्रिया
संभवति, उत्पन्नानन्तरमेव विनाशादित्येवं ये वदन्ति त
१० अक्रियावादिना आत्मादिनास्तत्त्ववादिना इत्यर्थः । ते च
कोकिल काण्डेर्शिरोमरुमुगतप्रमुखाः । तथा चाकुरेके ।

अणिकाः सर्वसंस्कारा अग्निराणां कृतः क्रिया ।

अतिरिचं क्रिया सैव कारणं भव चोच्यते ॥ १ ॥

एतेषां चतुरशीतिर्भवति । सा चामुखापायेन द्रष्टव्या ।

१५ पुष्पापुष्पवर्जितशेषजीवाजीवादिपदार्थसप्तकन्यासः । तस्य बाधः
प्रत्येकं स्वपरविकल्पोपादानम् । अमत्त्वादात्मनो नित्यानित्यवि-
कल्पो न स्तः । काष्ठादीनां पञ्चानामधस्तात्षष्ठी यद्दृष्ट्वा
न्दस्यते । इह यद्दृष्ट्वावादिनः सर्वेऽप्यक्रियावादिनस्ततः
प्राग्गद्दृष्ट्वा नोपन्यस्ता । तत एवं विकल्प्याभिज्ञापः । नास्ति
२० जीवः स्ततः कालत इत्येको विकल्पः । अथं भावः । इह
पदार्थानां लक्षणतः सत्ता निश्चीयते कार्यतोऽपि । न
चात्मनश्चाद्गति लक्षणं, येन तस्यत्तां प्रतिपद्येमदि

कार्यमणूनाभिव महीप्रादि संभवति । अतो नःस्थ्यात्मेति ।
 एवमीश्वरादिवादिभिर्गपि यदृच्छापर्यन्तेर्विकल्पा वाच्या ।
 भवेऽपि मिलिताः एद्विकल्पाः । अरौथां च विकल्पा-
 नामयः प्राग्ज्ञावनीथः । नवरं यदृच्छात इति यदृच्छा-
 वादिनां मते । यदृच्छा ज्ञानभिधेर्धिपरिकार्यप्राप्तिः ॥ अथ 5
 ते ते यदृच्छावादिनः । उच्यते । इह ये भावानां यताना-
 पेक्षया न प्रतिनियतं कार्यकारणभावमिच्छन्ति, किं तु
 यदृच्छया, ते यदृच्छावादिनः, ते श्रेयप्राप्तः । न खलु
 प्रतिनियतो वस्तुर्गा कार्यकारणभावस्तथा प्रमाणेनाश्रयणात् ।
 तथाचि । शालूकादपि जायते शालूकोऽपि गोमयादपि 10
 जायते शालूकः । वज्रैरपि जायते वज्रैररःशेकाडादपि ।
 धूम्रादपि जायते धूम्रोऽपीन्द्रसंपकादपि । कन्दादपि जायते
 कन्दलो वीजादपि । तटादयो वीजादुपजायन्ते शास्त्रैकदेशा-
 दपि । गोधूमवीजादपि जायन्ते गोधूमा वंशवीजादपि ।
 ततो न प्रतिनियतः कश्चिदपि कार्यकारणभाव इति । यदृच्छातः
 कश्चित्किंचिद्भवतीति प्रतिपत्तव्यम् । न खल्वन्यथा वस्तुमद्भाव
 पश्यन्तोऽन्यथात्मानं प्रेषावन्तः परिक्रेश्यन्ति-॥ यदुक्तम् ।

अतर्कितोपस्थितमेव सर्वं

चिचं जनानां सुखदुःखजातम् ।

काकस्थ तालेन यथाभिधातो

न बुद्धिपूर्वोऽस्ति दृश्याभिमानः ॥ १ ॥

इत्यादि । दृष्टमेव सर्वं जातिजरामरणादिकं लोके काक-

तात्प्राप्तमिति । तथा च स्वतः षड्विकल्पा लभ्यास्तथा न
नास्ति परतः काल इत्येवमपि षड्विकल्पा लभ्यन्ते । सर्वेऽपि
मिथिता द्वादश विकल्पा जीवपदेन लभ्याः । एवमजी-
वादिष्वपि षट्सु पदार्थेषु प्रत्येकं द्वादश विकल्पा लभ्यन्ते ।
5 ततो द्वादशभिः सप्त गुणिताश्चतुरशीतिर्भवन्त्यक्रियावादिनां
विकल्पाः ॥

तथा कुर्वन्तं ज्ञानमज्ञानं नदेषामस्तीत्यज्ञानिकाः । ततो-
ऽनेकम्बरादिति मत्वार्येय इकप्रत्ययः । अथवाज्ञानेन
चरन्तीत्यज्ञानिकाः, असंचिन्त्यकृतकर्मवन्वैकल्यादिप्रतिपात्त-
10 लक्षणाः साकल्यसात्यसुधिभौदपिष्फलाद्वाद्वाद्यणैर्मिनिवसु-
प्रसृतयः । ते ह्येवं ब्रुवते । न ज्ञानं श्रेयः, तस्मिन् सति
विरुद्धप्ररूपणायां वित्राद्योगतश्चित्तकालुष्यादिभासतो दीर्घ-
तरमभारप्रवृत्तेः । यदा पुनर ज्ञानमश्रीयते तदा नाहंकार-
संभवो नापि परम्योपरि चित्तकालुष्यभावः, ततो न बन्धसंभवः ।
15 अपि च । यः संचिन्त्य क्रियते कर्मबन्धः स दारुणविपाकोऽत
एवावश्यवेद्यस्तस्य तीव्राभ्रवसायतो निष्पन्नतात् । यस्तु मनो-
व्यापारमन्तरेण कायनाकुर्मवृत्तिमाचतो विधीयते, न तत्र
मनसोऽभिनिवेशस्ततो नासाववश्यं वेद्यो नापि तस्य दारुणो
विपाकः । केवलमतिशुद्धसुधापङ्कधवलितभित्तिगतरजोमल
20 इव 'स कर्मवङ्गः स्वत एव शुभाध्यवसायपवनविशोभितो-
ऽपयाति । मनसोऽभिनिवेशाभावश्चाज्ञानाभ्युपगमसमुपजायते,
ज्ञाने सत्यभिनिवेशरुभवात् । तस्मिन् ज्ञानमेव सुसुबुधा-

बुक्तिपथप्रवृत्तेनाभ्युपगन्तव्यं, न ज्ञानमिति ॥ अन्यथ । भवेद्युक्तो
 ज्ञानस्याभ्युपगमो, यदि ज्ञानस्य निश्चयः कर्तुं पार्यते । यावता
 स एव न पार्यते । तथाहि । सर्वेऽपि दर्शनिनः परस्परं भिन्नमेव
 ज्ञानं प्रतिपन्नाः । ततो न निश्चयः कर्तुं शक्यते, किमिदं सत्य-
 गुतेदमिति । अथ यत्सकलवस्तुसोमसाद्यात्कारिभगवद्वर्धमानो- 5
 यदिश्रादुपजायते ज्ञानं तत्सम्यग्नेतरत्, असर्वज्ञमूलत्वादिति चेत् ।
 सत्यमेतत्, किं तु स एव सकलवस्तुसोमसाद्यात्कारी, न तु
 सौगतादिसंमतः सुगतादिरिति कथं प्रतीयते, तद्भाष्यकप्रमाणा
 भावादिति तदवश्यः संग्रहः । ननु यस्य दिवः समागत्य देवाः
 पूजादिकं कृतवन्तः, स एव वर्धमानः सर्वज्ञो, न प्रेषाः सुगता- 10
 दय इति चेन्न, वर्धमानस्य चिरातीतत्वेनेदानौ तद्भाष्यक-
 प्रमाणाभावात् । संप्रदायादवधीयत इति चेत् । ननु सोऽपि
 संप्रदायो धूर्तपुरुषप्रवर्तितः किं वा सत्यपुरुषप्रवर्तित इति कथ-
 मवगन्तव्यं, प्रमाणाभावात् । न चाप्रमाणकं वयं प्रतिपन्नं ज्ञानाः ।
 मा प्रापदतिप्रसङ्गः । अन्यथ । मायाविनः स्वयमसर्वज्ञा अपि 15
 जगति स्वस्य सर्वज्ञभावं प्रचिकटयिषवस्तथाविधेभ्रजास्वशांद्-
 ग्रंथयन्ति देवानितस्ततः संशरतः स्वस्य पूजादिकं कुर्वन्तः । ततो
 देवाममदर्शनादपि कथं तस्य सर्वज्ञत्वनिश्चयः । तथा चाह
 जैन एव श्रुतिकारः समन्तभद्रः ।

देवागमनभोद्यानचामरादिविभूतयः ।

20

मायाविश्वपि वृक्षन्ते जातस्त्वमपि नो महां ॥ १ ॥

भवतु वा वर्धमानस्त्वामी सर्वज्ञस्तथापि तस्य यत्कोऽयमा-

- आरात्रादिक उपदेष्टः, न पुनः केनापि धूर्तं क्वचं विरचय्य
 प्रवर्तित इति कथमवचेष्टं, अतीन्द्रिये विषये प्रमाणाभावात् ।
 भवतु वा तस्यैवायसुपदेष्टस्यापि तस्याथमर्थो गान्य इति न
 ग्रह्यं प्रत्येतुं, नानार्था हि शब्दा लोके प्रवर्तन्ते, तथादर्शनात् ।
 5 ततोऽन्यथाप्यर्थसंभावनायां कथं विवक्षितार्थं निश्चयः । अत्रत्येन
 हि परचेतोऽप्येवप्रत्यक्षत्वात् कथमिदं ज्ञायते “एष सर्वज्ञज्ञान-
 मिप्रायोऽनेन चाभिप्रायेकायं शब्दः प्रयुक्तो नाभिप्रायान्तरेण”
 इति । तदेवं दीर्घतरसंसारकारणत्वात् स्वयंनिश्चयाभावाच्च
 न ज्ञानं ज्ञेयः, किं न ज्ञानमेवेति स्मितम् ॥
- 10 ते चाह्वानिकाः सप्तषष्टिसंख्या अमुनोपायेन प्रतिपत्तव्याः ।
 इह जीवाजीवादीन् पदार्थान्कथित्यष्टकादौ स्वयच्छाय पर्यन्त
 उत्पत्तिः ज्ञायते । तेषां च जीवादीनां नवानां प्रत्येकमधः
 सप्त सत्त्वादयो न्यस्यन्ते । तथापि । सत्त्वं १, असत्त्वं १,
 सद्सत्त्वं २, अवाच्यत्वं ४, सद्वाच्यत्वं ५, असद्वाच्यत्वं ६,
 15 सद्सद्वाच्यत्वं ७ चेति । तत्र सत्त्वं स्वरूपेण विद्यमानमम् ।
 १ । असत्त्वं पररूपेणाविद्यमानमम् । २ । सद्सत्त्वं स्वरूपपर-
 रूपाणां विद्यमानाविद्यमानमम् । ३ । तथा तदेव सत्त्वमवयवं
 च यदा युगपदेकेन शब्देन कथुमिच्छते तदा तद्वाच्यः शब्दः
 कोऽपि न विद्यत इत्यवाच्यमम् । ४ । यदा लोको ज्ञानः
 20 सत्त्वपरत्वावाच्यो युगपद्विवक्ष्यते तदा सद्वाच्यमम् । ५ ।
 यदा लोको ज्ञानोऽसत्त्वपरत्वावाच्यकदाचर्दवाच्यमम् । ६ ।
 यदा लोको ज्ञानो असत्त्वपरत्वावाच्यपरत्वावाच्यकदाचर्दवाच्यमम् ।

वाच्यत्वमिति । ७ । न चैतेभ्यः सप्तभ्यो विकल्पेभ्यो ऽन्यो
 विकल्पः संभवति, सर्वस्यैतेष्वेवान्तर्भावात् । ततः सप्त विकल्प्या
 उपन्यसाः । सप्त च विकल्प्या नवभिर्गुणिता जातास्त्रिवष्टिः ॥
 उत्पत्तेश्चत्वार एवाद्या विकल्प्याः । तथा च । सप्तमसत्त्वं सदसत्त्व-
 मवाच्यत्वं चेति । शेषविकल्पत्रयं त्वत्पत्युत्तरकाशं पदार्थावयव- 5
 .वाप्रेष्यमतोऽत्रासंभवतीति नोक्तम् । एते चत्वारो विकल्प्यास्त्रि-
 वष्टिमध्ये प्रचीयन्ते ततः सप्तवष्टिर्भवन्ति । ततः को जानाति
 जीवः सन्नित्येको विकल्पः । न कश्चिदपि जानाति, तद्वाचक-
 प्रमाणाभावादिति भावः । ज्ञातेन वा किं तेन प्रबोधनं,
 ज्ञानस्याभिनिवेशहेतुतया परस्मैकप्रतिपत्तिवत्त्वात् । एवमसदा- 10
 द्योऽपि विकल्प्या भावनीयाः । उत्पत्तिरपि किं सतोऽसतः
 सदसतोऽवाच्यस्य चेति को जानाति, ज्ञातेन वा न किंचिदपि
 प्रबोधनमिति ॥

तथा विनयेन चरन्तीति वैशिक्षिकाः, वशिष्ठपराम्पर-
 वाच्योक्तिव्यापेक्षासुषुप्तसत्यदत्तप्रसूतयः । एते चानवष्टतच्छिक्वाचार- 15
 ज्ञास्या विनयप्रतिपत्तिवत्त्वात् वेदितव्याः । ते च द्वाभिर्ब्र-
 ह्मण्यो चतुर्गोपायेन ब्रूह्याः । सुरगुपतिव्यतिस्त्रविराधममाह-
 पिब्रह्मण्येव्यहसु ज्ञानेषु कायेन मनसा वाचा दानेन च देव-
 काशोपपत्तेन विनयः कार्य इति चत्वारः काशादयः ज्ञाप्यन्ते ।
 चत्वारश्चाहभिर्गुणिता जाता द्वाभिर्ब्रह्म ॥ 20

एवमेतानि त्रीणि ज्ञानानि त्रिंशच्चधिकानि परदर्शनानां
 भवन्ति ।

अथवा लोकस्वरूपेऽप्यनेके वादिनो ऽनेकधा विप्रवदन्ते ।
तद्यथा । केचिन्नारीश्वरजं जगन्निगदन्ति । परे सोमाग्नि-
संभवम् । वैशेषिका द्रव्यगुणादिषड्विकल्पम् । केचित्काश्यप-
कृतम् । परे दक्षप्रजापतीयम् । केचिद् ब्रह्मादिचयैकमूर्ति-
5 स्मृतम् । वैष्णवा विष्णुमयम् । पौराणिका विष्णुनाभिपद्मज-
ब्रह्मजनितमादृजम् । त एव केचिदवर्णम् । ब्रह्मणा वर्णादिभिः
स्मृतम् । केचित्कालकृतम् । परे चित्याद्यष्टमूर्तीश्वरकृतम् । अन्ये
ब्रह्मणो मुखादिभ्यो ब्राह्मणादिजन्मकम् । सांख्याः प्रकृतिभवम् ।
शाक्या विज्ञप्तिमात्रम् । अन्य एकजीवात्मकम् । केचिदनेक-
10 जीवात्मकम् । परे पुरातनकर्मकृतम् । अन्ये स्वभावजम् ।
केचिदक्षरजातभूतोद्भूतम् । केचिदण्डप्रभवम् । आश्रमी लहेतु-
कम् । पूरणो नियतिजनितम् । पराशरः परिणामप्रभवम् ।
केचिद्यादृष्टिकम् । नैकवादिनोऽनेकस्वरूपम् । तुषुष्का गोक्षा-
मिनानैकदिव्यपुरुषप्रभवम् । इत्यादयोऽनेकवादिनो विद्यन्ते ।
15 एषां स्वरूपं लोकतत्त्वनिर्णयात् शारिभद्रादसातथ्यम् । एवं
सर्वगतादिजीवस्वरूपे ज्योतिस्वकादिचारस्वरूपे च नैके
विप्रतिपद्यन्ते । तथा बौद्धानामष्टादशनिकाद्यभेदा वैभाषिक-
बौद्धानिकयोगाचारमाध्यमिकादिभेदा वा वर्तन्ते । जैमिनेश्च
त्रिव्यकृता बहवो भेदा ।

20 / श्रीनैकः कारिकां त्रैप्ति तन्त्रं वेत्ति प्रभाकरः ।

वामनस्त्रभयं वेत्ति च किंचिदपि रेवणः ॥ १ ॥

अपरेऽपि बह्वदककुटीचरबंधपरमबंधभाट्टप्रभाकरादयो-

ऽनेकेऽन्तर्भेदाः । सांख्यानां चरकादथो भेदाः । अन्येषामपि सर्वदर्शनानां देवतत्त्वप्रमाणसुक्तिप्रभृतिस्वरूपविषये तत्तदनेक-
 शिष्यसंतानकृतास्तत्तद्ग्रन्थकारकृता वा मतभेदा बहवो विद्यन्ते ।
 तदेवमनेकानि दर्शनानि लोकेऽभिधीयन्ते ॥ तानि च सर्वाणि
 देवतातत्त्वप्रमाणादिभेदेनाचाख्यीयसा प्रस्तुतग्रन्थेनाभिधातुम- 5
 शक्यानि; तत्कथमचाचार्येणसर्वदर्शनवाच्योऽर्थो निगद्यत इत्येवं
 गदितुमशक्योऽर्थो वक्तुं प्रत्यज्ञायि, गगनाङ्गुलप्रमितिरिव
 पारावारोभयतटसिकताक्षणगणनमिवात्यन्तं दुःशक्योऽथमर्थः
 प्रारब्ध इति चेत् । सत्यमेतद्यद्यवान्तरतद्भेदापेक्षया वक्तुमेषोऽर्थः
 प्रकान्तः स्यात् । यावता तु मूलभेदापेक्षयैव यानि सर्वाणि 10
 दर्शनानि तेषामेव वाच्योऽच वक्तव्यतया प्रतिज्ञातोऽस्ति नोत्तर-
 भेदापेक्षया, ततो न कश्चन दोषः । सर्वशब्दं च व्याचक्षाणै-
 रस्माभिः पुराप्यथमर्थो दर्शित एव, परं विस्मरणशीलेन
 भवता विस्मारित इति ॥

एनमेवार्थं ग्रन्थकारोऽपि साक्षादाह

15

दर्शनानि षडेवाच मूलभेदव्यपेक्षया ।

देवतातत्त्वभेदेन ज्ञातव्यानि मनोविभिः ॥ २ ॥

अथ प्रस्तुतेऽस्मिन्ग्रन्थे दर्शनानि षडेव मूलभेदव्यपेक्षया
 मूलभेदापेक्षया मनोविभिर्मैधाविभिर्ज्ञातव्यानि । न पुनरवा-
 न्तरतद्भेदापेक्षयाधिकाणि परमार्थतत्त्वेषामेवैवान्तर्भावात् । षडे- 20
 वेति सावधारणं पदम् । येन हेतुना मूलभेदानां षोडशल-

मित्याशङ्क्याह । देवतातत्त्वभेदेनेति । देवा एव देवताः, स्मार्थेऽपि
 तत्प्रत्ययः । तत्त्वानि प्रमाणैरुपपन्नाः । एतन्मार्थसक्तोऽर्थाः ।
 इन्हे देवतातत्त्वानि, तेषां भेदेन पार्थक्येन । ततोऽयमपार्थः ।
 देवतातत्त्वभेदेन यतो दर्शनानां षडेव मूलभेदा भवेयुस्ततः
 5 षडेवाच दर्शनानि वक्ष्यन्ते, न पुनरुत्तरभेदापेक्षयाधिका-
 नीति । एतेन प्राप्तमज्ञोके सर्वशब्दग्रहणेऽपि षडेवाच दर्श-
 नानि वक्तुं प्रतिज्ञातानि सन्तीति ज्ञापितं द्रष्टव्यम् ॥

अथ षष्ठां दर्शनानां नामान्वाह

बौद्धं नैयायिकं सांख्यं जैनं वैशेषिकं तथा ।

10 जैमिनीयं च नामानि दर्शनानाममुच्यते ॥ ३ ॥

बुद्धः सुगतास्ते च सप्त भवन्ति । विपश्ची १ जिखी २
 विश्वभूः ३ कालुष्कन्दः ४ काञ्चनः ५ काम्यपः ६ प्राक्यसिंह-
 खेति ७ । तेषामिदं दर्शनं बौद्धम् ॥ न्यायं न्यायतर्कमल-
 पादर्शिप्रणीतं यन्त्रं विदन्त्यधीयते वेति नैयायिकास्तेषामिदं
 15 दर्शनं नैयायिकम् ॥ संख्यां प्रकृतिप्रभूतितत्त्वपञ्चविंशतिरूपां
 विदन्त्यधीयते वा सांख्याः । यदा तास्त्व्यादिरपि शास्त्र-
 ध्वनिरस्तीति दृष्ट्वावाचः । तत्र शंखनामा कश्चिदाद्यः पुरुष-
 विभेदसंस्थापत्यं पौत्रादिरिति नर्गादित्वात् अन्प्रत्यये शांखा-
 स्तेषामिदं दर्शनं सांख्यं शांख्यं वा ॥ जिना षड्भेदादेषात्स-
 20 विंशतिरर्षन्तस्तेषामिदं दर्शनं जैनम् । एतेन चतुर्विंशतेरपि
 जिनागानेकैरेव दर्शनमजनिष्ट, न पुनस्तेषां भिन्नो मतभेदः

कोऽप्यासौदित्यावेदितं भवति ॥ नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्या विभेषा
एव । वैशेषिकं, विनयादिभ्य इति स्वार्थ इकम् । तद्वैशेषिकं
विदन्त्यधीयते वा, तद्वैशेषिकं, इत्यपि वैशेषिकास्तेषामिदं
वैशेषिकम् ॥ जैमिनिराद्यः पुरुषविशेषस्तथेदं मतं जैमिनीयं
मीमांसकापरनामकम् ॥

5

•• तथाग्रन्थकारस्याप्यसमुच्चयायै । एवमन्वयाप्यवशेषम् ।
अमूनि षडपि दर्शनानां नामानि । अहो इति शिष्यामन्त्रणे ।
आमन्त्रणं च शिष्याणां चित्तव्यासङ्कत्याजनेन शास्त्रश्रवणा-
द्याभिसुखीकरणार्थमभोपन्यस्तम् ॥

[अथ बौद्धमतम्] ।

अथ बयोद्देशस्य निर्देश इति न्यायादादौ बौद्धमतमाचष्टे ।

तत्र बौद्धमते तावद्देवता सुगतः किल ।

चतुर्धामार्यसत्यानां दुःखादीनां प्ररूपकः ॥ ४ ॥

तत्रग्रन्थो निर्धारणार्थः, तावच्छब्दोऽवधारणे । तेषु दर्शने- 10
अपराधि तावन्निवृत्तु, बौद्धमतमेव प्रथमं निर्धारोच्यत
इत्यर्थः । अथ चादौ बौद्धदर्शनोपलक्षणार्थं सुगधशिष्यानुपदेश
बौद्धानां शिष्यवेषाचारादिकारणं प्रदर्शते । समरो मौख्यं

कृत्तिः कमण्डलुश्च लिङ्गम् । धातुरक्तमागुल्फं परिधानं वेधः ।
श्रीचक्रिद्या बङ्गी ।

मृद्वी ग्रथ्या प्रातस्त्याय पेया भक्तं मध्ये पानकं चापराद्धे ।

द्राक्षाखण्डं शर्करा चार्धरात्रे मोक्षस्थान्ते शाक्यपुत्रेण दृष्टः ॥१॥

5 मणुञ्जं भोयणं भुञ्जा मणुञ्जं सयणासणं ।

मणुञ्जंमि अगारंमि मणुञ्जं ज्ञायए सुणी ॥ २ ॥

भिचार्या पाचे पतितं सर्वं शङ्कमिति मन्थाना मांसमपि
भुञ्जते । ब्रह्मचर्यादिस्वकीयक्रियायां च शृंगं दृढतमा भवन्ति ।

इत्यादिराचारः । धर्मबुद्धसङ्गरूपं रत्नचयम् । तारादेवीं ग्राहने

10 विघ्ननाग्निनी । विपश्चादयः सप्त बुद्धाः कण्ठे रेखाचयाङ्किताः
सर्वज्ञा देवाः । बुद्धस्तु सुगतो धर्मधातुस्त्रियादीनि तन्ना-
मानि । भिचुसौगतशाक्यश्रीद्धोदनिस्तुततायागतशून्यवादिना-
मानो बौद्धाः । तेषां श्रीद्धोदनिधर्मोत्तरार्धधर्मकीर्तिप्रज्ञा-
करदिग्भागप्रमुखा गन्धकारा गुरवः ॥

15 अथ प्रस्तुतसोकोऽप्यतो व्याख्यायते । बौद्धमते बौद्धदर्शने

सुगतो बुद्धो देवता देवः । किलेत्याप्तप्रवादे । कौटुम्भः सः ।

चतुर्णामित्यादि । आराहुराद्याताः सर्वहेयधर्मैश्च इत्यार्याः ।

पृषोदरादित्वाद्रूपनिष्पत्तिः । सतां साधूनां पदार्थानां वा

यथासंभवं मुक्तिप्रापकत्वेन यथावस्त्रितवस्तुरूपपश्चिन्नेन च

20 चिन्तानि सत्यानि । अथवा सद्गो चिन्तानि सत्यानि ।

आर्याणां सत्यानि आर्षेणेत्यानि तेषामार्यसत्यानामित्यर्थः ।

चतुर्णां दुःखादीनां दुःखसमुदयमार्गनिरोधसत्त्वानां तत्त्वानां

प्ररूपको देशकः ॥ तत्र दुःखफलभूताः पञ्चोपादानस्कन्धा
विज्ञानादयो वक्ष्यमाणाः । त एव दृष्ट्यासहाया हेतुभूताः ।
समुदयः समुदेति स्कन्धपञ्चकलक्षणं दुःखमस्मादिति व्युत्प-
त्तितः । निरोधहेतुनैरात्म्याद्याकारश्चित्तविशेषो मार्गः । मार्गं
अन्वेषणे, मार्ग्येतेऽन्विष्यते याच्यते निरोधार्थिभिरिति चुरा- 5
द्विणिजन्तत्वेनाप्रत्ययः । निःक्लेशावस्था चित्तस्य निरोधः ।
निवृत्त्येते रागद्वेषोपहतचित्तसञ्चयः संसारोऽनेनेति करणे
चञ्चि, मुक्तिरित्यर्थः । दुःखादीनामित्यत्रादिशब्दोऽनेकार्थोऽपि
व्यवस्थार्थो मन्तव्यः । यदुक्तम्

सामीप्ये च व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवे तथा । 10

सतुर्वर्षेषु मेधावी आदिशब्दं तु लक्षयेत् ॥ १ ॥

तत्रादिशब्दः सामीप्ये यथा यामादौ घोष इति, व्यव-
स्थायां यथा ब्राह्मणादयो वर्षा इति, प्रकारे यथा आख्या
देवदत्तादय इति देवदत्तसदृशा आख्या इत्यर्थः, अवयवे यथा
सम्भादयो गृहा इति । अत्र तु व्यवस्थार्थः संगच्छते । दुःख- 15
मादि प्रथमं येषां तानि तथा तेषामिति बह्विहीः ॥

अथ दुःखतत्त्वं व्याचिख्यासुराह ।

दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्तिताः ।

विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥ ५ ॥

दुःखं दुःखतत्त्वं किमित्याह । संसरन्ति ज्ञानात्स्थानान्तरं 20
भवाद्भवान्तरं वा गच्छन्तीत्येवंग्रीष्वाः संसारिणः स्कन्धाः ।

अचेतना अचेतना वा परमाणुप्रचयविशेषाः । ते च स्तम्भाः
 पञ्च प्रकीर्तिताः । वाक्यस्य सावधारणत्वात्पक्षेवाख्याताः । न
 त्वपरः कश्चिदात्माख्यः स्तम्भोऽस्तीति । के ते स्तम्भा इत्याह ।
 विज्ञानमित्यादि । विज्ञानस्तम्भः, वेदनास्तम्भः, संज्ञास्तम्भः,
 5 संस्कारस्तम्भः, रूपस्तम्भश्च । एवमब्दः पूरणार्थं, अशब्दः
 समुच्चये । तत्र रूपविज्ञानं रसविज्ञानमित्यादि निर्विकल्पकं
 विज्ञानं विशिष्टज्ञानं विज्ञानस्तम्भः । निर्विकल्पकं च ज्ञान-
 जेवंरूपमवचेयम् ।

अस्ति ज्ञानोच्यं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकं ।

10 वासुदेवादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥ १ ॥ इति ॥

सुखा दुःखा अदुःखसुखा चेति वेदना वेदनास्तम्भः ।
 वेदना हि पूर्वकृतकर्मविपाकतो जायते । तथा च सुगतः
 कदाचिद्विषमटाप्यमानः कष्टकेन चरणे विद्धः प्राह ।

इत एकवते कल्पे गत्वा मे पुरुषो हतः ।

15 तत्कर्मणो विपाकेन पादे विद्धोऽस्मि भिषवः ॥ इति ॥

संज्ञानिमित्तोद्ग्रहणात्मकः प्रत्ययः संज्ञास्तम्भः । तत्र संज्ञा
 गौरित्यादिका । गोत्वादिकं च तद्व्यतिपत्तिनिमित्तम् । तद्यो-
 रद्ग्रहणा धोचना, तदात्मकः प्रत्ययो नामजात्यादिधोचनात्मकं
 अविकल्पकं ज्ञानं संज्ञास्तम्भ इत्यर्थः ॥ सुखापुखादिधर्म-

20 समुदायः संस्कारस्तम्भः, अथ संस्कारस्य प्रबोधोत्पन्नोत्पद्यते
 विषये अरथादि समुत्पद्यते ॥ इतिबीभत्तादयो रूपादिस्य
 रूपस्तम्भः । च चेतिभ्यो विज्ञानादिभ्यो व्यतिरिक्तः कल्पनात्मकः

पदार्थः सुखदुःखेच्छादेवज्ञानाधारभूतोऽप्येषोपावसीयते । नाप्यनु-
मानेन, तदव्यभिस्तरिसिद्धिप्राप्त्याभावात् । न च प्रत्यक्षानुमान-
व्यतिरिक्तमर्थाविसंवादि प्रमाणात्परमस्यैति । ते च पञ्च
स्कन्धाः षणमापावस्थायिन एव वेदितव्याः, न पुनर्गित्याः
किञ्चित्काशावस्थायिनो वा । एतच्च त्रयिकाः सर्वसंस्कारा इत्यथ 5
दर्शयिष्यते ॥ दुःखतत्त्वं पञ्चभेदतथाभिधायाय दुःखतत्त्व
कारणभूतं समुदयतत्त्वं व्याख्याति ।

समुदेति यतो लोके रागादीनां गणो ऽखिलः ।

आत्मात्मौघभावाख्यः समुदयः स उदाहृतः ॥ ६ ॥ ६६

यतो यस्मात्समुदयाल्लोके लोकमध्ये रागादीनां रागदे- 10
वादिदोषाणां, गणः समवायो ऽखिलः समस्तः समुदेति
समुद्भवति । कौटुम्भो गण इत्याह । आत्मात्मौघभावाख्यः ।
अस्मा सं, आत्मीयः स्वकीयः, तयोर्भावस्तत्त्वं । आत्मात्मौघ-
भावः अथमात्मा अथं आत्मीय इत्येवं संबन्ध इत्यर्थः । उप-
पन्नत्वात्तद्वं परो ऽथं च परकीय इत्यादि संबन्धो द्रष्टव्यः । स 15
एवास्मा वास-पक्षे स आत्मात्मौघभावाख्यः । अथं भावः ।
आत्मात्मौघसंबन्धेन परपरकीयादिसंबन्धेन वा यतो रागदेवा-
दयः समुद्भवन्ति, समुदयो वास तत्त्वं । बौद्धमत उदाहृतः
कथितः । अत्रोद्गदीर्घं प्रपन्नत्वात्परपादद्वये इन्द्रोन्मत्तसद्भावा-
त्समोभूत्तदोषो वा त्रिधा, आर्त्तात्मसुतत्राख्यम् ।

अथ दुःखसमुदयतत्त्वयोः संसारनिमित्तयोर्विपश्चभूते मार्ग-
निरोधतत्त्वे प्रपञ्चयन्नाह ।

श्लक्षिकाः सर्वसंस्कारा इत्येवं वासना यका ।

स मार्ग इह विज्ञेयो निरोधो मोक्ष उच्यते ॥ ७ ॥

- 5 परमनिवृष्टः कालः क्षणः । तत्र भवाः क्षणिकाः क्षणमाभाव-
क्षितय इत्यर्थः । सर्वे च ते संस्काराश्च पदार्थाः सर्वसंस्काराः
अद्यविनश्वराः सर्वे पदार्था इत्यर्थः ॥ तथा च बौद्धा अभिदधति ।
स्वकारणेभ्यः पदार्थं उत्पद्यमानः किं विनश्वरस्वभाव उत्पद्यते
ऽविनश्वरस्वभावो वा । अद्यविनश्वरस्वभावः, तदा तद्वापिकायाः
- 10 क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाया अभावात्पदार्थस्यापि व्याप्यस्वाभावः
प्रसजति । तथाहि । यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसदिति ।
स च नित्योऽर्थोऽर्थक्रियायां प्रवर्तमानः क्रमेण वा प्रवर्तते द्यौग-
पद्येन वा । न तावत्क्रमेण, यतो ह्येकस्य अर्थक्रियायाः करण-
काले तस्यापरार्थक्रियायाः करणस्वभावो विद्यते न वा । यदि
- 15 विद्यते, कुतः क्रमेण करोति । अथ सद्कार्यपेक्षया इति चेत्,
तेन सद्कारिणा तस्य नित्यस्य कश्चिदतिशयः क्रियते न वा ।
यदि क्रियते, तदा किं पूर्वस्वभावपरित्यागेन क्रियते ऽपरि-
त्यागेन वा । यदि परित्यागेन, ततो ऽतादवस्थापत्तेर-
नित्यत्वम् । अथ पूर्वस्वभावापरित्यागेन, ततस्तस्य नित्यस्य
- 20 तत्त्वतोपकाराभावात्किं सद्कार्यपेक्षया कर्तव्यम् । अयान्ति-
त्करा ऽपि सद्कारो तेन विशिष्टकार्यमपेक्षते । यतः

अपेक्ष्यते परः कश्चिद्यदि कुर्वीत किंचन ।

यदकिंचित्करं वस्तु किं केनचिदपेक्ष्यते ॥१॥

अथ तस्य प्रथमार्थक्रियाकरणकाले उपरार्थक्रियाकरणस्वभावो न विद्यते । तथा च सति स्थष्टैव नित्यताज्ञानिः । अथासौ नित्यो ऽर्थो धौगपद्येनार्थक्रियां कुर्यात् । तथा सति प्रथमक्षण 5
एवाग्नेयार्थक्रियाणां करणाद्वितीयक्षणे तस्याकर्तृत्वं स्यात् । तथा च वैवानित्यतापत्तिः ॥ अथ तस्य तत्त्वभावत्वात् ता एवार्थ-
क्रिया भूयो भूयो द्वितीयादिक्षणेष्वपि कुर्यात्, तदसांप्रतं ह्यतस्य
करणाभावादिति । किं च द्वितीयादिक्षणसाध्या अप्यर्थसाधाः
प्रथमक्षण एव प्राप्नुवन्ति, तस्य तत्त्वभावत्वात्, अतत्त्वभावे च 10
तस्यानित्यत्वप्राप्तिरिति । तदेवं नित्यस्य क्रमधौगपद्याभ्यामर्थ-
क्रियाविरहाच्च स्वकारणेभ्यो नित्यस्योत्पाद् इति ॥ अथ
विनश्यत्स्वभावः समुत्पद्यते । तथा च सति विज्ञाभावादाद्यातम-
स्मादुक्तमग्नेयपदार्थजातस्य क्षणिकत्वम् । तथा चोक्तम् ।

जातिरेव हि भावानां विनाग्ने हेतुरिच्यते ।

15

यो जातस्य न च ध्वस्तो नश्येत्पश्चात्स केन वा ॥१॥

नन्वनित्यत्वे सत्यपि यस्य घटादिकस्य घटैव सुद्धरादि-
धामधौषाकस्यं तदैव तद्विनश्यरमाकल्पते न पुनः प्रतिक्षणं, ततो
विनाग्नकारणापेक्षाणामनित्यानामपि पदार्थानां न क्षणिकत्व-
मिति । तदेतद्गुपाधितगुरोर्वचः, यतो सुद्धरादिष्वधिधाने 20
सति यो ऽस्य घटादिकस्यान्यावस्थार्था विनाग्नस्वभावः स स्वभाव-
साधैवोत्पत्तिवसथे विद्यते न वा । विद्यते चेत्, आपत्तिर्न तर्हि

तदुत्पत्तिरसमन्तरमेव विनम्ररत्नम् । अथ न विद्यते स स्वभाव
 उत्पत्तिरसमये, तर्हि कथं पश्चात् भवेत् । अथेदृश एव तस्य
 स्वभावो चकृत कियन्तस्यपि काष्ठं खित्वा तेन विनष्टमिति
 चेत्, तर्हि सुद्वरादिसिद्धिधने ऽप्येव एव तस्य स्वभावः स्यात् ।
 5 ततो भूयो ऽपि तेन तावत्काष्ठं ख्येयम् । एवं च सुद्वरादि-
 चातग्रतपाते ऽपि न विनाशो भवेत् । जातं कल्पानास्त्राधिक्यं
 घटादेः । तथा च अगङ्गावहारव्यवस्था विलोपपातकपङ्क्तिता ।
 इत्यभ्युपेयमभिष्कुनापि क्षण्यधिक्यं पदार्थानाम् । प्रयोगस्त्वेवम् ।
 यदिनम्रस्वभावं तदुत्पत्तिरसमये ऽपि तत्स्वरूपं, यथात्सवच-
 10 वर्तिघटस्य स्वरूपम् । विनम्रस्वभावं च रूपरसादिकमुदयत
 चारभ्येति स्वभावहेतुः । तदेवं विनाशहेतोरकिंचित्करत्नात् ।
 स्वहेतुत एव पदार्थानामनित्यानामेवोत्पत्तेः अधिक्यमवस्थित-
 मिति । ननु यदि अणवधिक्यो भावः, कथं तर्हि स एवाव-
 मिति ज्ञानम् । उच्यते । विनम्रस्वभावापरापरव्यभिचीवच-
 15 चैतन्योदयादविद्यानुबन्धाच्च पूर्ववचनप्रत्ययकाल एव दीपकशि-
 कार्था दीपकशिकान्तरमिव तत्सदृशमपरं चक्षान्तरमुदयते ।
 तेन समानाकारज्ञानपरंपरापरिचयधिरतरपरिचयानाधिरन्तरो-
 दयाच्च पूर्ववचनानामत्यनोच्छेदे ऽपि स एवावमित्यवस्थाः
 प्रथमं प्रादुर्भवति । दृश्यते च यथासूत्रपुनरुत्पत्तेषु जलकेषु-
 20 कलापादिषु च एवावमिति प्रतीतिः, तथेवापि त्रिंश-
 वंभाष्यते स्वप्नेन । तस्मिन्निर्दिष्टं यत्सत्त्वव्यभिक्तिमिति ।
 अत एव बुद्धियुक्तमेतन् अद्विक्ताः सर्वव्यवहार इति ॥ अथ ॥

प्रसृतं प्रसूयते । अशिकाः सर्वसंस्कारा इत्यत्र इतिग्रन्थात्प्रका-
 राणात् नास्मात्मा कश्चन, किं तु ज्ञानव्यवसंताणा एव सन्तो-
 त्यादिकमत्र गृह्यते । ततो ऽयमर्थः । अशिकाः सर्वे पदार्थाः,
 नास्मात्प्रोत्याद्याकारा एवमौदृशी यथा, स्वार्थे कप्रत्यये, वा
 वासना पूर्वज्ञानमिता तदुत्तरज्ञाने शक्तिः अणपरंपराप्राप्ता 5
 भाग्ये प्रतीतिरित्यर्थः ॥ स मार्गो नामार्थसत्यं, इह बौद्धमते,
 विज्ञेयो ऽवगम्यः । सर्वपदार्थेष्वशिकत्वमैराभ्याद्याकारश्चिन्-
 विज्ञेयो मार्ग इत्यर्थः । स च निरोधस्य कारणं द्रष्टव्यः ॥ अथ
 चतुर्थमार्थसत्यमाह । निरोधो निरोधनामकं तत्त्वं, मोक्षो
 ऽपवर्गं, उच्यते ऽभिधीयते । चिन्तस्य निःक्लेशावस्थारूपो 10
 निरोधो मुक्तिर्निगद्यत इत्यर्थः । एतानि दुःखादीन्यार्थसत्यानि
 चत्वारि यानि पञ्चकृतापानन्तरमेवोक्तानि सौचान्तिकमतेनेवेति
 विज्ञेयम् । वैभाषिकादिभेदेनिर्देशं विना सामान्यतो बौद्धमतेषु
 तु द्वादशैव ये पदार्था भवन्ति तानपि संप्रति विवक्षुः
 लोकेनेमाह ।

15

पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च ज्ञानसम् ।

धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि च ॥ ८ ॥

पञ्चसंज्ञानौश्रियाणि शोचचक्षुर्ग्राह्यरसनस्पर्शनरूपाणि ।
 शब्दाद्याः शब्दरूपपरसगन्धस्पर्शा पञ्च विषया इन्द्रियनोकराः ।
 भागवतं चिन्तं पञ्च शब्दायतनमिति नामान्तरम् । धर्माः 20
 सचदुःखादपेक्षितमायतनं गृहं शरीरमित्यर्थः । एतावन्वगन्तरो-

क्तानि द्वादशसंख्यानि आद्यतनानि आद्यतनसंज्ञानि तत्त्वानि,
 चः समुच्चये, न केवञ्च प्रागुक्तानि चत्वारि दुःखादीन्वेव किं
 लेतानि द्वादशाद्यतनानि च भवन्ति । एतानि आद्यतनानि
 क्षणिकानि ज्ञातव्यानि । यतो बौद्धा अत्रैवमभिदधते । अर्थ-
 5 क्रियासञ्चयं सत्त्वं प्रागुक्तन्यायेनाक्षणिकास्त्रिवर्तमानं क्षणिके-
 ष्वेवावतिष्ठते । तथा च सति सुलभं क्षणिकत्वानुमानं
 यत्सत्त्वक्षणिकं, यथा प्रदीपकलिकादि । सन्ति च द्वादशा-
 द्यतनानीति । अनेन चानुमानेन द्वादशाद्यतनव्यतिरिक्तस्याप
 रस्यार्थस्याभावात्, द्वादशस्वाद्यतनेष्वेव क्षणिकत्वं व्यवस्थितं
 10 भवतीति ॥

तदेवं सौत्रान्तिकमतेन चत्वारि दुःखादीनि तत्त्वानि,
 सामान्यतो बौद्धमतेन आद्यतनरूपाणि द्वादश तत्त्वानि प्रतिपाद्य
 संप्रति प्रमाणस्य विशेषसञ्चयमत्राभिधानीयम् । तच्च सामान्य-
 सञ्चयाविनाभावोति प्रथमं प्रमाणस्य सामान्यसञ्चयमुच्यते ।
 15 प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमिति । अविसंवादकं ज्ञानं प्रमाणम् ।
 अविसंवादकत्वं चार्थप्रापकत्वेन व्याप्तमर्थाप्रापकस्याविसंवादित्वा-
 भावात्, के गोष्ठुकज्ञानवत् । अर्थप्रापकत्वं च प्रवर्तकत्वेन व्यापि,
 अप्रवर्तकस्यार्थाप्रापकत्वात् । तद्वदेव प्रवर्तकत्वमपि विषयोप-
 दर्शकत्वेन व्याप्तये । न हि ज्ञानं ह्यसौ गृहीत्वा पुरुषं प्रवर्तयति,
 20 स्वाविषयं त्वपदर्शयत्प्रवर्तकमुच्यते प्रापकं चेति । स्वाविषयोप-
 दर्शकत्वव्यतिरेकेण नान्यत्राप्यकत्वम् । तच्च शक्तिरूपम् । उक्तं च
 “प्रापकशक्तिः प्रामाण्यं तदेव च प्रापकत्वम्” इति ॥

स्वविषयोपदर्शने च प्रत्यक्षानुमाने एव, न ज्ञानान्तरम् ।
 अतस्ते एव कृष्णार्थे, तयोश्च द्वयोरप्यविसंवादकत्वमस्ति
 साक्ष्यम् । प्रत्यक्षेण स्वार्थक्रियासाधकं वस्तु दृष्टतथावगतं
 समदर्शितं भवति, अनुमानेन तु दृष्टसिद्धान्त्यभिचारितया-
 श्ववसितं समदर्शितं भवतीत्यनयोः स्वविषयप्रदर्शकत्वमेव 5
 प्रापकत्वम् । यद्यपि च प्रत्यक्षस्य क्षणो घाण्डः स च निवृत्तत्वाच्च
 प्राप्यते, तथापि तत्संतानो ऽश्ववसेयः । प्रवृत्तौ प्राप्यत इति,
 संतानविषयं प्रदर्शितार्थप्रापकत्वमध्यक्ष्यं प्रामाण्यम् । ✓ अनु-
 मानस्य तु सिद्धान्त्यने विकल्प्यः स्वाकारो घाण्डो न वाण्डो
 ऽर्थः । प्राप्यस्तु वाण्डः । स्वाकाराभेदेनाश्ववसित इति । 10
 तद्विषयमस्यापि प्रदर्शितार्थप्रापकत्वं प्रामाण्यम् । तदुक्तम्
 “न ज्ञानामर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानो ऽर्थक्रियायां विसंवाद्यते”
 इति । प्राप्यमाणं च वस्तु नियतदेशकास्वाकारं प्राप्यत इति
 तथाभूतवस्तुप्रदर्शकयोः प्रत्यक्षानुमानयोरेव प्रामाण्यं, न
 ज्ञानान्तरस्य । तेन पीतग्रङ्गादिघाण्डिज्ञानानामपि प्रापकत्वा- 15
 त्प्रामाण्यप्रसक्तिर्न भवति, तेषां प्रदर्शितार्थप्रापकत्वान् ।
 यद्देशकास्वाकारं हि वस्तु तैः प्रदर्शितं, न तत्तथा प्राप्यते ।
 यच्च यथा प्राप्यते, न तैस्त्वत्तथा प्रदर्शितं, देशादिभेदेन
 वस्तुभेदस्य निश्चितत्वादिति न तेषां प्रदर्शितार्थप्रापकता ।
 ततो न प्रामाण्यमपि ॥ नापि प्रमाणप्रवृत्तिरिक्तं ग्रन्थादिकं 20
 प्रदर्शितार्थप्रापकत्वेन प्रमाणं, तद्यद्दर्शितस्य देशादिनियत-
 स्वार्थसाक्ष्यत्वेन प्राप्तुमशक्तेः । तद्यद्दर्शितार्थान्वयितत्वं च

साक्षात्पारंपर्येण वा प्रतिपाद्याद्वैरर्थांनुपपत्तेः । ततः स्थितं
 प्रदर्शितार्थप्रापणशक्तिस्त्रिभुवनविशंवादकलं ग्रामाण्यं इथोरेव,
 प्रापणशक्तिश्च प्रमाणस्थार्थाविनाभावनिमित्तदर्शनपृष्ठभाविना
 विकल्पेन निश्चीयते । तथाहि । प्रत्यक्षं दर्शनापरनामकं यतो
 5 ऽर्थादुत्पन्नं तद्दर्शकमात्मानं स्नानुरूपपावसाथोत्पादनाश्लिष्टि-
 दार्थाविनाभावित्वं प्रापणशक्तिनिमित्तं ग्रामाण्यं स्वतो निश्चिनी-
 तीत्युच्यते, न पुनर्ज्ञानान्तरं तन्निश्चायकमपेक्षते ऽर्थांनु-
 भूताविव । ततो ऽविसंवादकत्वमेव प्रमाणलक्षणं युक्तम् । अथ
 प्रमाणस्य विशेषलक्षणं विवचुः प्रथमं प्रमाणसंख्यां निश्चययन्नाह ।

10 प्रमाणे द्वे च विज्ञेये तथा सौगतदर्शने ।

प्रत्यक्षमनुमानं च सम्यग्ज्ञानं द्विधा यतः ॥ ६ ॥

तथाशब्दः प्रयुक्ततत्त्वापेक्षया समुच्चये, अशब्दो ऽवधारणे ।
 ततो ऽवमर्थः । सौगतदर्शने द्वे एव प्रमाणे विज्ञेये, न पुनरेकं
 चीषि चत्वारि पञ्च षड्वा प्रमाणानि । एतेन चार्वाकसांख्यादि-
 15 परिकल्पितं प्रमाणसंख्यान्तरं बौद्धा न मन्यन्त इत्यादिदितं
 भवति । ते द्वे के प्रमाणे इत्याह । प्रत्यक्षमनुमानं च । कुतो
 द्वे एव प्रमाणे इत्याह । सम्यग् अविपरीतं विशंवादरहित-
 मिति चावन् ज्ञानं यतो हेतोर्द्विधा । सर्वं वाक्यं वावधारण-
 मिति न्यायाद्विधेव न लोकधा विधा वेति । अथ केचिदाहुः ।
 20 अथात्र द्विधेत्युक्ते हि द्विधैव न लोकधा विधा वेत्येवमन्यथोक्त-
 म्ब्रह्मदः । तथा चैवो धनुर्धर इत्यादिव्यपि चैवस्य धनुर्धर-

त्वमेव स्यान्न तु श्रौतार्थैर्वाधेर्वाद्यः । तद्युक्तं यतः सर्वं
 वाक्यं सावधारणमिति न्याये ऽप्याशङ्कितस्यैव व्यवच्छेदः ।
 परार्थं हि वाक्यमभिधीयते । यदेव च परेषु व्यामोहादा-
 शङ्कितं तस्यैव व्यवच्छेदः । तेषो धनुर्धर इत्यादौ च तेषु
 धनुर्धरत्वाद्योग एव परैराशङ्कित इति तस्यैव व्यवच्छेदो गान्य- 5
 धर्मस्य । इह चार्वाकसांख्यादय एकैकधमनेकधा च सम्यग्-
 ज्ञानमाहुः, अतो नियतद्वैविध्यप्रदर्शनेन एकत्वबहुले सम्यग्-
 ज्ञानस्य प्रतिचिपति । एवं चाद्यमेवकारो विशेषणेन विशेष्येण
 क्रियया च सह भाष्यमाणः क्रमेणाद्योगान्यथोगात्यन्ताद्योगव्यव-
 च्छेदकारित्वात्प्रिधा भवति । यद्दिनस्यः । 10

अयोगं योगमपरैरत्यन्ताद्योगमेव च ।

व्यवच्छिनन्ति धर्मस्य निपातो व्यतिरेचकः ॥२॥

निपात एवकारः, व्यतिरेचको निवर्तकः ।

विशेषणविशेष्याभ्यां क्रियया यः सहोदितः ।

विवक्षातो ऽप्रयोगे ऽपि तस्यार्थो ऽयं प्रतीयते ॥१॥ 15

व्यवच्छेदकसं वाक्यं यतश्चेषो धनुर्धरः ।

पार्थो धनुर्धरो नीलं सरोजमिति वा यथा ॥३॥

सम्यग्ज्ञानस्य च द्वैविध्यं प्रत्यक्षपरोक्षविषयद्वैविध्या-
 दवशेषम् । यतो ऽत्र प्रत्यक्षविषयादन्यः सर्वो ऽपि परोक्षो
 विषयः । ततो विषयद्वैविध्यात्तद्भूतके सम्यग्ज्ञाने अपि द्वे 20
 एव भवतो न न्यूनाधिके । तत्र अत्रपरोक्षार्थविषयं सम्यग्ज्ञानं,
 तत्कालाच्चैन धर्मिणा च संबद्धादन्यतः सकामात्सामान्येना-

- कारेण परोक्षार्थस्य प्रतिपत्तिरूपं, ततस्तदनुमाने ऽन्तर्भूत-
मिति । प्रत्यक्षानुमानस्यैव दे एव प्रमाणे । तथाहि । न
परोक्षो ऽर्थः साक्षात्प्रमाणेन प्रतीयते, तस्यापरोक्षत्वप्रसङ्गे ।
विकल्पमात्रस्य च स्वतन्त्रस्य राज्यादिविकल्पवदप्रमाणत्वात्,
5 परोक्षार्थाप्रतिबद्धस्यावश्यतया तदर्थमिचाराभावात् । न च
स्वसाध्येन विनाभूतो ऽर्थः परोक्षार्थस्य गमको, अतिप्रसङ्गे ।
धर्मिणा चासंबद्धस्यापि गमकत्वे प्रत्यासत्तिविप्रकर्षाभावात् स
सर्वत्र प्रतिपत्तिहेतुर्भवेत् । ततो यदेवंविधार्थप्रतिपत्तिनि-
बन्धनं प्रमाणं तदनुमानमेव, तस्यैव लक्षणत्वात् । तथा च
10 प्रयोगः । यदप्रत्यक्षं प्रमाणं तदनुमानान्तर्भूतं, यथा सिद्ध-
वस्तुभावि । अप्रत्यक्षप्रमाणं च शब्दादिकं प्रमाणात्तरत्वेना-
भ्युपगम्यमानमिति स्वभावहेतुः । यच्च यवान्तर्भूतं तस्य न
ततो बहिर्भावः, यथा प्रसिद्धान्तर्भवस्य क्वचित्कस्यापि ।
अन्तर्भूतं चेदम् । प्रत्यक्षादन्यत्प्रमाणमनुमानमिति स्वभावविह-
15 द्भूतपक्षान्तिः, अन्तर्भावबहिर्भावयोः परस्परपरिहारश्चित्तकक्षण-
तया विरोधात् । आह परः । भवतु परोक्षविषयस्य प्रमाण-
स्यानुमाने ऽन्तर्भावः । अर्थात्तरविषयस्य च शब्दादेशात्तान्त-
र्भावो न युक्त इति चेन्न, प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामन्यस्य प्रमेयस्यार्थ-
स्याभावात्, प्रमेयपरहितस्य च प्रमाणस्य प्रामाण्यासंबन्धात् ।
20 प्रतीयते ऽनेनार्थ इति प्रमाद्यमिति व्युत्पत्त्या, सप्रमेयस्यैव
तस्य प्रमायत्वव्यवस्थितेः । तथाहि । यद्विद्यमानप्रमेयं न
तदप्रतीयते, यथा नेत्रान्दृशादिज्ञानम् । अत्रिद्यमानप्रमेयं च

प्रमाणद्वयतिरिक्तविषयतयाभ्युपगम्यमानं प्रमाणान्तरमिति
कारणानुपलब्धिः, ° प्रमेयस्य साक्षात्पारंपर्येण वा प्रमाणं प्रति
कारणत्वात् । तदुक्तम् । “मानसुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणं
जाकारणं विषयः” इति । प्रत्यक्षपरोक्षातिरिक्तं प्रमेयान्तरं
माप्नोति साध्यक्षेणैव प्रतिपाद्यते । अथच हि पुरःस्थितार्थ- 5
क्षीमर्थानुपजायमानं तद्गतात्मनियतप्रतिभासावभासादेव तस्या-
र्थस्य प्रत्यक्षव्यवहारकारणं भवति । तदन्यार्थात्मनां च तस्य
व्यवच्छिन्दानमन्यत्परोक्षमर्थजातं सकलं राश्रान्तरत्वेन व्यवस्था-
पयन्मृतीयप्रकाराभावं च साधयति, अथक्षेणाप्रतीयमानस्य
सकलस्यार्थजातस्थान्यत्वेन परोक्षतया व्यवस्थापनात् । अन्यथा 10
तस्य तदन्यार्थरूपताव्यवच्छेदे स्वीयरूपतयापि परिच्छेदो न
भवेदिति न किञ्चिन्प्रत्यक्षेणावगतं भवेत् । प्रतिनियतस्वरूपता
हि भावानां प्रमाण्यातो व्यवस्थिता । अन्यथा सर्वस्य सर्व-
योपलब्धादिप्रसङ्गतः प्रतिनियतव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गिर्भवेत् ।
प्रतिनियतस्वरूपता चेन्न प्रत्यक्षावगता किमन्यद्रूपं तेन 15
तस्यावगतमिति पदार्थस्वरूपावभासिनाध्यक्षेण प्रमेयान्तराभावः
प्रतिपादित एव । अनुमानतो ऽपि तदभावः प्रतीयत एव,
अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणांमितरप्रकारव्यवच्छेदेन तदितरप्रकार-
व्यवस्थापनात् । प्रयोगश्चाप । यत्र यत्रप्रकारव्यवच्छेदेन तदि-
तरप्रकारव्यवस्था, न तत्र प्रकारान्तरसंभवः । तद्यथा पीतादौ 20
नीलप्रकारव्यवच्छेदेनानीलप्रकारव्यवस्थापनात् । अस्ति च प्रत्यक्ष-
परोक्षपरोक्षतरप्रकारव्यवच्छेदेनेतरप्रकारव्यवस्था व्यवच्छिद्य-

मानप्रकाराविषयीकृते सर्वस्मिन्प्रमेय इति विद्वद्भूपक्षम्भिः
तदतत्प्रकारयोः परस्परपरिहारस्थितलक्षणत्वान् । अतः प्रमे-
यान्तराभावाच्च प्रमाणान्तरभावः । उक्तं च ।

न प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां ज्ञेयस्थान्यस्य संभवः ।

5 तस्मात्प्रमेयद्वित्वेन प्रमाणद्वित्वमित्यते ॥१॥ इति ॥

अत्र शाब्दोपमानार्थापत्त्यभावादिप्रमाणान्तराणां निराकरणं
प्रत्यक्षानुमानयोरन्तर्भावनं वा यथा भवति तथा प्रमाणासमु-
च्चयादिबौद्धग्रन्थेभ्यः संस्रव्यादिग्रन्थेभ्यो वावगन्तव्यम् । ग्रन्थ-
गौरवमघातुं नोच्यते । ततः स्थितमेतत्, प्रत्यक्षानुमाने द्वे

10 एव प्रमाणे इति ।

अथ प्रत्यक्षलक्षणमाह

प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तं तच्च बुध्यताम् ।

चिरूपास्त्रिङ्गतो लिङ्गिज्ञानं त्वनुमानसंश्रितम् ॥१०॥

15 तत्र तयोः प्रत्यक्षानुमानयोर्मध्ये प्रत्यक्षं बुध्यतां ज्ञायताम् ।

तत्र प्रतिगतमक्षमिन्द्रियं प्रत्यक्षम् । कौटुशम् । कल्पनापोढम् ।
शब्दसंसर्गवती प्रतीतिः कल्पना । कल्पना अपोढा अपेता
यस्मान्तकल्पनापोढम् । ननु बज्रब्रीहौ निष्ठान्तं पूर्वं निपातति ।
ततो ऽपोढकल्पनमिति स्यात् । न चाशिताम्यादिस्थिति वा

20 वचनात्, आशिताम्यादिस्थासतिगणत्वाच्च पूर्वनिपातः । कल्प-
नया वापोढं रक्षितं कल्पनापोढम् । नामजात्यादिकल्पना-
रक्षितमित्यर्थः । तत्र नामकल्पना यथा चित्त इति । जाति-

कल्पना यथा गौरिति । आदिशब्दानुष्णक्रियाद्रव्यपरिचयः ।
तत्र गुणकल्पना यथा शुक्ल इति । क्रियाकल्पना यथा पाचक
इति । द्रव्यकल्पना यथा दण्डी भूयो वेति । आभिः कल्प-
नाभौ रक्षितं शब्दरहितस्वल्पचणजन्मलाप्रत्यक्षम् । उक्तं च ।
न ह्यर्थं शब्दाः सन्ति तदात्मानो वा, येन तस्मिन् प्रतिभा- 5
वमाने प्रतिभासेरञ्जित्यादि । एतेन स्थिरस्वल्पघटपटादि-
वाङ्मवस्तुपाणिः सविकल्पकज्ञानस्य प्रत्यक्षतां निरस्यति । पुनः
कौटुक्षं प्रत्यक्षम् । अभ्रान्तम् । अतस्मिंस्तद्गो भ्रान्तिरिति
वचनात् । नासद्गतवस्तुपादकं, किं तु यथावत्परस्परविविक्त-
चणचयिपरमाणुसचणस्वल्पचणपरिच्छेदकम् । अनेन निर्वि- 10
कल्पकानां भ्रान्तैमिरिकादिज्ञानानां प्रत्यक्षतां प्रतिक्षिपति ॥
इदं च चतुर्धा । इन्द्रियज्ञानं, मानसं, स्वसंवेदनं, योगिज्ञानं
च ॥ तत्र चक्षुरादीन्द्रियपक्षकाश्रयेणोत्पन्नं बाह्यरूपादिपक्ष-
विषयास्तन्मनं ज्ञानमिन्द्रियप्रत्यक्षम् ॥ स्वविषयानन्तरं विषय-
सहकारिणोन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्यक्षसंज्ञकेन जनितं मनो- 15
विज्ञानं मानसम् । स्वविषयस्य घटादेरिन्द्रियज्ञानविषय-
स्यानन्तरो विषयो द्वितीयः चणः, तेन सहकारिणा सह
मिश्रित्वा इन्द्रियज्ञानेनोपादानेन समनन्तरप्रत्यक्षसंज्ञकेन
यज्जनितं मनोविज्ञानं तन्मानसम् । समनन्तरप्रत्यक्षविशेषणेन
योगिज्ञानस्य मानसत्वप्रसङ्गो निरस्तः । समनन्तरप्रत्यक्षशब्दः 20
स्वसंतानवर्तिन्युपादाने ज्ञाने रूपाः प्रसिद्धः । ततो भिन्न-
संतानवर्तिन्योगिज्ञानमपेक्ष्य पृथग्जनचित्तानां समनन्तरव्यप-

द्विगो नास्ति ॥ सर्वचित्तचैतानामात्मसंवेदनं स्वसंवेदनम् ।
चित्तं वस्तुमात्रपादकं ज्ञानम् । चित्ते भवत्यस्यैता वस्तुविशेष-
रूपपादकाः सुखदुःखोपेक्षासङ्घाः । तेषामात्मा येन वेद्यते
तत्स्वसंवेदनमिति ॥ भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानम् ।
5 भूतार्थः प्रमाणापपन्नार्थः । भावना पुनः पुनश्चेतसि समारोपः ।
भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्ताज्ज्ञातं योगिज्ञानम् ॥

ननु यदि चक्षुश्चक्षिणः परमाणव एव तात्त्विकास्तर्हि
किंनिमित्तो ऽयं घटपटप्रकटसकुटादिखूलाद्यर्थप्रतिभास इति
चेत् । निरात्मन एवात्मनादिवितथवासनाप्रवर्तितखूलाद्यार्थ-
10 भासो निर्विषयत्वादाकाशकेशवत्स्वप्नज्ञानवदेति । अदुक्तम् ।
बाह्यो न विद्यते ह्यर्थो यथा बाह्यैर्विकल्प्यते ।
वासनास्रुठितं चित्तमर्थाभासे प्रवर्तते ॥१॥ इति ॥
नान्यो ऽनुभावो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवो ऽपरः ।
शास्त्रपादकवैधुर्यात्स्वयं सेव प्रकाशते ॥२॥ इति च ॥

15 ननु प्रत्यक्षेण चक्षुश्चक्षिपरमाणुरूपं स्वसङ्घं कथं संवेद्यत
इति चेत् । उच्यते । प्रत्यक्षं हि वर्तमानमेव सञ्चिहितं वस्तुनो
रूपं प्रत्येति, न पुनर्भाविभूतं, तदसञ्चिहितत्वात्तस्य । तर्हि
प्रत्यक्षानन्तरं नीलरूपतानिर्णयवत्क्षुब्धचक्षुर्निर्णयः कुतो नोत्पद्यत
इति चेत् । उच्यते । तदेव कृतिः पूर्वदेवकाशदशासंबन्धिता
20 वस्तुनो ऽथवस्तुनो चक्षुश्चक्षुर्निर्णयवस्तुत्यस्यमानं निवारयति । अत
एव सौमतेरिदमभिधीयते । दृग्नेन चक्षिकाचक्षिकत्वसाधा-
रण्यस्यार्थस्य विषयीकरणात्, कुतश्चिद्वननिमित्तादचक्षिकमारोपे

ऽपि न दर्शनमक्षयिकले प्रमाणं, किं तु प्रत्युताप्रमाणं,
 विपरीताध्यवसायाक्रान्तत्वात् । क्षयिकले ऽपि न तदप्रमाणं,
 अनुत्पाद्यवायाजननात् । नीलरूपे तु तथाविधमिच्छ-
 करणाप्रमाणमिति । ततो युक्तमुक्तं निर्विकल्पकमभ्यासं च
 प्रस्यस्यमिति । अथ “अभ्यासं” इति विशेषणघट्टणादनुमाने च 5
 तदघट्टणादनुमानं भ्रान्तमित्यावेदयति । तथाहि । भ्रान्तमनु-
 मानं, सामान्यप्रतिभासित्वात्, सामान्यस्य च बहिः स्वस्वस्ये
 व्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पाभ्यामपाक्रियमाणतथायोगात्, सामा-
 न्यस्य स्वस्वस्यरूपतयानुमाने विकल्पनात् । अतस्मिन् स्वस्वस्ये
 तद्दृश्य स्वस्वस्यतया परिच्छेदस्य भ्रान्तिस्यत्वात् । प्रामाण्यं 10
 पुनः प्रसाक्षिकया बहिः स्वस्वस्वसाधातत्वात्तदनुमानस्य ।
 तथाहि । नाथं विना तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपसंबन्धप्रतिबद्धच्छि-
 यद्भावो, न तद्विना तद्विषयं ज्ञानं, न तज्ज्ञानमन्तरेण
 प्रागवधारितसंबन्धस्वरूपं, तदस्वरूपे नानुमानमित्यर्थाभिचारि-
 त्वाद्भ्रान्तमपि प्रमाणमिति संगीर्यते । तदुक्तम् । 15

अतस्मिन्स्वस्वस्ये भ्रान्तिरपि संबन्धतः प्रमा । इति ॥

असुमेवाथं दृष्टान्तपूर्वकं निश्चये धर्मकीर्तिरकीर्तयत् । यथा ।

मक्षिप्रदीपप्रभसोर्भक्तिबुद्ध्याभिभावतोः ।

मिथ्याज्ञानाविशेषे ऽपि विशेषो ऽर्षक्रिया प्रति ॥१॥

यथा तथा यथाथेतेऽयनुमानं तदा तयोः । 20

अर्षक्रियानुरोधेन प्रमाणात्वं व्यवस्थितम् ॥२॥ इति ॥

तथाऽनुमानस्यत्वमाह । “चिरूपाक्रियतो किञ्चिज्ज्ञानं तदु-

- मानसंज्ञितं" इत्यादि । चीणि रूपाणि पञ्चधर्मलादीनि यस्य, तन्निरूपं, निस्वभावमित्यर्थः । तस्मान्निरूपान्निष्ठाद्धेतोः सम्यगवगतास्त्रिणिगः परोक्षस्य वस्तुनो यज्ज्ञानं, तदनुमानसंज्ञितं प्रमाणम् । अनु पश्चान्निष्ठापहणादनन्तरं परोक्षस्य वस्तुनो मानं
- 5 ज्ञानमनुमानमिति ह्यनुमानशब्दस्यार्थः ॥ अत्र ह्योके चरमपादस्य नवाक्षरत्वे ऽप्यर्षलाञ्छ दोषः ॥ इदमत्र तत्त्वम् । यथा जने कृत्वादिलिङ्गेर्दृष्टैर्किञ्ची राजा निश्चीयते, तथा निरूपेण लिङ्गेन धूमादिना कश्चिदुपलब्धेन परोक्षः पदार्थो लिङ्गी वज्रादिस्वच सदिज्ञायते । इदं च लिङ्गान्निष्ठज्ञानमनुमान-
- 10 मभिधीयते ॥ तच्च देधा, स्वार्थं परार्थं च । यदा च निरूपान्निष्ठात् स्वयं लिङ्गिनं साध्यं प्रतिपद्यते, तदा स्वार्थमनुमानम् । यदा तु परं प्रति साध्यस्य प्रतिपन्नये निरूपेणैवभिधानं, तदा परार्थमनुमानमिति । "लिङ्गिज्ञानं तु" इति । अत्र तुशब्दो विशेषणार्थं इदं विशिष्टमिति । अत्र
- 15 यन्निरूपं लिङ्गं लिङ्गिनो गमकमुक्तं, तन्निरूपमनुपलब्धिस्वभावकार्यभेदान्निधैव भवतीति ॥ तच्चानुपलब्धिस्यतुर्धा वर्ण्यते मूलभेदापेक्षया । तद्यथा । विद्वद्वोपलब्धिः, विद्वद्कार्योपलब्धिः, कारणानुपलब्धिः, स्वभावानुपलब्धिस्य । विद्वद्वोपलब्धिर्ब्रह्मणा च ग्रीतस्वर्गा ऽग्नेः । विद्वद्कार्योपलब्धिर्ब्रह्मणा च ग्रीतस्वर्गा
- 20 धूमात् । कारणानुपलब्धिर्ब्रह्मणा च धूमो ऽग्न्यभावात् । स्वभावानुपलब्धिर्ब्रह्मणा च धूम उपलब्धिस्य च प्राप्तस्यानुपलब्धेः । श्रेयास्तु ब्रह्मण्यनुपलब्धयो धर्मविन्दुप्रकृतिशास्त्रप्रतिपादिता

एष्वेव चतुर्षु भेदेष्वन्तर्भवन्तीति प्रतिभेदरूपत्वाच्चात्र पृथग-
भिहिताः ॥ . . .

स्वभावहेतुर्थया वृत्तौ ऽयं शिंशपात्वात् । कार्यहेतुर्थया
अग्निश्च धूमात् । एषु चानुपलब्ध्यादिषु त्रिषु हेतुषु तादात्म्य-
तदुत्पत्तिसंबन्धबन्धादविनाभावो विद्यते, आद्यान्मथयोरनुप- 5
लब्धयोः स्वभावहेतोश्च तादात्म्यभावात्, मथयोरनुपलब्धयोः
कार्यहेतोश्च तदुत्पत्तिसङ्गावात् । अविनाभावश्च तादात्म्यतदु-
त्पत्तिभ्यामेव व्याप्तः । तादात्म्यतदुत्पत्तौ चानुपलब्धिस्वभावकार्य-
खेव विद्येते, नान्यत्र । तत्संसादात्म्यतदुत्पत्तिप्रतिबन्धविकल्पानाम-
नुपलब्धिस्वभावकार्यव्यतिरिक्तानामर्थानां सर्वेषां हेत्वाभासत्वेव 10
प्रत्येतया । तेन संयोग्यादिका वैशेषिकादिकल्पिता हेतवो न
भवन्ति, व्यभिचारश्च संभवात् । कारणात्कार्यानुमानं तु व्यभि-
चारित्वेनैव नाभ्युपगम्यते । यदपि रसतः समानसमथश्च रूपादे-
रनुमानं सौगतैरभ्युपगतं, यदपि समयेण हेतुना कार्यात्पादा-
नुमानं च, ते अपि स्वभावानुमानतथाभ्युपेते । तथाहि । 15
ईदृशरूपान्तरोत्पादसमर्थः प्राक्तनो रूपसङ्घः, ईदृशरसजन-
कत्वात्, पूर्वोपलब्धरूपवदिति रूपान्तरोत्पादरूपसामर्थ्यानु-
मानम् । योग्येवं प्रतिबन्धविकल्पा बीजादिसामयी स्वकार्यात्पादने
समयत्वात्, पूर्ववृष्टबीजादिसामयीवदिति योग्यतानुमानम् । अतः
स्वभावहेतुप्रभावे एवैते, न पुनः कारणात्कार्यानुमान इति ॥ 20

अथानुपलब्ध्यादिभेदेन त्रिविधस्यापि सिद्धश्च यानि त्रीणि
रूपाणि भवन्ति, तान्वेवाह

रूपाणि पञ्चधर्मत्वं सपञ्चे विश्वमानता ।

विपञ्चे नास्तिता हेतोरेवं त्रीणि विभाष्यताम् ॥ ११ ॥

- साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पञ्चः, तस्य धर्मः पञ्चधर्मः, तद्भावः पञ्चधर्मत्वम् । पञ्चशब्देन चात्र केवलो धर्मैवाभिधीयते, अथवा 5 वसुदायोपचारात् । यदि पुनर्मुख्य एव साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पञ्चो गृह्येत, तदास्तुमानं व्यर्थमेव स्यात्, साध्यस्यापि धर्मिवत्सिद्धत्वात् । ततश्च पञ्चधर्मत्वं पञ्चे धर्मिणि हेतोः सद्भावः । स च प्रत्यक्षतो ऽस्तुमानतो वा प्रतीयते । तच्च प्रत्यक्षतः कश्चिंश्चित्प्रदेशे धूमस्य दर्शनम् । अस्तुमानतश्च शब्दे कृतकत्वस्य 10 निश्चयः । इदमेकं रूपम् ॥ तथा समानः पञ्चः सपञ्चः, तस्मिन्पञ्चे दृष्टान्ते विश्वमानता हेतोरस्तित्वं सामान्येन भाव इत्यर्थः । इदं द्वितीयं रूपं, अथ च “अन्वयः” इति द्वितीय-मभिधानम् ॥ तथा विद्वद्भ्यः पञ्चो विपञ्चः साध्यसाधनरहितः, तस्मिन्पञ्चे नास्तिता हेतोरेकान्तेनाशक्तम् । इदं तृतीयं 15 रूपम्, अथ च “व्यतिरेक” इति द्वितीयमभिधानम् ॥ एताभिः पञ्चधर्मत्वस्य पञ्चधर्मविपञ्चासत्त्वस्य च त्रीणि हेतोर्भिन्नस्य त्रीणि रूपाणि ॥ एवंशब्दस्य इतिशब्दार्थत्वादिति विभाष्यतां च्छब्देन अन्वयवगम्यताम् ॥ तच्च हेतोर्बन्धि पञ्चधर्मत्वं रूपं न स्यात्, तदा महात्मसादौ दृष्टौ धूमो ऽप्यत्र पर्वतादौ वस्त्रं नमचेत् । 20 न चैवं नम्यति । ततः पञ्चधर्मत्वं रूपम् ॥ तथा यदि सपञ्च-त्वं रूपं न स्यात्, तदा साध्यसाधनचोरेण हीनप्रतिपत्त्यस्यापि

पुंसो धूमो दृष्टमात्रो धनञ्जयं ज्ञापयेत् । न चैवं ज्ञापयति ।
 अतः सपञ्चसत्त्वं रूपम् ॥ तथा यदि विपश्चासत्त्वं रूपं न स्यात्,
 तदा धूमः साध्यरहिते विपचे जलादावपि वक्रिमनुमापयेत् ।
 न चैवमनुमापयति । तेन विपश्चासत्त्वं रूपम् ॥ अथवा ।
 अग्नित्यः शब्दः, काकस्थ कार्ष्ण्यत्वात् । अथ न पञ्चधर्मः । 5
 अग्नित्यः शब्दः, भावणत्वात् । अथ सपञ्चविपश्चाभावादेव न
 सपञ्चसत्त्वविपश्चासत्त्वे । अग्नित्यः शब्दः, प्रमेयत्वात्, पटवत् ।
 सोहृष्टोऽर्थं वज्रं, पार्थिवत्वात्, द्रुमादिवत् । सन्नोमा मण्डूकः,
 उत्सुत्योत्सुत्यगमनात्, हरिणवत् । निर्लोमा वा हरिणः,
 उत्सुत्योत्सुत्यगमनात्, मण्डूकवत् । एष्वग्नित्यत्वादिषाध्यविपश्चये 10
 ऽपि हेतूनां वर्तनाच्च विपश्चासत्त्वम् ॥ तत एतानि चौषि
 समुद्दितानि रूपाणि यच्च हेतोर्भवन्ति, स एव हेतुः स्वसाध्यस्य
 गमको भवति, नापरः । मन्वेवञ्चक्षणा हेतवः कति भवन्तीति
 चेत् । ननुक्तं पुरापि एतन्नचक्षणा अतुपक्षभिस्सभावकार्यास्त्रास्य
 एव हेतव इति । एवासुदाहरणानि प्रागेवोपदर्शितानि, 15
 तथापि पुनः स्वभावहेतुवदाद्भिद्यते । सर्वं चक्षिकमिति पक्षः ।
 यत्नादिति हेतुः । अथं हेतुः सर्वस्मिन्वर्तते इति पक्षधर्मत्वम् ।
 यत्सत्त्वचक्षिकं यथा विद्युदादीति सपञ्चसत्त्वम् । यत्चक्षिकं न
 भवति, तस्यदपि न भवति, यथा सपुष्पम् । अथ चक्षिकविपचे
 निमित्ते क्रमचौगपश्चात्प्रामर्शक्रियास्यचक्षिकं सत्त्वस्मानुपपत्तितो 20
 निमित्तास्यस्य स्यादिति रिति विपश्चासत्त्वम् । सर्वमित्युपमयः,
 यत्सत्त्वचक्षिकमिति किमजगत् । एवमन्वहेतुस्यपि ज्ञेयम् ।

यद्यपि व्याप्त्युपेतं पञ्चधर्मतोपसंहाररूपं सौगतैरनुमानमात्राधि,
तथापि मन्दमतीभ्युत्पादयितुं पञ्चावयवानुमानदर्शनमप्यदुष्ट-
मिति । अयमत्र श्लोकद्वयस्य तात्पर्यार्थः । पञ्चधर्मान्वयव्यति-
रेकस्यैकरूपपचयोपलक्षितानि चीष्टेव लिङ्गानि अनुपलम्भिः,

5 स्वभावः, कार्यं चेति ॥

अत्रानुक्तो ऽपि विशेषः कस्यन लिख्यते । तत्र प्रमाणादं-
भिसमर्थाधिगम एव प्रमाणस्य फलम् । तर्कप्रत्यभिज्ञयोरप्रा-
मास्यं, परस्परविनिर्मुक्तितत्त्वणव्यतिपरमाणुस्यैकरूपानि स्वस्यैकरूपानि,
प्रमाणगोचरसात्त्विकः । वासनारूपं कर्मपर्याया एव सन्ति न

10 ब्रूयम् । वस्तुनि केवलं स्वसत्त्वमेव न पुनः परासत्त्वमिति
यामान्येन बौद्धमतम् ॥

अथवा वैभाषिक-बौद्धान्तिक-यौगाचार-माध्यमिक-भेदा-
वत्तुर्धां बौद्धा भवन्ति ॥ तत्कार्यसंमितीयापरनामकमतमदः ।

वस्तुःव्यक्तिकं वस्तु । जातिर्जनयति । स्थितिः स्थापयति । जरा
15 जर्जरयति । विनाशो विनाशयति । तत्रात्मापि तथाविध एव
पुद्गलस्यैवावभिधीयते । निराकारो बोधो ऽर्थव्यवभाषिक-
वामग्रधीनस्यैव प्रमाणमिति ॥

बौद्धान्तिकमतं पुनरिदम् । रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः
सर्वप्रतीतिरिषामेते पञ्च स्वान्धा विद्यन्ते, न पुनरात्मा । त एव
20 हि परलोकनामिनः । तथा च तद्विद्वान्तः । पञ्चेमाणि भिन्नः
संज्ञामात्रं प्रतिज्ञामात्रं संवृत्तिमात्रं व्यवहारमात्रम् । स्वप्नमात्रं
पञ्च । अतीतो ऽधा, अनागतो ऽधा, वहेतुको विनाशः, अज्ञानं,

पुद्गल इति । अत्र पुद्गलशब्देन परपरिकल्पितो नित्यत्वव्यापक-
त्वादिधर्मक आत्मोक्ति । बाह्यो ऽर्थो नित्यमप्रत्यक्ष एव ज्ञाना-
कारान्वधानुपपत्त्या तु सन्नवगम्यते । साकारो बोधः प्रमाणम् ।
तथा चणिकाः सर्वसंस्काराः । खलचणं परमार्थः यदाङ्गसादादिनः ।
प्रतिचणं विग्ररारवो रूपरसगन्धस्पर्शपरमाणवो ज्ञानं चेत्येव 5
तत्त्वमिति । अन्यापोहः शब्दार्थः । तदुत्पत्तितदाकारताभ्यामर्थ-
परिच्छेदः । नैराभ्यभावनातो ज्ञानसंतानोच्छेदो मोक्ष इति ॥

यौगाचारमतं लिदम् । विज्ञानमात्रमिदं भुवनम् । नास्ति
बाह्यो ऽर्थः, ज्ञानाद्वैतस्यैव तात्त्विकत्वात् । अनेके ज्ञानसंतानाः ।
साकारो बोधः प्रमाणम् । वासनापरिपाकतो नीलपीतादि- 10
प्रतिभासाः । आसन्नविज्ञानं हि सर्ववासनाधारभूतम् । आसन्न-
विज्ञानविशुद्धिरेवापवर्गं इति ॥

माध्यमिकदर्शने तु शून्यमिदं, स्वप्नोपमः प्रमाणप्रमेययोः
प्रतिभागः । सुप्तिस्तु शून्यतादृष्टेः । तदर्थं शेषभावना इति ।
केचित्तु माध्यमिकाः स्वस्वं ज्ञानमाहुः । तदुक्तम् । 15

अर्थो ज्ञानसमन्वितो मतिमता वैभाषिकेषोऽप्यते
प्रत्यक्षो न हि बाह्यवस्तुविहारः सौचान्तिकैराश्रितः ।

यौगाचारमतानुगैरभिमता साकारबुद्धिः परा
मन्यन्ते वत मध्यमाः ज्ञतधियः स्वप्नां परां संविदम् ॥ इति ।

ज्ञानधारमिताद्या द्वाय पन्थाः । तर्कभाषा चेतुर्विन्दुस- 20
टीकार्पटतर्कनाची प्रमासवार्तिकं तत्त्वसंपन्नो न्यायविन्दुः
कामरूपीसो न्यायप्रवेशकस्येत्यादयसाङ्ग्या इति ॥

एवं बौद्धमतमभिधाय तदेव संविधिषुद्धतरं चाभिसंधित्पुराह

बौद्धराज्ञान्तवाच्यस्य संक्षेपो ऽयं निर्वेदितः ।

नैयायिकमतस्येतः कथ्यमानो निश्चयताम् ॥ १२ ॥

बौद्धराज्ञान्तस्य सौगतविज्ञान्तस्य यदाद्यं तस्य संक्षेपो
 5 ऽवमगन्तरोदितो निवेदितो ऽभिहितः । नैयायिकमतस्य
 शैवशासनस्य संक्षेपत ऊर्ध्वं कथ्यमानो निश्चयतां श्रूयताम् ॥

इति तपानन्दनभोगणदिनमन्त्रिदेवसुन्दरसूरिप्रियश्रीगुण-
 रत्नसूरिविरचितायां तर्करत्नदीपिकाभिधानायां बह्दर्शनसमु-
 चयटीकायां बौद्धमतप्रकटनो नाम प्रथमो ऽधिकारः ॥

अथ द्वितीयो ऽधिकारः ।

अथादौ नैयायिकानां योगापराभिधानानां सिद्धादि-
 बन्धिरुच्यते । ते च दृष्टधराः, प्रौढकौपीनपरिधानाः, कन्-
 खिकाप्राहता, जटाधारिणो, भङ्गोद्भूतनपरा, यज्ञोपवीतिनो,
 जलाधारपाचकराः । गौरवाहाराः प्रायो वनवासिनो द्रोमूखे
 तुल्यकं विधायाः । कन्दमूलकसाग्निन चातिशयकर्मभिरताः 5
 यज्ञीकाः, मिश्रीकाशेषूत्तमाः । ते च पञ्चाग्निषाधनपराः करे
 जटादौ च प्राणशिष्टधराद्यापि भवन्ति । उन्नतानां संघमावस्थां
 प्राप्तान् नद्या भ्रमन्ति । एते प्रातर्द्वन्द्वपादादिशौचं विधाय
 शिवं ध्यायन्तो भस्मनाम्बुं पिबन्तिः सृग्मन्ति । यजमानो वन्दमानः
 कृताञ्जलिर्वक्ति “ओं नमः शिवाय” इति । गुरुस्यैव 10
 “शिवाय नमः” इति प्रतिवक्ति । ते च संघेषु वदन्ति ।

श्रीर्वी दीर्घां द्वादशाब्धीं वेविला योऽपि सुवृत्ति ।

दाधी दासोऽपि भवति यो ऽपि निर्वास्यच्छति ॥

तेषामीश्वरो देवः सर्वज्ञः सृष्टिसंचारादिभूत् । तस्य चाह्वा-
 दशावताराः अमी । नकुली १, श्रोत्रकौशिकः २, गार्ग्यः ३, 15
 मैत्रेयः ४, अकौशिकः ५, ईशानः ६, पारगार्ग्यः ७, कपिलाश्वः ८,
 मनुश्वकः ९, सुश्रिकः १०, अग्निः ११, पित्रकः १२, पुण्यकः १३,
 उच्यदायः १४, अमन्तिः १५, संतानः १६, रात्रीश्वरः १७,

विद्यागुरुश्च १८ । एते तेषां तीर्थेभ्यः पूजनीयाः । एतेषां
पूजाप्रधिधानविधिस्तु तदागमाद्देदितव्यः । तेषां सर्वतीर्थेषु
भरटा एव पूजकाः । देवानां नमस्कारो न वक्ष्यतेः कार्यः ।
तेषु च निर्विकारास्तु स्त्रीमांसागतमिदं पद्यं दर्शयन्ति ।

5 न स्त्रीधुनी न फणिनो न कपालदाम
नेन्दोः कला न गिरिजा न जटा न भस्त्र ।
यथान्यदेव च न किञ्चिदुपास्महे त-
द्रूपं पुराणं मुनिश्रीसितमीश्वरश्च ॥१॥
स एव योगिनां सेव्यो ह्यर्वाचीनस्तु भोगभाक् ।

10 स ध्यायमानो राष्यादिसुखलुभैर्निषेच्यते ॥२॥
उक्तं च तैः स्त्रियोगशास्त्रे ।

वीतरागं स्मरन्योगी वीतरागत्वमश्नुते ।
सरागं ध्यायतस्तस्य सरागत्वं तु निश्चितम् ॥३॥
येन येन हि भावेन युष्यते यन्मवाहकः ।

15 तेन तन्मयतां याति विश्वरूपो मणिर्यथा ॥४॥ इति ॥
एतत्पूर्वं सिद्धवेशदेवादिस्वरूपं वैशेषिकमते ऽप्यवसातव्यं,
यतो नैवाधिकवैशेषिकाणां हि मिथः प्रमाणतत्त्वानां संख्याभेदे
सत्यप्यन्योन्यं तत्त्वानामन्तर्भावने ऽस्वीयानेव भेदो जायते ।
तेनैतेषां प्राचो मततुच्छता उभये ऽप्येते तपस्विनो ऽभिधीयन्ते ।

20 ते च प्रैवादिभेदेन चतुर्धा भवन्ति । तदुक्तम् ।

साधारभस्त्रकौपीनजटायज्ञोपवीतिनः ।

सकाशरादिभेदेन चतुर्धा कुरुपत्निनः ॥१॥

शैवाः पाशुपताश्चैव महाव्रतधरास्तथा ।

तुर्थाः काणमुखा सुखा भेदा एते तपस्विनाम् ॥२॥

तेषामन्तर्भेदा भरटभक्तरक्षैकिकतापसादयो भवन्ति ।
 भरटादीनां व्रतग्रहणे ब्राह्मणादिवर्णनियमो नास्ति । यस्य तु
 शिवे भक्तिः स व्रती भरटादिर्भवेत् । परं शास्त्रेषु नैयायिकाः 5
 सदा शिवभक्तत्वाच्चैवा इत्युच्यन्ते, वैशेषिकास्तु पाशुपता इति ।
 तेन नैयायिकशासनं शैवमाख्यायते, वैशेषिकदर्शनं च पाशुपत-
 मिति । इदं मया यथा श्रुतं यथा दृष्टं चाभाभिदधे ।
 तत्तद्विशेषस्तु तद्वन्धेभ्यो विशेष्यः ॥

अथ पूर्वप्रतिज्ञातं नैयायिकमतसंचेपनेवाह ।

10

अक्षपादमते देवः सृष्टिसंहारकश्चिवः ।

विभुर्नित्यैकसर्वज्ञो नित्यबुद्धिसमाश्रयः ॥ १३ ॥

अक्षपादेनाद्येन गुरुणा यतः प्रणीतं नैयायिकमतस्य मूल-
 सूत्रं, तेन नैयायिका अक्षपादा अभिधीयन्ते, तन्मतं अक्षपाद-
 मतमिति । तस्मिन्अक्षपादमते शिवो महेश्वरः, सृष्टिसंहारकश्च 15
 जगतो निर्मापं. संहारकदिनाग्रः । इत्ये सृष्टिसंहारकः । ताव-
 थावचिन्त्यप्रक्रियाहात्वेन करोतीति सृष्टिसंहारकः । केवलाद्याः
 सृष्टेः कारणे निरन्तरोत्पाद्यमानो ऽसंख्यः प्राणिगणो भुवनत्रये
 ऽपि न मायादिति सृष्टिसंहारकश्चापि कारणम् । अत्र प्रयोग-
 नेवं शैवा आह्वरन्ते । भूभुवःसंभाकरदिगकरमकराकरादिकं 20
 बुद्धिमापूर्वकं, कार्यमात् । अत्रात्कार्यं तत्तदुद्धिमापूर्वकं, अथ चटः ।

कार्यं चेदं, तस्माद्बुद्धिमत्पूर्वकम् । यथास्य बुद्धिमास्यष्टा, य
 ईश्वर एवेत्यन्वयः । अतिरेके गगनम् । न. पाथमबिद्धो चेत्,;
 भूभ्रमरादीनां स्वस्वकारणकक्षापन्न्यमेनावयवितया वा कार्य-
 त्वात् अगतिं सुप्रसिद्धत्वात् । नापि विदुः ज्ञेयकामिको वा,
 5 विपश्चादत्यन्तं व्यावृत्तत्वात् । नापि कास्मात्प्रयापदिष्टः, प्रत्यक्षा-
 गमावाप्यमानसाध्यधर्मधर्मविषये हेतोः प्रवर्तनात् । नापि
 प्रकरणात्मनः, तत्प्रतिपत्तिपदार्थस्वरूपसमर्थनप्रथितप्रत्ययुमानो-
 दयाभावात् ॥ अथ निर्गुणात्मवद्भरौरत्वादेव न संभवति
 सृष्टिसंसारकर्तेश्वर इति प्रत्ययुमानोदयात्कार्यं न प्रकरणात्म
 10 इति चेत् । उच्यते । अथ तदीयायुमाने साध्यमान ईश्वरो धर्मी
 तथा प्रतीतो ऽप्रतीतो वाभिप्रेयते । अप्रतीतश्चेत्, तदा
 तत्परिकल्पितहेतोरामथाबिद्धिदोषः प्रसज्येत । प्रतीतश्चेत्,
 तर्हि येन प्रमाणेन प्रतीतश्चेन्नैव स्वयमुद्भासितनिजतत्तुरपि
 किमिति नाभ्युपेयत इति कथमत्ररौरत्नम् । ततो न प्रकरणा-
 15 त्मदोषता हेतोः, अतः साधुत्वं “सृष्टिसंसारकर्त्तव्य” इति ।
 तथा विद्युराकाशवत्सर्वजनज्ञापकः । विद्यतेकज्ञानवर्तिने सृजि-
 यतप्रदेववर्तिनां पदार्थानां प्रतिनिधितत्त्वपावणिर्माणासुपपत्तेः ।
 न ज्ञेयज्ञानवितः कुञ्जकारो ऽपि दूरतरचटादिषट्पदार्थां
 व्यापिषते । तस्मादिदम् ॥ तथा निद्रैकवर्त्तनः । नित्यज्ञानावेकस्य
 20 नित्यैकः न. पाथौ सर्वज्ञश्चेति विशेषणवचनमात्रः । तत्र नित्यो
 ऽप्रच्युतासुप्रच्युतकिरैकरूपः ब्रूतव्यः । ईश्वरस्य सृजितत्वे परा-
 धीनोपनिमित्तत्वमेवमात्रं कृतकत्वप्रतीतिः । सोत्पत्तावपेक्षितप्र-

व्यापारो हि भावः कृतक इत्यते । कृतकस्यैकगत्यन्तर्तां स्यात्,
तदा तस्मात्परेश्वरकर्म भाव्यमनित्यत्वादेव । अपरस्यापि च
कर्तुरन्येन कर्ता भवतीत्यमित्यनवस्थानदो दुस्तरा स्यात् । तस्मा-
न्नित्य एवाभ्युपगमनीयः ॥ नित्यो ऽपि स एको ऽद्वितीयो
मन्तव्यो, वङ्गनां हि जगत्कर्तृत्वस्त्रीकारे परस्परं पृथक्पृथग- 5
न्योन्यविसदृशमतिव्यापृतत्वेनैकैकपदार्थस्य विसदृशनिर्माणे सर्व-
मसमन्वयमापद्येतेति युक्तं “एक” इति विशेषणम् ॥ एको ऽपि
सर्वज्ञः सर्वपदार्थानां सामर्थ्येन ज्ञाता, सर्वज्ञत्वाभावे हि
विधिसहितपदार्थोपयोगिजगत्प्रसृष्टमरविप्रकीर्णपरमाणुकणप्रचक्ष-
स्यक्षामपीमीलनाद्यमतया चाघातस्येन पदार्थानां निर्माणं दुर्घटं 10
भवेत् । सर्वज्ञत्वे पुनः सकलप्राणिनां संमीक्षितसमुचितकारण-
कक्षापाशुदृष्येषु कार्यं वस्तु निर्मिमाणः स्फूर्जितपुष्पपापाशुमानेन
च स्वर्गनरकयोः सुखदुःखोपभोगं ददानः सर्वथौचित्यं नाति-
वर्तते । तथा चोक्तं तद्भक्तैः

ज्ञानमप्रतिषं यस्तु वैराग्यं च जगत्यतेः ।

15

ऐश्वर्यं चैव धर्मस्य सचक्षिद्वं चतुष्टयम् ॥१॥

अज्ञो जन्तुरनीशो ऽप्यमात्मनः सुखदुःखयोः ।

द्वैतरप्रेरितो मन्थेस्त्वर्गं वा सधमेव वा ॥२॥

अथवा नित्यैकसर्वज्ञ इत्येकमेव विशेषणं व्याख्येयम् । नित्यं
एदेको ऽद्वितीयः सर्वज्ञो नित्यैकसर्वज्ञः । एतेषामादिष्वसर्वज्ञो- 20
परमेष्ठं विशाखायः को ऽपि सर्वज्ञः कदापि न भवति । अत
द्वैतरादयोः चोभिनां ज्ञानात्परं सर्वज्ञत्वनिश्चयार्थं ज्ञाता-

नान्यपि स्नात्मानं न जानते, ततस्ते कथं सर्वज्ञाः स्फुरित्या-
वेदितं भवति । तथा नित्यबुद्धिसमाश्रयो नित्याद्या बुद्धेर्ज्ञानस्य
ज्ञानं, षष्टिकबुद्धिमतो हि पराधीनकार्यापेक्षणेन मुख्यकर्तृ-
त्वाभावादनौश्वरत्वप्रसक्तिरिति । ईदृशविशेषणविशिष्टो नैया-
5 चिकमते शिवो देवः ॥

अथ तन्मते तत्त्वानि विवरिषुः प्रथमं तेषां संख्यां नामाभि-
च समाख्याति ।

तत्त्वानि षोडशामुच प्रमाणादीनि तद्यथा ।

प्रमाणं च प्रमेयं च संशयश्च प्रयोजनम् ॥ १४ ॥

10 दृष्टान्तो ऽप्यथ सिद्धान्तो ऽवयवास्तर्कनिर्णयौ ।

वादो जल्पो वितण्डा च हेत्वाभासाञ्छलानि च ॥ १५ ॥

जातयो निग्रहस्थानान्येषामेवं प्ररूपणा ।

अर्थोपलब्धिहेतुः स्यात्प्रमाणं तच्चतुर्विधम् ॥ १६ ॥

चिभिर्विशेषकम् ॥ व्याख्या ॥ असुषास्त्रिप्रकाशे नैया-

15 चिकमते प्रमाणादीनि प्रमाणप्रमेयप्रभृतौनि षोडश तत्त्वानि

भवन्ति । तद्यथेत्युपदर्शने । “प्रमाणं च” इत्यादि । तच्च प्रमिति-

रूपसंबन्धिज्ञानं येन जन्यते, तज्ज्ञानस्य जनकं कारणं प्रमाणम् ।

प्रमीयते ज्ञानं जन्यते ऽनेनेति प्रमाणमिति व्युत्पत्तेः । ज्ञानस्य

च जनकं द्विविधम् । अचेतनं ज्ञानं च । तथाचेतनमिच्छिष-

20 तदर्थसचिकर्षप्रदौपसिद्धिप्रभृदिकं ज्ञानस्य कारणमाद्यमात्रं

ज्ञानकारणमिति चक्ष्णाप्रियते तदपि ज्ञानजनकत्वात्प्रमाणम् ।

ज्ञानस्वाजनकं तु प्रमाणस्य फलं भवेन्न पुनः प्रमाणम् १ ।
 प्रमेयं प्रमाणजन्यज्ञानेन याद्यं वस्तु २ । दोषायमाना प्रतीतिः
 संग्रहः । अकारास्तथो ऽपि प्रमाणादीनामन्योन्यापेक्षया समु-
 च्चयार्थाः ३ । प्रयोजनमभीष्टं साधनौघं फलम् ४ । दृष्टान्तो
 वादिप्रतिवादिंसमतं निदर्शनम् । अपिः समुच्चये ५ । अथग्रन्थे ५
 ज्ञानकार्ये । सिद्धान्तः सर्वदर्शनशास्त्रसंसमतप्रवृत्तिः ६ । अव-
 यवाः पक्षादयो ऽनुमानस्याङ्गानि ७ । संदेहादूर्ध्वमन्ययधर्म-
 चिन्तनं तर्कः स्थाणुरचाधुना संभवतीति ८ । स्थाणुरेवायमित्यव-
 धारणं निर्णयः । दन्दे तर्कनिर्णयो ९ । गुरुणा समं तत्त्व-
 निर्णयार्थं वदनं वादः । १० । परेण समं जिगीषया जल्पनं 10
 जल्पः । ११ । अपरान्दृष्टवस्तुतत्त्वं मौख्यमात्रं वितण्डा । १२ ।
 हेतुवदाभासमाना हेत्वाभासा न सम्यग्चेतव इत्यर्थः १३ ।
 परवचनविज्ञातार्थविकल्पोपपादनानि ऋत्नानि १४ । जातयो
 ऽसम्यग्दूषणानि १५ । यैरुक्तैर्वक्त्रा निरुद्धते, तानि नियमस्वा-
 नानि १६ । इति । एषामनन्तरोक्तानां प्रमाणादीनामेवमित्यं 15
 प्ररूपणा स्वरूपप्रदर्शना भवति ॥ तत्रादौ प्रमाणस्य स्वरूपणां
 चिकीर्षुः प्रथमतस्तस्य सामान्यलक्षणं संख्यां च प्राह “अर्थोप-
 लब्धिहेतुः स्वात्ममात्रम्” । अर्थस्य याज्ञस्य वाङ्मस्य स्वस्व-
 सुभाषोरसादेरान्तरस्य च ज्ञानसुखादेरुपलब्धिर्ज्ञानमर्थोप-
 लब्धिः । आख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति न्यायादप्यलम्भि- 20
 चारिण्यपदेत्या व्यवसयात्प्रिक्तां चार्थोपलब्धिर्वाङ्मा, न. दूष-
 च्चिमात्रम् । तस्या षो हेतुः कारणं च प्रमाणं आह्वयेत् ।

अर्थोपलब्धिस्तु प्रमायस्य फलम् । अयमत्र भावः । अथभि-
 चारादिविशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनिका सामग्री तदेकदेशो
 वा चतुःप्रदीपज्ञानादिवैधर्म्यो ऽवोधर्म्यो वा बाधकतम-
 त्यात्ममायम् । तज्जनकत्वं च तस्य प्रामाण्यम् । तज्जन्यार्थोप-
 5 लब्धिः फलमिति । इन्द्रियजलसिद्धजलादिविशेषणविशेषिता
 वैधर्म्यलब्धिर्धर्मः स्यात्, तदेव प्रत्यक्षादिप्रमायस्य विशेषणत्वसंब-
 द्धते । केवलमपायपदेशमिति विशेषणं न शब्दे संबन्धनीयं,
 तस्य प्रवृत्तजन्यत्वेन व्यपदेश्यत्वात् । अथ प्रमायस्य भेदानाह
 “तच्चतुर्विधम्” । तत्रमायं, चतुर्विधं चतुर्भेदम् ॥

10 अथ तच्चातुर्विध्यमेवाह ।

प्रत्यक्षमनुमानं चोपमानं शाब्दिकं तथा ।

तथेन्द्रियार्थसंपर्कोत्पन्नमव्यभिचारि च ॥ १७ ॥

व्यवसायात्मकं ज्ञानं व्यपदेशविवर्जितम् ।

प्रत्यक्षमनुमानं तु तत्पूर्वं चिविधं भवेत् ॥ १८ ॥

15 पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतस्तथा ।

तथायं कारणाकार्यानुमानमिह गीयते ॥ १९ ॥

प्रत्यक्षमव्ययं, अनुमानं कैफिकं, चकारः समुच्चयार्थः,
 उपमानस्युपमितिः, तथाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वात् शाब्दिकं च
 शब्दे ज्ञानं शाब्दिकमागमं इत्यर्थः ॥

20 अथ प्रमायस्य अर्थं कथयति । “तथेन्द्रियार्थं” इत्यादि ।
 तथेति तत्र प्रमायेषु प्रथमं प्रत्यक्षमुच्यते । अथाशब्देन चपादप्रसूतोऽं

सूत्रम् । “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यसंख्यभिचारि
व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्” इति [१, १, ४] ॥

इन्द्रियं चक्षुरादिमनःपर्थनं, तस्यार्थः परिच्छेद्य इन्द्रि-
यार्थ इन्द्रियविषयभूतो ऽथो रूपादिः, रूपादयस्तदर्थो इति
वचनात् । तेन सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिरिन्द्रियस्य प्राप्तिः संबन्ध 5
इति यावत् । स च षोढा । इन्द्रियेण सार्धं द्रव्यस्य संयोग
एव १ । रूपादिगुणानां संयुक्तसमवाय एव द्रव्ये समवेतत्वात् २ ।
रूपत्वादिषु गुणसमवेतेषु संयुक्तसमवेतसमवाय एव ३ । शब्दे
समवाय एवाकाशस्य ओषलेन व्यवस्थितत्वात्, शब्दस्य तद्गुणत्वेन
तत्र समवेतत्वात् ४ । शब्दत्वे समवेतसमवाय एव शब्दे समवे- 10
त्वात् ५ । समवायाभावयोर्विशेषणविशेष्यभाव एव । उक्तरूप-
पञ्चविधसंबन्धसंबन्धेषु वस्तुषु समवायघटादिदृश्याभावयोर्विशेष-
णत्वं विशेष्यत्वं भवतीत्यर्थः । तद्यथा । तन्तवः पटसमवायवन्तः
तन्तुषु पटसमवाय इति । घटशून्यं भूतलमिह भूतले घटो
नास्तीति ६ षोढा सन्निकर्षः ॥ 15

अथ निकर्षग्रहणमेवास्तु सं-ग्रहणं व्यर्थम् । न, सं-शब्द-
ग्रहणस्य सन्निकर्षषट्कप्रतिपादनार्थत्वात् । एतदेव सन्निकर्षषट्कं
ज्ञानोत्पादे समर्थं कारणं, न संयुक्तसंयोगादिकमिति सं-
ग्रहणात्प्रभते । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं जातम् । उत्पत्ति-
ग्रहणं कारकत्वज्ञापकार्थम् । अत्रायं भावः । इन्द्रियं हि 20
नैकव्यादर्थेन सह संबध्यते, इन्द्रियार्थसंबन्धाच्च ज्ञानसुत्पद्यते ।
यदुक्तम् ।

आत्मा सहेति मनसा मन इन्द्रियेण
 स्वार्थेन चेन्द्रियमिति क्रम एव श्रौत्रः ।
 योगो ऽथमेव मनसः किमगम्यमस्ति
 बुद्धिन् मनो व्रजति तत्र गतो ऽथमात्मा ॥

- 5 ज्ञानसंप्रदणं सुखादिनिवृत्त्यर्थं, सुखादीनामज्ञानरूपत्वात् ।
 सुखादयो ह्याह्लादादिस्वभावाद्याह्लातयानुभूयन्ते, ज्ञानं त्वर्थव-
 गमस्वभावं धारुतयानुभूयत इति ज्ञानसुखाद्योर्भेदो ऽध्यक्षसिद्ध
 एव । अत्र्यपदेशं नामकल्पनारहितं, नामकल्पनाद्यां हि शब्दं
 खात् । अत्र्यपदेश्यपददृशनाभावे हि व्यपदेशः शब्दस्तेनेन्द्रियार्थ-
 10 सन्निकर्षेण चोभाभ्यां यदुत्पादितं ज्ञानं तदप्यध्यक्षफलं स्यात्त-
 छिदृत्त्यर्थमध्यप्रदेश्यपदोपादानम् । इदमत्र तत्त्वम् । चतुर्ग-
 शब्दोर्व्यापारे सत्यद्यं गौरिति विप्रिष्टकास्त्रे यज्ज्ञानमुप-
 जायमानमुपलभ्यते, तच्छब्देन्द्रियोभयजन्यत्वे ऽपि प्रभृतविषय-
 त्वेन शब्दस्य प्राधान्याच्छब्दमित्यते, न पुनरध्यक्षमिति ।
 15 इन्द्रियजन्यस्य मन्मरीचिषूदकज्ञानस्य शक्तिशक्तौ कलधौत-
 बोधादेश्च निवृत्त्यर्थमव्यभिचारिपदोपादानम् । यदतस्मिंस्त-
 दित्युत्पद्यते तज्ज्ज्भिचारि ज्ञानम् । तज्ज्ज्भेदेन तस्मिंस्तदिति
 ज्ञानमव्यभिचारि । व्यवधीयते ऽनेनेति व्यावसायो विशेष
 उच्यते । विशेषजनितं व्यवसायात्मकं, अथवा व्यवसायात्मकं
 20 निवृत्त्यात्मकम् । एतेन संग्रथज्ञानमनेकपदार्थात्मनत्वादिनिस-
 यात्मकत्वाच्च प्रत्यक्षफलं न भवतीति प्रापितम् ॥ नन्वेवमपि
 ज्ञानपदमनर्थकमन्यविशेषाभावां ज्ञानस्य स्वत्वात्, न ।

धर्मिप्रतिपादनार्थत्वात्स्य, ज्ञानपदोपात्तो हि धर्मीन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षजलादिभिर्लिङ्गोच्यते । अथवा धर्मभावे काव्यभिचारा-
दीन् धर्मास्तत्पदानि प्रतिपादयेयुः । केचित्पुनरेवं व्याचक्षते ।
अव्यपदेश्यं च्यवसायात्मकमिति-पदद्वयेन निर्विकल्पकसविकल्पक-
भेदेन प्रत्यक्षस्य द्वैविध्यमाह, शेषाणि तु ज्ञानविशेषाणानीति । 5
अत्र च सूत्रे फलस्वरूपसामग्रीविशेषणपक्षात्तयः संभवन्ति ।
तेषु स्वरूपविशेषणपक्षो न युक्तः । यथोक्तविशेषणं ज्ञानं प्रत्यक्ष-
मिति हि तत्रार्थः स्यात् । तथा चाकारकस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्व-
प्रशक्तिः न चाकारकस्य प्रत्यक्षत्वं युक्तं, असाधकतमत्वात्साधक-
तमस्यैव च प्रमाणात् । तुल्लासुवर्णादीनां प्रदीपादीनां 10
सन्निकर्षेन्द्रियादीनां चाबोधरूपाणामप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गश्च । इत्यते
चेषां सूत्रकृता प्रत्यक्षत्वं, तन्न स्वरूपविशेषणपक्षो युक्तः । नापि
सामग्रीविशेषणपक्षः । सामग्रीविशेषणपक्षे ह्येवं सूत्रार्थः स्यात् ।
प्रमादप्रमेयचक्षुरादीन्द्रियालोकादिका ज्ञानजनिका सामग्रीन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविशेषणविशिष्टज्ञानजननादुपचारेणैन्द्रि- 15
यार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविशेषणविशिष्टा सती प्रत्यक्षमिति ।
एवं च सामग्याः सूत्रोपात्तविशेषणयोगित्वं तथाविधफलजन-
कत्वादुपचारेणैव भवति, न तु स्वत इति । न तु युक्तस्तत्पक्षो
ऽपि । फलविशेषणपक्षस्तु युक्तिसंगतः । अत्र पक्षे यत इत्यध्या-
हार्यम् । ततो ऽयमर्थः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविशेषणं 20
ज्ञानं यत इन्द्रियार्थसन्निकर्षादेर्भवति, स इन्द्रियार्थसन्नि-
कर्षादिः प्रत्यक्षं प्रमाणम् । ज्ञानं तु प्रत्यक्षप्रमाणफलम् । यदा

तु ततो ऽपि ज्ञानाद्भानोपादानादिवुद्ध्य उत्पद्यन्ते, तदा
 हानादिवुद्ध्यपेक्षया ज्ञानं प्रमाणं हानादिवुद्ध्यस्तु फलं,
 यदा ज्ञानं प्रमाणं, तदा हानादिवुद्ध्यः फलमिति वचनात् ।
 तथा चानुभवज्ञानवंग्रजायाः स्मृतेस्तथा चायमित्येतज्ज्ञान-
 5 मिन्द्रियार्थसन्निकर्षजलाप्रत्यक्षफलम् । तत्स्मृतेस्तु प्रत्यक्षता ।
 सुखदुःखसंबन्धस्मृतेस्त्रिन्द्रियार्थसन्निकर्षसहकारित्वात्तथा चाय-
 मिति सारूप्यज्ञानजनकत्वेनाध्यक्षप्रमाणात् । सारूप्यज्ञानस्य च
 सुखसाधनो ऽयमित्यनुमानिकफलजनकत्वेनानुमानप्रमाणात् ।
 न च सुखसाधनलक्ष्मिज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं, शक्तेरसन्न-
 10 हितत्वात् । आत्मनो मन इन्द्रियेण सन्निकर्षं सुखादिज्ञानं
 फलम् । मन इन्द्रियस्य तत्सन्निकर्षस्य च प्रत्यक्षप्रमाणात् ।
 एवमन्यत्रापि यथार्हं प्रमाणफलविभागोऽवगन्तव्य इति ॥ एत-
 देवेन्द्रियार्थसन्निकर्षादिसूत्रं गन्धकारः पद्यबन्धानुलोभ्येनेत्य-
 माह । “इन्द्रियार्थसंपर्कोत्पन्नम्” इत्यादि । अत्र संपर्कः
 15 संबन्धः । अर्थभिचारि चेत्यत्र चकारो विशेषणसमुच्चयार्थः ।
 अर्थभिचारिकमिति पाठे तु अर्थभिचार्यैवाव्यभिचारिकं
 स्वार्यं कप्रत्ययः । व्यपदेशो नामकल्पना । अत्रापि व्याख्यायां
 यत् इत्यध्याहार्यम् । भावार्थः सर्वो ऽपि प्राग्भवेति ॥

अथ प्रत्यक्षतत्कालधोरभेदविवक्षया प्रत्यक्षस्य भेदा उच्यन्ते ।
 20 प्रत्यक्षं द्वेषा, अयोगिप्रत्यक्षं योगिप्रत्यक्षं च ॥ यदसदादीना-
 मिन्द्रियार्थसन्निकर्षाज्ज्ञानमुत्पद्यते, तदयोगिप्रत्यक्षम् । तदपि
 द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकं च । तत्र वस्तुस्वरूपमात्रावभासकं

निर्विकल्पकं, यथा प्रथमाक्षसन्निपातजं ज्ञानम् । संज्ञासंज्ञि-
सम्बन्धोत्पत्तेन ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तं सविकल्पकं, यथा देवदत्तोऽथं
दण्डीत्यादि ॥ योगिप्रत्यक्षं तु देशकालस्वभावविप्रकृष्टार्थपाहकम् ।
तद्विविधं, युक्तानां प्रत्यक्षं वियुक्तानां च । तत्र समाधैकाग्र्यवतां
योगधर्मेश्वरादिसहस्रतादात्म्यान्तःकरणसंयोगादेव वाङ्मार्थसंयोग- 5
निर्णयं यदशेषार्थग्रहणं, तद्युक्तानां प्रत्यक्षम् । एतच्च निर्वि-
कल्पकमेव भवति, विकल्पतः समाधैकाग्र्यानुपपत्तेः । इदं
चोक्तद्योगिन एव विज्ञेयं, योगिमात्रस्य तदसंभवात् । असमा-
ध्वस्वार्थां योगिनामात्ममनोवाङ्मोक्षियरूपाद्याश्रयत्तुष्कसंयो-
गाद्रूपादीनां, आत्ममनःश्रोत्रचयसंयोगाच्छब्दस्य, आत्ममनोदय- 10
संयोगात्सुखादीनां च यद्ग्रहणं, तद्वियुक्तानां प्रत्यक्षम् । तच्च
निर्विकल्पकं सविकल्पकं च प्रतिपत्तव्यम् । विस्तरार्थिना तु
न्यायसारटीका विस्त्रोकनौयेति ॥

अथानुमानसंज्ञणमाह “अनुमानं तु तत्पूर्वं त्रिविधं भवेत्पूर्व-
वच्छेषवच्च” इत्यादि । अत्र चैवशब्दौ पूर्ववदादीनामर्थवाङ्मोक्ष- 15
सूचकौ । तथाशब्दस्यकारार्थः समुच्चये । शेषं तु सूचं व्याख्या-
स्यते, सूचं त्विदं “तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामा-
न्यतोद्दृष्टं च” इति । एके व्याख्यान्ति । अत्रैकस्य पूर्वकशब्दस्य
सामान्यश्रुत्या सुप्रतिर्देशो द्रष्टव्यः । तत्पूर्वकमित्यत्र तच्छब्देन
प्रत्यक्षं प्रमाणमभिसंबन्धते । तत्पूर्वकं प्रत्यक्षफलं सिद्धिज्ञान- 20
मित्यर्थः । तत्पूर्वकपूर्वकं सिद्धिज्ञानम् । अयमत्र भावः । प्रत्यक्षा-
द्रूमादिज्ञानसुत्पद्यते, धूमादिज्ञानाच्च वज्रादिज्ञानमिति ।

- इन्द्रियार्थबन्धिकावैतन्यत्ववर्जाणि च ज्ञानादिविशेषणानि प्रत्यक्ष-
सूत्रादत्रापि संबन्धनीयानि । एषां च व्यवच्छेद्यानि प्रागुक्तानु-
सारेण स्वयं परिभाष्यानि । तथा द्वितीयलिङ्गदर्शनपूर्विकाया
अविनाभावसंबन्धसृतेस्तत्पूर्वकपूर्वकत्वान्जनकस्यानुमानत्वनिष्ठ-
5 न्यर्थमर्थोपसम्बन्धिग्रहणं कार्यं, सृतेस्त्वर्थं विनापि भावात् । ततो
ऽयमर्थः । अर्थोपसम्बन्धिग्रहणमव्यभिचरितमव्यपदेशं व्यवसायात्मकं
ज्ञानं तत्पूर्वकपूर्वकं यतो लिङ्गादेः समुपजायते तदनुमान-
मिति १ । तथा ते द्वे प्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गसंबन्धदर्शनं लिङ्ग-
दर्शनं च पूर्वं यस्य तत्तत्पूर्वकमिति विग्रहविशेषाश्रयणादनु-
10 मानस्याध्यक्षफलदयपूर्वकत्वं ज्ञापितं द्रष्टव्यम् २ । तथा तानि
प्रत्यक्षादिशर्वप्रमाणानि पूर्वं यस्य तत्तत्पूर्वकमिति विग्रहविशे-
षाश्रयणेन सर्वप्रमाणपूर्वकत्वमप्यनुमानस्य लभ्यते । न च तेषां
पूर्वमप्रकृतत्वात्कथं तच्छब्देन परामर्श इति प्रेरणम् । यतः साक्षा-
दप्रकृतत्वेऽपि प्रत्यक्षसूत्रे व्यवच्छेद्यत्वेन प्रकृतत्वादिति । अस्यां
15 व्याख्यायां नाव्याख्यादिदोषः कस्यनापि । ये तु पूर्वशब्दश्लेषकस्य
सुप्तस्य निर्देशं नाभ्युपगच्छन्ति, तेषां प्रत्यक्षफलेऽनुमानत्वप्रसक्तिः,
तन्प्रकृतस्य प्रत्यक्षप्रमाणपूर्वकत्वात् । अथाकारकस्याप्रमाणत्वात्कार-
कत्वं लभ्यते । ततोऽयमर्थः । अव्यभिचारिताव्यपदेशव्यवसा-
यात्मिकार्थोपसम्बन्धिजनकमेवाध्यक्षफलं लिङ्गज्ञानमनुमानमिति
20 चेत् । उच्यते । एवमपि विशिष्टज्ञानमेवानुमानं प्रसज्यते । न
च ज्ञानस्यैवानुमानत्वं सृष्ट्यनुमानागमसंशयप्रतिभासप्रज्ञानोपा-
सूत्रादिप्रत्यक्षमिच्छादयस्य मनसो लिङ्गातीति वचनात्सर्वस्य

बोधबोधरूपस्य विशिष्टफलजनकस्थानुमानत्वादित्येव्याप्तिलक्षण-
 दोषः । अतोऽर्थापत्तयभिरव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टा तत्पूर्वक-
 पूर्विका अतस्तदनुमानमित्येव व्याख्यानं युक्तिमत् । नन्वापि
 त्रिविधपक्षमनर्थकमिति चेत् । न । अनुमानविभागार्थत्वात् ।
 पूर्ववदादिग्रहणं च स्वभावादिविषयप्रतिषेधेन पूर्ववदादिविषय- 5
 क्षीपनार्थम् । पूर्ववदाद्येव त्रिविधविभागेन विवक्षितं, न स्वभा-
 वादिकमिति प्रथमं व्याख्यानम् ॥ अपरे त्वेवं सूत्रं व्याचक्षते ।
 तत्पूर्वकं प्रत्यक्षपूर्वकं त्रिविधमिति, त्रिभेदमनुमानम् । के पुन-
 र्भेदा इत्याह । पूर्ववदित्यादि । पूर्वशब्देनान्वयो व्यपदिश्यते,
 व्यतिरेकात्प्रागवसीयमानत्वात् । पूर्वोऽन्वयः, स एवास्ति यस्य 10
 तत्पूर्ववत्त्वेवत्त्वान्वय्यनुमानम् १ । शेषो व्यतिरेकः, स एवास्ति
 यस्य तच्छेषवत्, केवलव्यतिरेकि च २ । सामान्येनान्वय-
 व्यतिरेकयोः साधनाङ्गयोर्यद्दृष्टं तत्सामान्यतोद्दृष्टमन्वयव्यतिरेकि
 चेति ३ ॥ अथवा त्रिविधमिति त्रिरूपम् । कानि त्रीणि
 रूपाणीत्याह । पूर्ववदित्यादि । पूर्वमुपादीयमानत्वात्पूर्वः पक्षः 15
 सोऽस्यास्तीति पूर्ववत्पक्षधर्मत्वम् । शेष उपयुक्तादन्यत्वात्साधर्म्य-
 दृष्टान्तः सोऽस्यचेति शेषवत्सपक्षे सत्त्वम् । सामान्यतोद्दृष्टमिति
 विपक्षे मनागपि यत्र दृष्टं विपक्षे सर्वसात्त्वं तृतीयं रूपम् ।
 चशब्दात्प्रत्यक्षानुमानाविवद्भूत्वात्प्रतिपक्षत्वरूपद्वयं च । एवं च पक्ष-
 रूपसिद्धात्सम्बन्धं यत्पूर्वकं तदन्वयव्यतिरेकमनुमानम् । विपक्षा- 20
 सत्त्वसपक्षसत्त्वयोरन्यतररूपस्थानभिसंबन्धात्तु चत्वरूपसिद्धात्सम्बन्धं
 केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि चानुमानम् । तथाप्यवित्यः शब्दः

- कार्यत्वात्, घटादिवदाकाशादिवच्चेत्यन्वयव्यतिरेकी हेतुः । १ ।
 अदृष्टादीनि कस्यचिन्नत्यक्षाणि प्रमेयत्वात्करतत्त्वादिवदित्यत्र
 कस्यचिन्नत्यक्षत्वे साध्ये प्रत्यक्षस्यापि वस्तुनो विपक्षस्याभावादेव
 केवलान्वयी । २ । सर्ववित्कर्तृपूर्वकं सर्वं कार्यं, कादाचित्कत्वात् ।
 5 यत्सर्ववित्कर्तृपूर्वकं न भवति, तन्न कदाचित्कं, यथाकाशादि ।
 अत्र सर्वस्य कार्यस्य पक्षोक्तत्वादेव सपक्षाभावात्केवलव्यतिरेकीण
 प्रसङ्गदारेण वा केवलव्यतिरेकी । यथा नेदं निरात्मकं जीव-
 च्छरीरमप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गाहोद्यदिति प्रसङ्गः । प्रयोगस्वि-
 10 त्यम् । इदं जीवच्छरीरं सात्मकं, प्राणादिमत्त्वात् । यन्न
 सात्मकं तन्न प्राणादिमद्यथा लोष्टमिति प्रसङ्गपूर्वकः केवल-
 व्यतिरेकीति ३ । एवमनुमानस्य भेदान् स्वरूपं च व्याख्याय
 विषयस्य त्रैविध्यप्रतिपादनायैवमाहुः । अथवा तत्पूर्वकमनुमानं
 त्रिविधं त्रिप्रकारं । के पुनस्त्रयः प्रकारा इत्याह । पूर्ववदि-
 15 षेन कार्यमनुमीयते यथा विशिष्टमेघोक्त्या भविष्यति वृष्टि-
 रिति । अत्र कारण-शब्देन कारणधर्म उक्तत्वादिर्पाङ्गः ।
 प्रयोगस्त्वेवम् । अमी मेघा वृक्षुत्यादकाः, गभीरगर्जितले-
 ऽचिरप्रभावत्वे च सत्युक्तत्वात् । य एवं ते वृक्षुत्यादका यथा
 वृक्षुत्यादकपूर्वमेघास्तथा चामी । तस्मान्नथा । ननुक्तत्वादि-
 20 धर्मधुक्तागामपि मेघानां वृक्षजनकत्वदर्शनात्, कथमैकान्तिकं
 कारणात्कार्यानुमानमिति चेत् । न । विशिष्टलोक्तत्वादेर्धर्मस्य
 ममत्त्वेन विवक्षितत्वात् । न च तस्य विशेषो नासर्वज्ञेन निश्चितुं

कश्चितं दृष्ट्वा पुष्पिता जगति सूता इति प्रतिपत्तिर्वा । प्रथो-
 गस्तु । पुष्पिता जगति सूतासूतत्वात्, दृष्टसूतवदित्यादि । अथवा
 पूर्वेषु ध्यानिपादकप्रत्ययेषु तुच्छं वर्तते इति पूर्ववत्संबन्धपादक-
 प्रत्ययेषु विषयतुच्छत्वात्कथंचित्परिच्छेदक्रियाया अपि तुच्छता-
 5 चानुमाने समस्यीति क्रियातुच्छत्वतः प्रयोगः सिद्धः । तेन
 पूर्वप्रतिपत्त्या तुच्छा प्रतिपत्तिर्यतो भवति, तत्पूर्ववदनुमानम् ।
 इच्छादयः परतन्त्रा गुणत्वात् रूपादिवदिति श्लेषवन्नाम परि-
 श्लेषः । स च प्रसक्तानां प्रतिषेधेऽन्यत्रप्रसङ्गासंबन्धाच्छिथ्यमाप्यस्य
 संग्रह्यः, यथा गुणत्वादिच्छादीनां पारतन्त्र्ये सिद्धे शरीरा-
 10 दिषु प्रसक्तेषु प्रतिषेधः । शरीरविशेषगुणा इच्छादयो न
 भवन्ति, तद्गुणाणां रूपादीनां स्वपरात्मप्रत्यक्षत्वेनेच्छादीनां च
 स्वात्मप्रत्यक्षत्वेन वैधर्म्यात् । नापीश्रियाणां विषयाणां वा गुणा
 उपहृतेष्वन्यनुस्मरणदर्शनात् । न चान्यस्य प्रसक्तिरस्ति । अतः
 परिश्लेषादात्मसिद्धिः । प्रयोगश्चात्र । योऽसौ परः स आत्म ।
 15 शब्दवाच्यः, इच्छासाधारत्वात् । ये तात्मशब्दवाच्या न भवन्ति,
 त इच्छासाधारा अपि न भवन्ति । यथा शरीरादयः । अत्र
 प्रत्यक्षेणाट्ठीलान्धं केवलव्यतिरेकवसादात्मनः प्रमा श्लेषवतः
 कस्यम् । अत्र धर्मी साधनधर्मश्च प्रत्यक्षः साध्यधर्मश्च सर्वदाप्रत्यक्षः
 साध्यते तत्सामान्यतोदृष्टम् । यथेच्छादयः परतन्त्रा गुणत्वाद्रूपवत् ।
 20 उपपत्तिर्वा करणसाध्या क्रियात्वाच्छिदिक्रियावत् । असाधा-
 रणकारणपूर्वकं जगदेषिष्यं विषयत्वाच्चिदादिवैषिष्यवदित्यादि ।
 साक्षात्प्रतीदृष्टकालेकसुदाहरणं मन्तव्यम् । ननु साध्यध-

सर्वदाप्रत्यक्षत्वेन साध्येन हेतोः कथं व्याप्तिपक्षमिति चेत् । उच्यते ।
 धर्मिण इच्छादिः प्रत्यक्षप्रतिपक्षत्वं गुणत्वकार्यत्वादेरपि साधनस्य
 तदुर्भवं प्रतिपक्षमेव । पारतन्त्र्येण च स्वसाध्येन तस्य व्याप्तिरध्यक्षतो
 रूपादिस्ववगतैव । साध्यव्याप्त्या साधनव्याप्त्यिरपि प्रमाणा-
 न्तरादेवावगता । नन्वेवं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोद्दृष्टानां परस्परतः 5
 को विशेषः । उच्यते । इच्छादिः पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपक्षतौ गुणत्वं
 कार्यत्वं वा पूर्ववत् । तदेवाश्रयान्तरबाधया विशिष्टाश्रयत्वेन
 बाधनेन प्रमाणेनावसीद्यमानं शेषवतः फलम् । तस्य साध्यधर्मस्य
 धर्म्यन्तरे प्रत्यक्षस्यापि तत्र धर्मिणि सर्वदाप्रत्यक्षत्वं सामान्यतो-
 द्दृष्टव्यपदेशनिबन्धनम् । अतस्त्वयाणामेकमेवोदाहरणम् । तदेवं 10
 कारणादिवैविध्यान्निप्रकारं खिन्नं प्रमितिं जनयन्तत्पूर्वकं सदनु-
 मानमिति द्वितीयं व्याख्यानम् । अत्र व्याख्याद्वये प्रथम-
 व्याख्यानमेव बह्वनामध्ययनप्रथतीनामभिमतम् । तत्र च पूर्व-
 वदादीनां व्याख्या द्वितीयव्याख्याने या चतुःप्रकाराभिहित-
 सेव द्रष्टव्येति ॥

15

अथ आसक्तकार एव बालानामसंमोहार्थं शेषव्याख्याप्रका-
 रानुपेक्ष्यानुमानस्य त्रिविधस्य विषयज्ञापनाय पूर्ववदादीनि
 पदानि व्याख्यानयन्नाह “तत्राद्यम्” इत्यादि । तत्र तेषु पूर्व-
 वदादिषु, आद्यं पूर्ववदनुमानं किमित्याह । कारणात्किङ्कार्त्वा-
 र्थस्य किङ्किनोऽनुमानं ज्ञानं कार्यानुमानम् । इहानुमानप्रसारे, 20
 गीयते प्रोच्यते । कारणात्कार्त्वनुमानमिहोदितमिति प्राढो
 वा । तत्रासौति-ग्रन्थाध्याहारे कारणात्कार्त्वनसौत्वनुमानम् ।

कारणात्कार्यमस्तीति ज्ञानमिहानुमानप्रस्ताव उदितं प्रोक्तम् ।
 पाठद्वयेऽप्यत्र यत्किञ्चिन्नमनुमानग्रन्थेनोक्ते तद्वितीयव्याख्यान-
 कारिणां मतेन, न तु प्रथमव्याख्यानकर्तृमतेन । प्रथमव्याख्या-
 कारिमतेन हि ज्ञानस्य हेतुरेवानुमानग्रन्थवाच्यः स्यात् । एवं
 5 शेषवत्यपि ज्ञेयम् । यत्र कारणात्ज्ञानविशिष्टात्कार्यस्य ज्ञानं
 भवति, तत्पूर्ववदनुमानम् । अत्र द्वयार्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणमिति
 वचनात्कार्यज्ञानमनुमानस्य फलं, तद्वेतुस्त्वनुमानं प्रमाणम् ।
 तेनात्र कारणं वा तज्ज्ञानं वा कार्यकारणप्रतिबन्धस्मरणं वा
 कार्यं ज्ञापयत्पूर्ववदनुमानमिति ॥

तस्योदाहरणमाह ।

यथा ।

10 रोस्त्रम्बगवलव्यालतमालमलिनत्विषः ।

दृष्टिं व्यभिचरन्तीह नैवंप्रायाः पथोमुचः ॥ २० ॥

यथेति निदर्शनदर्शनार्थः । रोस्त्रमा भ्रमराः, गवसा
 अरण्यजातमहिषाः, व्याला दुष्टगजा सर्पाश्च, तमालास्त्रापि-
 ष्टवृक्षाः । तद्वन्मलिनाः श्यामलास्त्रिषः कान्तयो येषां ते
 15 तथा । एतेन मेघानां कान्तिमत्ता वषनेनानिर्वचनीया काय-
 तिशब्दश्यामता व्यच्यते । एवंप्रायाः । एवंशब्द इदंप्रकारवचनः ।
 प्रायग्रन्थो बाहुल्यवाचकः । तत एवमिदंप्रकाराणां प्रायो
 बाहुल्यं येषु त एवंप्राया ईदृक्प्रकारबाहुल्या इत्यर्थः । एतेन
 गभीरगर्जितलाशिरप्रभावत्वादिप्रकाराणां बाहुल्यं मेघेषु सम्-
 20 पितम् । अत्रविशेषणविशिष्टा मेघा इह जने दृष्टिं न व्यभि-

परन्ति, वृष्टिकरा एव भवन्तीत्यर्थः । प्रयोगस्तु सूत्रं व्याख्यावस-
रोक्त एवात्रापि वक्तव्यः ॥

अथ श्रेयवद्वाख्यामाह । ५/

कार्यात्कारणानुमानं यच्च तच्छेषवन्मतम् ।

तथाविधनदीपूराद्देवो वृष्टो यथोपरि ॥ २१ ॥ 5

कार्यास्त्रिङ्गात्कारणस्य त्रिङ्गिनोऽनुमानं ज्ञानं यत् । अकारः
प्रागुक्तपूर्ववदपेक्षया समुच्चये । तच्छेषवन्मतम् । अथमत्र
तत्त्वार्थः । यत्र कार्यात्कारणज्ञानं भवति, तच्छेषवदनुमानम् ।
अत्रापि प्राग्वत्कारणज्ञानस्य हेतुः कार्यं कार्यदर्शनं तत्संबन्ध-
स्मरणं चानुमानशब्देन प्रतिपत्तव्यम् । यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थः 10
प्रथममत्र योज्यः । तथाविधश्रीप्रतरस्रोतस्त्वफलफेनादिवहन-
लोभयतटव्यापिलधर्मविशिष्टो यो नदीपूरस्तस्मात्त्रिङ्गादुपरिदेवो
देवो मेघो वृष्ट इति ज्ञानम् । अत्र प्रयोगः प्राग्वत् ।

यच्च सामान्यतोद्दृष्टं तदेवं गतिपूर्विका ।

पुंसि देशान्तरप्राप्तिर्यथा सूर्येऽपि सा तथा ॥ २२ ॥ 15

अः पुनरर्थः । यत्पुनः कार्यकारणभावादन्यत्र सामान्यतो
ऽविनाभावबलेन वृष्टं त्रिङ्गं सामान्यतोद्दृष्टं, तदेवम् । कथमि-
त्याह । यथा पुंस्त्र्येकस्माद्देशाद्देशान्तरप्राप्तिर्गतिपूर्विका तथा
सूर्येऽपि सा देशान्तरप्राप्तिस्तथा गतिपूर्विका । अत्र देशान्तर-
प्राप्तिशब्देन देशान्तरदर्शनं ज्ञेयम् । अन्यथा देशान्तरप्राप्तिर्गति- 20

कार्थत्वेन शेषवतोऽनुमानादस्य भेदो न स्यात् । यद्यपि गगने संस्-
 रतः सूर्यस्य नेत्रावस्रोकप्रसराभावेन गतिर्नोपलभ्यते, तथाप्युद-
 याचलात्काष्ठान्तरेऽस्ताचलचूषिकादौ तद्भ्रंनं गतिं गमयति ।
 प्रयोगः पुनः पुर्वसुक्त एव । अथवा देशान्तरप्राप्तिर्गतिकार्थत्वं
 5 लोको न प्रत्येतीति इदमुदाहरणं कार्यकारणभावविवचया-
 चोपन्यस्तम् । प्रयोगस्त्वेवम् । सूर्यस्य देशान्तरप्राप्तिर्गतिपूर्विका
 देशान्तरप्राप्तिर्वाद्देवदत्तदेशान्तरप्राप्तिवत् ॥
 उपमानलक्षणमाह ।

प्रसिद्धवस्तुसाधर्म्यादप्रसिद्धस्य साधनम् ।
 10 उपमानं समाख्यातं यथा गौर्गवयस्तथा ॥ २३ ॥

“प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् [१, २, ६]” इति
 सूत्रम् । अत्र यत इत्यध्याहार्यम् । ततश्च प्रसिद्धेन वस्तुना गवा
 यत्साधर्म्यं समानधर्मत्वं तस्मात्प्रसिद्धवस्तुसाधर्म्यादप्रसिद्धस्य साध-
 नम् । गवयगतस्य साध्यस्य संज्ञासंज्ञिसंबन्धस्य साधनं प्रतिपत्ति-
 5 र्यतः साधर्म्यज्ञानाद्भवति तदुपमानं समाख्यातम् । साधर्म्यस्य
 प्रसिद्धिरागमपूर्विका । तत आगमसंस्मरणमायाह । यथा गौस्तथा
 गवय इति । गवयोऽरण्यगवयः । अथमप भावः । कश्चित्सुष्णा
 ग्रवयानयनाय प्रेषितस्तदर्थमजानानस्तमेवाप्राचीत् कौटुम्बवय
 इति । स प्रोचे यादृग्गौस्तादृग्गवय इति । ततः सोऽरणे परि-
 1 भ्रमन्समानमर्थं यदा पश्यति, तदा तस्य तदाकार्यकृत्तिसत्वा-
 येन्द्रियार्थकृत्तिसत्वाद्गोसदृशोऽयमिति यत्साध्यज्ञानस्यत्पश्यते,

तत्प्रत्यक्षफलं, तदेवाव्यभिचार्यादिविशेषणमयं च गवयशब्दवाच्य इति संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिं जनयदुपमानम् । संज्ञासंज्ञि-
संबन्धप्रतिपत्तिरूपमानस्य फलम् । न पुनरागमिकी सा, शब्दस्य
तज्जनकस्य तदानीमभावात् । गवयपिण्डविषये न हेयादिज्ञानं
यदुत्पद्यते तद्विद्विद्यार्थसन्निकर्षजन्यत्वात्प्रत्यक्षफलम् ॥

5

• अथ तुर्यं शाब्दमाह ।

शाब्दमाप्तोपदेशस्तु मानमेवं चतुर्विधम् ।

प्रमेयं त्वात्मदेहाद्यं बुद्धीन्द्रियसुखादि च ॥ २४ ॥

शब्दजनितं शाब्दमागम इत्यर्थः । तूर्भिक्रमे । शाब्दं तु
प्रमाणमाप्तोपदेशः । आप्त एकान्तेन सत्यवादी हितस्य । तस्योप- 10
देशो वचनमाप्तोपदेशः । तज्जनितं तु ज्ञानं शाब्दस्य फलम् ।
मानं प्रमाणमेवसुक्तविधिना चतुर्विधम् ॥

तदेवं प्रथमं प्रमाणतत्त्वं व्याख्याय संप्रति द्वितीयं प्रमेय-
तत्त्वं व्याख्यातुमाह । प्रमेयं त्वात्मदेहाद्यम् । प्रमेयं तु प्रमाण-
फलस्य ग्राह्यं पुनरात्मदेहाद्यम् । आत्मा जीवः । देहो 15
वपुः, तावाद्यौ यस्य तदात्मदेहाद्यम् । बुद्धीन्द्रियसुखादि च
प्रमेयम् । बुद्धिर्ज्ञानं, इन्द्रियं चक्षुरादिमनःपर्यन्तं, सुखं ज्ञानं
तान्वादिर्षस्य तद्बुद्धीन्द्रियसुखादि । चकार आत्मदेहाद्यपेक्षया
समुच्चये । अथ विशेषणस्य आद्यशब्देनादिशब्देन च विशेषणमपि
सप्तानां प्रमेयानां संयज्ञो द्रष्टव्यः । तथा च नैयायिकसूत्रम् । 20
“आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमानःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखाप-

- वर्गभेदेन द्वादशविधं तदिति प्रमेयम् । [१, १, ६] तत्र
 शरीरादिदुःखपर्यन्तं हेयं, अपवर्गं उपादेयः । आत्मा तु
 कथञ्चिद्वेयः, कथञ्चिदुपादेयः । सुखदुःखादि भोक्तृतया हेयः,
 तदुत्पन्नतयोपादेय इति । तच्चेच्छादेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानादी-
 5 नामाश्रय आत्मा । सचेतनत्वकर्तृत्वसर्वगतत्वादिधर्मैरात्मा प्रतीयते
 १ । तद्भोगायतनं शरीरम् २ । पञ्चेन्द्रियाणि प्राणरसनचक्षुस्त्वक्-
 श्रोत्राणि ३ । पञ्चार्था रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः । तत्र गन्धरस-
 रूपरसस्पर्शस्वारः पृथिवीगुणाः । रूपरसस्पर्शस्वयोऽपां गुणाः ।
 रूपरसस्पर्शं तेजसो गुणौ । एकः स्पर्शो वायोर्गुणः । शब्द आका-
 10 शस्य गुण इति ४ । बुद्धिरूपलब्धिज्ञानमित्यर्थः । सा चणिका,
 भोगस्वभावत्वाच्च संसारकारणमिति हेया ५ । इन्द्रियार्थसञ्चि-
 कर्षं सत्यपि युगपज्ज्ञानानुत्पादात् आन्तरसुखादिविषयोप-
 लब्धेच्च बाह्यगन्धादिविषयोपलब्धिवत्करणसाध्यत्वादान्तरं करणं
 मनोऽनुमीयते । तत्सर्वविषयं तच्चाणु वेगवदाशुसंचारि नित्यं
 15 च ६ । वाग्मनःकायव्यापारः शुभाशुभफलः प्रवृत्तिः ७ । राग-
 द्वेषमोहास्त्रयो दोषाः । इर्ष्यादीनामेतेष्वेवान्तर्भावः । तत्कृतस्यैव
 संसारः ८ । हेहेन्द्रियादिसंघातस्य प्राक्तनस्य त्यागेन संघाता-
 न्तरग्रहणं प्रेत्यभावः । एष एव संसारः ९ । प्रवृत्तिदोषजनितं
 सुखदुःखात्मकं मुख्यं फलं, तत्साधनं तु गौणम् १० । पीडा-
 20 संतापस्वभावं दुःखम् । फलग्रहणेनाक्षिप्तमपीदं सुखस्यापि
 दुःखाविनाभावित्वात् दुःखत्वभावनार्थमुपदिश्यते ११ । आत्य-
 न्तिको दुःखविधोगोऽपवर्गः, सर्वगुणवियुक्तस्यात्मनः स्वरूपे-

बावस्थानं, सुखदुःखयोर्विवेकेन हानस्याग्रकत्वात् । दुःखं
त्रिगामुः सुखमपि जज्ञात् । यस्याप्यन्यजराभरणप्रवन्धोच्छे-
दरूपः । परमः पुरुषार्थो ऽपवर्गः । स च तत्तज्ज्ञानाद्वाप्यते ॥ १२ ॥

संशयप्रयोजनयोः स्वरूपं प्राह ।

किमेतदिति संदिग्धः प्रत्ययः संशयो मतः ।

5

प्रवर्तते यदर्थित्वात्तत् साध्यं प्रयोजनम् ॥ १५ ॥

अयं किंशब्दो ऽस्ति चेपे 'किंशब्दा यो ऽभिद्रुहति' ;
अस्ति प्रश्ने 'किं ते प्रियं' ; अस्ति निवारणे 'किं ते रुदि-
तेन' ; अस्त्वपलापे 'किं ते ऽहं धारयामि' ; अस्त्वनुनये 'किं
ते ऽहं प्रियं करोमि' ; अस्त्ववज्ञाने 'कस्यासुप्तापयते' ; अस्ति 10
वितर्के 'किमिदं दूरे दृश्यते' । इह तु वितर्के । दूरावस्थोक्तनेन
पदार्थसामान्यमवबुध्यमानस्तद्विशेषं संदिहानो वितर्कयति 'एतत्-
प्रत्यक्षमूर्ध्वक्षितं वस्तु किं, तर्के स्थाणुर्वा पुरुषो वेति' । यः
संदिग्धो ऽनेककोटिपरामर्शी प्रत्ययो विमर्शः, स संशयो मतः
संमत इति ॥

15

अथ प्रयोजनम् । यदर्थित्वाद्यस्य फलस्यार्थित्वमभिष्टापुकत्वं
यदर्थित्वं, तस्याप्रवर्तते तत्तदीयसाधनेषु यत्नं कुरुते, तत्तु
तत्पुनः साध्यं कर्तव्यतद्येष्टं प्रयोजनं फलं यस्य वाञ्छया कृत्येषु
प्रवर्तते तत्प्रयोजनमित्यर्थः ॥ प्रयोजनमूर्ध्वत्वाच्च प्रमाणीपन्या-
सप्रवृत्तेः प्रमेयान्मूर्ध्वतसपि प्रयोजनं पृथगुपदिश्यते ॥

20

अथ बुद्धान्मूर्ध्वान्तौ व्याचिख्यासुराह

दृष्टान्तस्तु भवेदेष विवादविषयो न यः ।
सिद्धान्तस्तु चतुर्भेदः सर्वतन्त्रादिभेदतः ॥ २६ ॥

दृष्टोऽन्तो, निश्चयो ऽवेति दृष्टान्तः । दृष्टान्तः पुनरेषो
ऽयं भवेत् । एष क इत्याह । य उपन्यस्तः सन् विवादविषयो
5 वादिप्रतिवादिनोर्मिथोविरुद्धो वादो विवादः, तस्य विषयो
गोचरो न भवति । वादिप्रतिवादिनोरुभयोः संमत एवानुमा-
नादौ दृष्टान्त उपन्यस्तव्य इत्यर्थः । पञ्चस्वयवेषु वक्ष्यमाणो
ऽपि दृष्टान्तः साध्यसाधनधर्मयोः प्रतिबन्धग्रहणस्थानमिति
पृथगिहोपदिश्यते । तावदेव ह्यन्वयव्यतिरेकयुक्तो ऽर्थः स्वसति,
10 थावन्न स्पष्टदृष्टान्तावष्टम्भः । उक्तं च ।

तावदेव चक्षत्यर्थो मन्तुर्विषयमागतः ।

थावन्नोक्तम्भनेनैव दृष्टान्तेनावलम्ब्यते ॥

सिद्धान्तस्तु सिद्धान्तः पुनस्तुर्भेदो भवेत् । कुत इत्याह ।
सर्वतन्त्रादिभेदतः सर्वतन्त्रादिभेदेन । प्रथमः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ।
15 आदिग्रन्थात्प्रतितन्त्रसिद्धान्तो ऽधिकरणसिद्धान्तो ऽभ्युपगम-
सिद्धान्तश्च वेदितव्यः । इह तन्त्रग्रन्थेन ग्राह्यं विज्ञेयम् ॥
तत्र सर्वतन्त्राविरुद्धः स्वतन्त्रे ऽधिष्ठतो ऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः
सर्वेषां ग्राह्याणां संप्रतिपत्तिविषयः, यथा प्रमाणाणि प्रमेय-
साधनाणि, प्राणादीनीन्द्रियाणि, गन्धादयस्तदार्थाः, प्रमाणेन
20 प्रमेयस्य परिच्छेद इत्यादि ॥ समानतन्त्रप्रसिद्धः परतन्त्राधिद्धः
प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, यथा भौतिकानीन्द्रियाणि धौगानां काष्ठा-

दादीनां च, अभौतिकानि संख्यानाम् । तथा' सांख्यानां सर्वं सदेवोत्पद्यते न पुनरसत्, नैयायिकादीनां सर्वमसदेवोत्पद्यते सामपीवशात्, जैनानां तु सदसदुत्पद्यत इत्यादि ॥

यस्य सिद्धावन्यस्य प्रक्रियमाणस्य प्रतिज्ञार्थस्य प्रसङ्गेनाधिकस्य सिद्धिः, सो ऽधिकरणसिद्धान्तः, यथा कार्यत्वादेः चित्यादौ 5 बुद्धिमत्कारणसामान्यसिद्धावन्यस्य तत्कारणसमर्थस्य नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नाधारस्य तत्कारणस्य सिद्धिरिति ॥ प्रौढवादिभिः खबुद्धतिशयचिख्यापयिषया यत्किंचिदस्त्वपरीक्षितमभ्युपगम्य विशेषः परीक्ष्यते, सो ऽभ्युपगमसिद्धान्तः, यथास्तु द्रव्यं शब्दः, स तु किं नित्यो ऽनित्यो वेति शब्दस्य द्रव्यत्वमनिष्टमभ्युपगम्य 10 नित्यानित्यत्वविशेषः परीक्ष्यते ॥ एवं चतुर्विधः सिद्धान्तः ॥

अवयवादितत्त्वचयं ग्रह्यपयति ।

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तोपनया निगमस्तथा ।

अवयवाः पञ्च तर्कः संदेहोपरमे भवेत् ॥ २७ ॥

यथा काकादिसंपातात्स्थाणुना भाव्यमच हि । 15

ऊर्ध्वं संदेहतर्काभ्यां प्रत्ययो निर्णयो मतः ॥ २८ ॥

युगम् । अवयवाः पञ्च, के पञ्चेत्याह । प्रतिज्ञा हेतुर्दृष्टान्त उपनयो निगमशब्देन निगमनं चेति । तत्र प्रतिज्ञा पञ्चाधर्मधर्मिवचनं, क्कानुमानयं सानुमानित्यादि । हेतुः साधनं सिद्धिवचनं, धूमवत्त्वादित्यादि । दृष्टान्त उदाहरणाभिधानं, 20 तद्विधिं, अन्यथमुखेन व्यतिरेकमुखेन च । अन्यथमुखेन यथा ।

यो यो धूमवान्, स स कृग्रानुमान्, यथा महानसमित्यादि ।
 यतिरेकमुखेन यथा । यो यः कृग्रानुमान् भवति, स स
 धूमवान् भवति, यथा जलमित्यादि । उपनयो हेतोरुपसंहारकं
 वचनम् । धूमवांश्चायमित्यादि । निगमनं हेतूपदेशेन साध्य-
 5 धर्मोपसंहरणम् । धूमवत्त्वात्कृग्रानुमानित्यादि ॥

अथ तर्कतत्त्वम् । तर्कः संन्देहीपरमे भवेत् । सम्यक्त्वस्य-
 रूपानवबोधे किमयं स्थाणुर्वा पुत्रो वेति संदेहः संग्रहस्यस्यो-
 परमे व्यपगमे तर्को ऽन्वयधर्मान्वेषणरूपो भवेत् । कथमित्याह ।
 यथा काकादीत्यादि । यथेत्युपदर्शने । काकादिसंपातात्
 10 वाचसप्रभृतिपक्षिसंपतनादुपसङ्गणत्वाभिन्नत्ववत्प्रारोहणादि-
 स्थाणुधर्मैश्चान्तरात्प्रदेशे स्थाणुना कौलकेन भाव्यं भवितव्यम् ।
 हिग्रब्धो ऽच निक्षयोत्प्रेक्षणाद्यो द्रष्टव्यः । संग्रति हि वने ऽच
 मानवस्यासंभवात्स्थाणुधर्माणामेव दर्शनाच्च स्थाणुरेवाच घटत
 इति । तदुक्तम् ।

15 अरथमेतत्प्रवितास्यमागतो न चाधुना संभवतीह मानवः ।
 भ्रुवं तदेतेन खगादिभाजा भाव्यं स्मरारातिसमाननात्वा ॥
 इत्येष तर्कः ॥

अथ निर्णयतत्त्वमाह । ऊर्ध्वमित्यादि । पूर्वोक्तस्वरूपाभ्यां
 संदेहतर्कभ्यामूर्ध्वमगतरं चः प्रत्ययः स्थाणुरेवाचं पुत्र एव
 20 चेति प्रतीतिः स निर्णयो निक्षयो मतो ऽभौष्टः । अस्तदावर्ध-
 संभवाद्दिगुक्तावपि कचन गन्धेते, तेनाच तौ व्याख्यातौ ।
 एवमन्यथापि मन्यव्यम् ॥

अथ वादतत्त्वमाह ।

आचार्यशिष्ययोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहात् ।

या कथाभ्यासहेतुः स्यादसौ वाद् उदाहृतः ॥ २६ ॥

वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः कथा । सा
द्विविधा, वीतरागकथा विजिगीषुकथा च । यत्र वीतरागेण 5
गुरुणा सह शिष्यस्तत्तन्निर्णयार्थं साधनोपासकौ करोति साधनं
स्वपक्ष उपालम्भस्य परपक्षे ऽनुमानस्य दूषणं, सा वीतरागकथा
वादसंज्ञयैवोच्यते । वादं प्रतिपक्षस्थापनाहीनमपि कुर्यात्
प्रश्नद्वारेणैव ॥ यत्र विजिगीषुर्जिगीषुणा सह लाभपूजास्वात्ति-
कामो जयपराजयार्थं प्रवर्तते वीतरागो वा परानुग्रहार्थं 10
ज्ञानाङ्कुरसंरक्षणार्थं च प्रवर्तते, सा चतुरङ्गा वादिप्रतिवादि-
सभापतिप्राञ्जिकाङ्गा विजिगीषुकथा जल्पवितण्डासंज्ञोक्ता ।
तथा चोक्तम् । “तत्साध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे, बीज-
प्ररोहसंरक्षणार्थं कष्टकशाखापरिवरणवत्” इति । यद्योक्त-
साध्योपपक्षस्य साजतिनिवहस्तानसाधनोपलभो जल्पः । स 15
प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डेति वादजल्पवितण्डानां व्यक्तिः ॥

अथ प्रकृतं प्रस्तुतम् । आचार्यो ऽध्यापको गुरुः, शिष्यो
ऽध्येता विनेयः । तथोराचार्यशिष्ययोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहात् ।
पक्षः पूर्वपक्षः प्रतिज्ञादिबंधः, प्रतिपक्ष उन्तरपक्षः पूर्वपक्षप्रति-
पक्षो पक्ष इत्यर्थः, तयोः परिग्रहात्स्वीकारात्, अभासस्य 20
हेतुरभासकारणम्, सा कथा प्रामाणिकी वाक्ता, असौ कथा

वाद उदाहृतः कीर्तितः । आचार्यः पूर्वपक्षं स्वीकृत्याच्छे
 शिष्यश्चोत्तरपक्षसुररीकृत्य पूर्वपक्षं खण्डयति । एवं पक्षप्रतिपक्ष-
 संप्रहेण निपादकसभापतिजयपराजयच्छलजात्याद्यनपेक्षेतथाभ्या-
 सार्थं यत्र गुरुशिष्यौ गोष्ठौ कुरुतः, स वादो विज्ञेयः ॥

5 अथ जल्पवितण्डे विवृणोति ।

विजिगीषुकथा या तु च्छलजात्यादिदूषणा ।

स जल्पः सा वितण्डा तु या प्रतिपक्षवर्जिता ॥ ३० ॥

या तु या पुनर्विजिगीषुकथा विजयाभिज्ञापिभ्यां वादि-
 प्रतिवादिभ्यां प्रारब्धा प्रमाणगोष्ठौ, कथंभूता, हल्लानि जातयच्च
 10 वक्ष्यमाणलक्षणानि, आदिशब्दान्निग्रहस्थानादिपरिषद्ः, एतैः
 कृत्वा दूषणं परोपन्यस्तपचादेर्दोषोत्पादनं यस्यां सा हल्लजात्या-
 दिदूषणा, स विजिगीषुकथारूपो जल्प उदाहृत इति पूर्व-
 श्लोकाखंबन्धनीयम् । ननु च्छलजात्यादिभिः परपचादेर्दूषणो-
 15 त्पादनं सतां कर्तुं न युक्तमिति चेत् । न । सन्नार्गप्रतिपत्तिनि-
 मित्तं तस्याभ्यनुज्ञातत्वात् । अनुज्ञातं हि स्वपक्षस्थापनेन
 सन्नार्गप्रतिपत्तिनिमित्ततया हल्लजात्याद्युपन्यासैरपि परप्रयो-
 गस्य दूषणोत्पादनम् । तथा चोक्तम् ।

दुःश्रुचितकुतर्कांश्लेशवाचास्त्रिताननाः ।

शक्याः किमन्यथा जेतुं वितण्डाटोपमण्डिताः ॥ १ ॥

20 गतानुगतिको लोकोः कुमार्गं तत्प्रतारितः ।

मार्गादिति च्छलादीनि प्राह कारुणिको मुनिः ॥ १ ॥

इति संकटे प्रस्तावे च सति खलादिभिरपि स्वपक्षस्थाप-
नमतुमतम् । परधिजये हि न धर्मध्वंसादिदोषसंभवः ।
तस्मादरं खलादिभिरपि जयः ॥ सा वितण्डा त्वित्यादि ।
तुग्रब्धो ऽवधारणार्थो भिन्नक्रमश्च । सा तु सैत्र विजिगीषु-
कथैव प्रतिपक्षविवर्जिता वादिप्रयुक्तपक्षप्रतिपन्थी प्रतिवाद्युप- 5
न्यासः प्रतिपक्षत्वेन विवर्जिता रहिता प्रतिपक्षसाधनाहीनेत्यर्थः
वितण्डोदाहृता । वैतण्डिको हि स्वाभ्युपगतपक्षमस्थापयन्वत्किं-
चिदादेन परोक्तमेव दूषयतीत्यर्थः ॥

अथ हेलाभासादितत्त्वचयस्वरूपं प्रकटयति ।

हेत्वाभासा असिद्धाद्याम्बुखलं कूपो नवोदकः । 10
जातयो दूषणाभासाः पक्षादिर्दूष्यते न यैः ॥ ३१ ॥

असिद्धाद्या असिद्धविद्वद्भानैकान्तिककालात्यथापदिष्टप्रकर-
णसमाः पक्ष हेलाभासाः । तच्च पक्षधर्मत्वं यस्य नास्ति, सो-
ऽसिद्धः । अनित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादिति । १ ॥ विपक्षे सम्पक्षे
चासन् विद्वद्भः । नित्यः शब्दः कार्यत्वादिति । २ ॥ पक्षादि- 15
चयवृत्तिरनैकान्तिकः । अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति । ३ ॥
हेतोः प्रयोगकालः प्रत्यक्षागमानुपहतपक्षपरिग्रहसमथक्षमती-
त्यापदिष्टः प्रयुक्तः, प्रत्यक्षागमविद्वद्धे पक्षे वर्तमान इत्यर्थः,
हेतुः कालात्यथापदिष्टः । अनुष्णोऽग्निः क्षतत्वात्, प्राङ्मणेन
सुरा पेया द्रवद्रव्यत्वात् क्षीरवदिति । ४ ॥ स्वपक्षसिद्धाविव 20
परपक्षसिद्धावपि सिद्धो हेतुः प्रकरणसमः । प्रकरणे पक्षे

प्रतिपक्षे च तुल्य इत्यर्थः । अनित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतर-
त्वात्, सपक्षवदित्येकेनोक्ते द्वितीयः प्राह । यद्यनेन प्रकारेणा-
नित्यत्वं साध्यते, तर्हि नित्यताषिद्धिरप्यस्तु, यथा नित्यः शब्दः
पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात् सपक्षवदिति । अथवानित्यः शब्दो
5 नित्यधर्मानुपलब्धेः घटवत्, नित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धे-
राकाशवदिति । न चैतेष्वन्यतरदपि साधनं बलीया ददितरस्य
बाधकमुच्यते । ५ ॥ नियहस्थानान्तर्गता अप्यमी हेत्वाभासाः
न्ययविवेकं कुर्वतो वादे वस्तुशुद्धिं विदधतीति पृथगेवोच्यते ॥

ह्यं कूपो नवोदक इति परोपन्यस्तवादे स्वाभिमतकल्पनया
10 वचनविधातच्छलम् । तन्निविधं वाक्कृत्स्नं सामान्यच्छलमुपचार-
च्छलं च । परोक्तेऽर्थान्तरकल्पना वाक्कृत्स्नम् । यथा मयः
कम्बलोऽखेत्यभिप्रायेण नवकम्बलो माणवक इत्युक्ते चलवाद्याह,
कुतोऽस्य नवसंख्याः कम्बला इति । १ ॥ संभावनयातिप्रसङ्गिनो
ऽपि सामान्यस्थोपन्यासे हेतुत्वारोपणेन तन्निविधः सामान्य-
15 च्छलम् । यथा अहो नु खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसंपन्न
इति ब्राह्मणस्युत्तिप्रसङ्गे कश्चिद्वदति । संभवति ब्राह्मणे विद्या-
चरणसंपदिति । तच्छलवद्दी ब्राह्मणत्वस्य हेतुत्वमारोप्य गिरा-
कुर्वन्नभियुक्ते । ब्राह्मणैकान्तिकमेतत् । यदि हि ब्राह्मणे
विद्याचरणसंपन्नवति, तदा ब्राह्मणेऽपि सा भवेत् । ब्राह्मणेऽपि
20 ब्राह्मण एवेति । २ ॥ औपचारिके प्रयोगे सुख्यार्थकल्पनया
प्रतिषेध उपचारच्छलम् । यथा मन्त्राः भोग्रन्तीत्युक्ते ह्यस्यवा-
द्याह । ब्राह्मणाः पुरुषाः क्रोशन्ति, न मन्त्रास्येषामचेतनत्वा-

दिति । १ ॥ अथ गन्धर्वकृच्छ्रं व्यचिख्यासुराद्यस्य वाकृच्छ्र-
खोदाहरणमाह । क्रूपो नवोदक इति । अथ नूतनार्थनवग्रन्थस्य
प्रयोगे कृते कृच्छ्रवादी दूषयति । कुत एक एव क्रूपो नव-
संख्योदक इति । अनेन श्रेयस्कृच्छ्रदयोदाहरणे अपि सूचिते
द्रष्टव्ये इति ॥

5

• • जातय इत्यादि । दूषणाभासा जातयः । अदूषणान्यपि दूष-
णवदाभासन्त इति दूषणाभासाः । यैः पक्षादिः पक्षहेत्वादिर्न
दूष्यत आभासमात्रत्वात् दूषयितुं शक्यते, केवलं सम्यग्हेतौ
हेत्वाभासे वा वादिना प्रयुक्ते अगिति तद्दोषत्वाप्रतिभासे हेतु-
प्रतिबिम्बनप्रायं किमपि प्रत्यवस्थानं जातिः । सा च चतुर्वि- 10
प्रतिभेदा साधर्म्यादिप्रत्यवस्थानभेदेन । यथा साधर्म्य-१, वैधर्म्य-
२, उत्कर्ष-३, अपकर्ष-४, वर्ण-५, अवर्ण-६, विकल्प-७,
साध्य-८, प्राप्ति-९, अप्राप्ति-१०, प्रसङ्ग-११, प्रतिदृष्टान्त-१२,
अनुपपत्ति-१३, संग्रह-१४, प्रकरण-१५, अहेतु-१६, अर्थापत्ति-
१७, अविशेष-१८, उपपत्ति-१९, उपलब्धि-२०, अनुपलब्धि- 15
२१, नित्य-२२, अनित्य-२३, कार्यसमा-२४ ॥

तत्र साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमा जातिर्भवति । अनित्यः
शब्दः, कृतकत्वात्, घटवदिति प्रयोगे कृते साधर्म्यप्रयोगेणैव
प्रत्यवस्थानम् । अचनित्यघटसाधर्म्यात्कृतकत्वादमित्यः शब्द इत्यते,
तर्हि कित्याकाशसाधर्म्याद्सूर्तत्वाच्चित्यः प्राप्नोतीति ॥ १ ॥ 20

वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमा जातिः । अनित्यः शब्दः,
कृतत्वात्, घटवदित्येव प्रयोगे वैधर्म्योक्ते वैधर्म्येणैव प्रत्यव-

स्नानम् । नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वात् । अनित्यं हि मूर्तं दृष्टं, यथा घटादीति । यदि हि नित्याकाशवैधर्म्यात्कृतकत्वादनित्य इत्यते, तर्हि घटाद्यनित्यवैधर्म्यादमूर्तत्वान्नित्यः प्राप्नोति, विशेषाभावा-
दिति ॥ २ ॥

5 उत्कर्षापकर्षाभ्यां प्रत्यवस्थानमुत्कर्षापकर्षसमे जाती भवतः । तत्रैव प्रयोगे दृष्टान्तसाधर्म्यं किञ्चित्साध्यधर्मिण्यापादयन्मुत्कर्ष-
समां जातिं प्रयुक्ते । यदि घटवत्कृतत्वादनित्यः शब्दस्तर्हि घट-
वदेव मूर्तोऽपि भवेत् । न चेत् मूर्तो घटवदनित्योऽपि मा
भूदिति शब्दे धर्मान्तरोत्कर्षमापादयति ॥ ३ ॥

10 अपकर्षस्तु । घटः कृतकः सन्नश्रावणो दृष्टः । एवं शब्दोऽपि
भवतु । नो चेत् घटवदनित्योऽपि मा भूदिति शब्दे श्राव-
णत्वमपकर्षति ॥ ४ ॥

वर्णावर्णाभ्यां प्रत्यवस्थानं वर्णावर्णसमे जाती भवतः ।
ख्यापनीयो वर्णस्तद्विपरीतोऽवर्णस्तावेतौ वर्णावर्णौ साध्यदृष्टा-
15 न्तधर्मौ विपर्ययवर्णावर्णसमे जाती प्रयुक्ते । यथाविधः शब्द-
धर्मः कृतकत्वादिर्न तादृक् च घटधर्मो, चादृक् च घटधर्मो
न तादृक् शब्दधर्म इति । साध्यधर्मो दृष्टान्तधर्मश्च हि तुल्यौ
कर्तव्यौ । अत्र तु विपर्यासः । यतो चादृग् घटधर्मः कृतक-
त्वादिर्न तादृक् शब्दधर्मः । घटस्य ह्यन्यादृग् कुम्भकारादिजन्यं
20 कृतकत्वं, शब्दस्य हि तात्त्वोष्ठादिस्थापारजमिति ॥ ५-६ ॥

धर्मान्तरविकल्पेन प्रत्यवस्थानं विकल्पधमा जातीः । यथा
कृतकं किञ्चिद्भूदु दृष्टं दृश्यशब्दादि, किञ्चित्तु कठिनं सुटा-

रादि, एवं ह्यतकं किंचिदनित्यं भविष्यति घटादिकं, किंचिच्च
नित्यं शब्दादौति ॥ ७ ॥

साध्यसान्यापादनेन प्रत्यवस्थानं साध्यसमा जातिः । यदि
यथा घटस्तथा शब्दः प्राप्तः, तर्हि यथा शब्दस्तथा घट इति
शब्दश्च साध्य इति घटोऽपि साध्यो भवेत्, ततश्च न साध्यः 5
साध्यस्य दृष्टान्तः स्यात् । न चेदेवं तथापि वैलक्ष्यात्सुतरां न
दृष्टान्त इति ॥ ८ ॥

प्राप्यप्राप्तिविकल्पाभ्यां प्रत्यवस्थानं प्राप्यप्राप्तिसमे जाती ।
यदेतच्छतकत्वं साधनसुपन्यस्तं तत्किं प्राप्य साध्यं साध्यत्यप्राप्य
वा । प्राप्य तु, तर्हि द्वयोर्विद्यमानयोरेव प्राप्तिर्भवति न 10
सदसतोरिति । द्वयोश्च सत्त्वात्किं कस्य साध्यं साधनं वा ।
अप्राप्य तु साधनत्वमयुक्तमतिप्रसङ्गादिति ॥ ९-१० ॥

प्रसङ्गापादनेन प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमा जातिः । यद्यनित्यत्वे
ह्यतकत्वं साधनं, तदा ह्यतकत्वे किं साधनं, तत्साधनेऽपि किं
साधनमिति ॥ ११ ॥ 15

प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसमा जातिः । अनित्यः
शब्दः प्रथज्ञानन्तरीयकत्वात्, घटवदित्युक्ते जातिवाद्याह । यथा
घटः प्रथज्ञानन्तरीयकोऽनित्यो दृष्टः, एवं प्रतिदृष्टान्त आकाशं
नित्यमपि प्रथज्ञानन्तरीयकं दृष्टं, कूपखननप्रथलानन्तरं तदुप-
सम्भादिति । न चेद्मनैकान्तिकलोद्भावनं भंग्यन्तरेण प्रत्य- 20
वस्थानात् ॥ १२ ॥

अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमा जातिः । अनुत्पत्ते

शब्दाख्ये धर्मिणि कृतकत्वं धर्मः क्व वर्तते । तदेवं हेत्वासादा-
दभिद्धिरनित्यत्वस्येति ॥ १२ ॥

साधर्म्यसमा वैधर्म्यसमा वा या जातिः पूर्वसुदाहारि सैव
संग्रहेनोपसंहर्यमाणा संग्रहसमा जातिर्भवति । किं षट्साधर्म्या-
5 कृतकत्वादमित्यः शब्द उत तद्वैधर्म्यादमूर्तत्वात्मित्य इति ॥ १४ ॥

द्वितीयपक्षोत्थापनबुद्ध्या प्रयुज्यमाना सैव साधर्म्यसमा वैधर्म्य-
समा च जातिः प्रकरणसमा भवति । तच्चैवानित्यः शब्दः, कृत-
कत्वाद्दृष्टवदिति प्रयोगे नित्यः शब्दः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदिति ।
उद्भावनप्रकारभेदमात्रेण च जातिनामान्तं द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

10 चैवाख्यानोपपत्त्या हेतोः प्रत्यवस्थानं हेतुसमा जातिः ।
हेतुः साधनं तत्साध्यात्पूर्वं पश्चात्सह वा भवेत् । यदि पूर्वमसति
साध्ये तत्कस्य साधनम् । अथ पश्चात्साधनं तर्हि पूर्वं साध्यं
तस्मिंश्च पूर्वसिद्धे किं साधनेन । अथ युगपत्साध्यसाधने तर्हि
तयोः सव्येतरगोविषाणयोरिव साध्यसाधनभाव एव न भवे-
15 दिति ॥ १६ ॥

अग्रापत्त्या प्रत्यवस्थानमर्थापत्तिसमा जातिः । यद्यनित्यसा-
धर्म्यात्कृतकत्वादमित्यः शब्दोऽर्थादापद्यते, तदा नित्यसाधर्म्या-
मित्य इति । अस्ति चास्य नित्येनप्रकाशादिना साधर्म्यममूर्तत्व-
मित्युद्भावनप्रकारभेद एवायमिति ॥ १७ ॥

20 अविशेषापादनेन प्रत्यवस्थानमविशेषसमा जातिः । यदि
शब्दषट्शोरेको धर्मः कृतकत्वमित्यते, तर्हि समानधर्मयोगात्त-
चोर्विशेषे तददेव सर्वपदार्थानासविशेषः प्रसज्यत इति ॥ १८ ॥

उपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमा जातिः । कृतकलोपपत्त्या
शब्दस्थानित्यलं, तर्ह्यमूर्तलोपपत्त्या नित्यत्वमपि कस्मान्न भव-
तीति पञ्चदशोपपत्त्यानध्यवसायपर्यवसानलं विवक्षितमित्युक्त्वावग-
प्रकारभेद एवायम् ॥ १८ ॥

उपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमा जातिः । अनित्यः शब्दः 5
प्रत्यज्ञानन्तरीयकत्वादित्युक्ते प्रत्यवतिष्ठते । न खलु प्रत्यज्ञान-
न्तरीयकत्वमनित्यत्वे साधनम् । साधनं हि तदुच्यते येन विना
न साध्यमुपलभ्यते । उपलभ्यते च प्रत्यज्ञानन्तरीयकत्वेन विनापि
विद्युदादावनित्यलं, शब्देऽपि क्वचिदाद्युवेगभङ्गमानवनस्यत्यादि-
जन्ये तथैवेति ॥ १० ॥ 10

अनुपपत्त्या प्रत्यवस्थानमनुपपत्तिसमा जातिः । तत्रैव
प्रत्यज्ञानन्तरीयकत्वे हेतावुपन्यस्ते सत्याह जातिवादी । न
प्रत्यज्ञानन्तरीयकः कार्यः शब्दः प्रागुच्चारणादस्येवाशौ, आवर-
णयोगानु नोपलभ्यते । आवरणानुपपत्तौ ऽप्यनुपपत्तस्मात्प्राग्ज्ञेवो-
च्चारणात्प्राक्शब्द इति चेत् न । अत्र हि यानुपपत्तिसिः सा 15
स्मात्प्रति वर्तते न वा । वर्तते चेत्तदा अवावरणे ऽनुपपत्तिसि-
वर्तते, तस्यावरणस्य यथानुपपत्तस्मात्प्राग्ज्ञेवोऽनुपपत्तिसिः
स्यात् । आवरणानुपपत्तिस्यानुपपत्तस्माद्भावो भवेत् । तद्भावे
चावरणोपपत्तिसिर्भावो भवति । ततश्च न्यदन्तरितमूलकौशोदका-
दिवदावरणोपपत्तिसिःकृतमेव शब्दस्य प्रागुच्चारणादपहणम् । 20
अथानुपपत्तिसिः स्मात्प्रति न वर्तते चेत्, तार्ह्यनुपपत्तिसिः सख्ये-
षापि नास्ति । तद्यथानुपपत्तिसिर्भावो उपपत्तिसिःरूपस्यतः ऽपि

शब्दस्य प्रामुख्यारणादप्यस्मिन् स्यादिति । द्वेषापि प्रथमकार्य-
त्वाभावाच्चित्यः शब्द इति ॥ २१ ॥

साध्यधर्मनित्यानित्यविकल्पेन शब्दस्य नित्यत्वापादनं नित्य-
समा जातिः । अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञाते जातिवादी
5 विकल्पयति । येयमनित्यता शब्दस्योच्यते सा किमनित्या
नित्या वेति । यद्यनित्या तदियमवश्यमपाधिनीत्यनित्यताया
अपायाच्चित्यः शब्दः । अथानित्यता नित्यैव तथापि धर्मस्य
नित्यत्वात्तस्य च निराश्रयस्यानुपपत्तेस्तदाश्रयभूतः शब्दो ऽपि
नित्य एव स्यात्, तस्यानित्यत्वे तद्धर्मस्य नित्यत्वाद्योगात् ।
10 इत्युभयथापि नित्यः शब्द इति ॥ २२ ॥

एवं सर्वभावानामनित्यलोपपादनेन प्रत्यवस्थानमनित्यसमा
जातिः । घटसाधर्म्यमनित्यत्वेन शब्दस्यास्तीति तस्यानित्यत्वं यदि
प्रतिपाद्यते, तदा घटेन सर्वपदार्थानामस्यैव किमपि साधर्म्य-
मिति तेषामप्यनित्यत्वं स्यात् । अथ पदार्थान्तराणां तथाभावे
15 ऽपि नानित्यत्वं, तर्हि शब्दस्यापि तस्मा भूदिति, अनित्यत्व-
मात्रोपपादनपूर्वकविशेषोद्भावनादविशेषसमातो भिष्येयं जातिः ॥
२३ ॥

प्रथमकार्यनामालोपन्यासेन प्रत्यवस्थानं कार्यसमा जातिः ।
अनित्यः शब्दः प्रथमान्तरौचकत्वादित्युक्ते जातिवाद्याह । प्रथमस्य
20 दैर्घ्यं दृष्टम् । किञ्चिदशदेव तेन जन्यते यथा घटादिकम् ।
किञ्चिच्च सदेवावरणव्युदासादिनाभिष्यव्यते यथा मृदन्तरित-
मूषकौशादि गर्भगतपुत्रादि वा । एवं प्रथमकार्यनामालादेश

शब्दः प्रयत्नेन व्यच्यते जन्यते वेति संग्रह इति । संग्र-
हापादनप्रकारभेदाच्च संग्रहसमातः कार्यसमा जातिभिर्भे-
द्यते ॥ २४ ॥

तदेवमुक्त्वावनविषयविकल्पभेदेन जातीनामान्त्ये ऽप्यसंकी-
र्णोदाहरणविवक्षया चतुर्विंशतिर्जातिभेदा एते प्रदर्शिताः । 5
प्रतिसमाधानं तु सर्वजातीनां पक्षधर्मत्वाद्यनुमानस्यचरणपरीचा-
स्यचरणमेव । न ह्यविभूतलक्षणे हेतावेवं पाशुपाताः प्रभवन्ति ।
ह्यतकालप्रयत्नानन्तरीयकत्वयोश्च दृढह्यतप्रतिबन्धात् नावरणादि-
ह्यतं शब्दानुपलम्बनमपि त्वनित्यत्वह्यतमेव । जातिप्रयोगे च
परेण ह्यते सम्यगुत्तरमेव वक्तव्यम्, न तु प्रतीपं जात्युत्तरै- 10
रेव प्रत्यवस्थेयमासमंजस्य प्रसङ्गादिति ॥

अथ निग्रहस्थानमाह ।

^{२५}
निग्रहस्थानमाख्यातं परो येन निगृह्यते ।

प्रतिज्ञाहानिसंन्यासविरोधादिविभेदतः ॥ ३२ ॥

येन केनचित्प्रतिज्ञाहान्याद्युपरोधेन परो विपक्षो निगृह्यते 15
परवादी वचननिग्रहे पात्यते तन्निग्रहस्थानम् । निग्रहः परा-
जयस्य स्थानमाश्रयः कारणमित्यर्थः । आख्यातं कथितम् ।
कुतो नामभेदत इत्याह । प्रतिज्ञाहानीत्यादि । शानिख्यागः,
संन्यासो ऽपह्नवः, विरोधो हेतोर्विरुद्धता । तेषां द्वन्द्वे हेतु-
संन्यासविरोधाः । ततः प्रतिज्ञाशब्देनेत्वं संन्यः, प्रतिज्ञायाः 20
प्रसङ्गं शानिसंन्यासविरोधाः प्रतिज्ञाहानिसंन्यासविरोधाश्चे ।

आदिर्घेषां' ते प्रतिज्ञाहानिसंन्यासविरोधादयः । आदिग्रन्थेन
 शेषानपि भेदान्परावृत्ति । तेषां विभेदतो विशिष्टभेदतः ।
 येन प्रतिज्ञाहान्यादिदूषणजालेन परो निवृत्तते, तन्निपह-
 स्थानमित्यर्थः ॥ निपहस्थानं च सामान्यतो द्विविधं, विप्रति-
 5 पत्तिप्रतिपत्तिश्च । तत्र विप्रतिपत्तिः साधनाभावे साधनबुद्धिः
 दूषणाभावे च दूषणबुद्धिः । अप्रतिपत्तिस्तु साधनस्यादूषणं
 दूषणस्य चानुद्धरणम् । विधा हि वादी पराजीयते । यथा ।
 कर्तव्यमप्रतिपद्यमानो विपरीतं वा प्रतिपद्यमान इति विप्रति-
 पत्त्यप्रतिपत्तिभेदाच्च द्वाविंशतिर्निपहस्थानि भवन्ति । तद्यथा ।
 10 प्रतिज्ञाहानिः १, प्रतिज्ञान्तरं २, प्रतिज्ञाविरोधः ३,
 प्रतिज्ञासंन्यासः ४, हेतुन्तरं ५, अर्थान्तरं ६, निरर्थकं ७,
 अविज्ञातार्थं ८, अप्रार्थकं ९, अप्राप्तकालं १०, न्यूनं ११,
 अधिकं १२, पुनरुक्तं १३, अननुभाषणं १४, अज्ञानं १५,
 अप्रतिभा १६, विक्षेपः १७, मतानुज्ञा १८, पर्यनुयोञ्ज्योपे-
 15 क्षणं १९, निरनुयोञ्ज्यानुयोगः २०, अपसिद्धान्तः २१,
 हेत्वाभासाश्च २२ ॥ अचाप्यननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपः
 पर्यनुयोञ्ज्योपेक्षणमित्यप्रतिपत्तिप्रकाराः, शेषाश्च विप्रतिपत्ति-
 भेदाः ॥

तत्र हेतावनैकान्तिकीकृते प्रतिदृष्टान्तधर्मं स्वदृष्टान्ते ऽभ्यु-
 20 पगच्छतः प्रतिज्ञाहानिर्नाम निपहस्थानं भवति । अनित्यः ग्रन्थ
 ऐन्द्रियकलादृष्टवदिति साधनं वादी वदन्, परेषां सामान्यनै-
 र्द्रियधर्ममपि नित्यं दृष्टमिति हेतावनैकान्तिकीकृते यद्येवं ब्रूया-

त्सामान्यवद्दो ऽपि नित्यो भवत्विति, स एवं ब्रुवाणः शब्दनि-
त्यत्वप्रतिज्ञां जज्ञात् । शब्दो ऽपि नित्य एव स्यात् । ततः
प्रतिज्ञाज्ञान्या पराजीयते ॥ १ ॥

प्रतिज्ञार्थप्रतिषेधे परेण कृते तत्रैव धर्मिणि धर्मान्तरं
साधनीयमभिदधतः प्रतिज्ञान्तरं नाम निघण्टुस्थानं भवति । 5
अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकलादित्युक्ते तथैव सामान्येन व्यभिचारे
नोदिते यदि ब्रूयाद्युक्तं यत्सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं तद्धि सर्व-
गतमसर्वगतस्तु शब्द इति । सो ऽयमनित्यः शब्द इति
पूर्वप्रतिज्ञातः प्रतिज्ञान्तरमसर्वगतः शब्द इति प्रतिज्ञानानः
प्रतिज्ञान्तरेण निगृहीतो भवति ॥ २ ॥ 10

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधो नाम निघण्टुस्थानं
भवति । गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्थानुपलब्धे-
रिति सो ऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः । यदि हि गुणव्यतिरिक्तं
द्रव्यं, न तर्हि रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्थानुपलब्धिः । अथ
रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्थानुपलब्धिः, कथं गुणव्यतिरिक्तं द्रव्य- 15
मिति । तदयं प्रतिज्ञाविरुद्धाभिधानात्पराजीयते ॥ ३ ॥

पक्षसाधने परेण दूषिते तदुद्धरणशक्त्वा प्रतिज्ञामेव
निष्प्रवानस्य प्रतिज्ञासंन्यासो नाम निघण्टुस्थानं भवति । अनित्यः
शब्द ऐन्द्रियकलादित्युक्ते तथैव सामान्येनानेकान्तिकताधामु-
क्तावितायां यदि ब्रूयात्क एवमाह अनित्यः शब्द इति प्रति- 20
ज्ञासंन्यासात्पराजितो भवति ॥ ४ ॥

अविशेषाभिहिते हेतौ प्रतिषिद्धे तद्विशेषमभिदधतो

हेत्वन्तरं नाम निघण्टुस्थानं भवति । तस्मिन्नेव प्रयोगे तथैव
 सामान्यस्य व्यभिचारेण दूषिते जातिमत्त्वे यतीत्यादि विशेष-
 णसुपाददानो हेत्वन्तरेण निगृहीतो भवति ॥ ५ ॥

प्रकृतादर्थादन्यो ऽर्थो ऽर्थान्तरं तदनौपाधिकमभिदधतो
 5 ऽर्थान्तरं नाम निघण्टुस्थानं भवति । अनित्यः शब्दः कृतकत्वा-
 दिति हेतुः । हेतुरिति च हिनोतेर्धातोस्तु प्रत्यये कृदन्तं
 पदम् । पदं च नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदाच्चतुर्विधमिति
 प्रस्तुत्य नामादीनि व्याचक्षाणः प्रकृतानुपयोगिनार्थान्तरेण
 निगृह्यत इति ॥ ६ ॥

10 अभिधेयरहितवर्णानुपूर्वी प्रयोगमात्रं निरर्थकं नाम निघ-
 ण्टुस्थानं भवति । अनित्यः शब्दः कषटतपानां गजउदवत्वात्
 चस्रद्धभवदित्येतदपि सर्वार्थशून्यत्वाच्चिपहाय भवति साध्या-
 नुपयोगाद्वा ॥ ७ ॥

यत्साधनवाक्यं दूषणं वा किञ्चिन्निरभिहितमपि पर्वप्रति-
 15 वादिभ्यां बोद्धुं न शक्यते, तत् क्लिष्टशब्दमप्रसिद्धप्रयोगमति-
 ब्रह्मोच्चारितमित्येवंप्रकारमविज्ञातार्थं नाम निघण्टुस्थानं भवति ।
 असामर्थ्यसंवरणप्रकारो ह्ययमिति निगृह्यते ॥ ८ ॥

पूर्वापरसंगतपदसमूहप्रयोगादप्रतिष्ठितवाक्यार्थमपार्थक्यं नाम
 निघण्टुस्थानं भवति । यथा दश दाहिमानि षड्रूपाः कुष्ठम-
 20 जाजिनं पल्लवपिण्ड इत्यादि ॥ ९ ॥

प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमवचनक्रममुक्त्यावयवविपर्य-
 येन प्रबुध्यमानमनुमानवाक्यमप्राप्तवाक्यं नाम निघण्टुस्थानं

भवति, स्वप्रतिपत्तिवत्परप्रतिपत्तेर्जने परार्थानुमायकमस्वाप-
गमात् ॥ १० ॥

पञ्चावयवे वाक्ये प्रथोक्त्ये तदन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं
प्रयुञ्जानस्य न्यूनं नाम निगृहस्थानं भवति, प्रतिज्ञादीनां
पञ्चानामपि परप्रतिपत्तिजन्यगुणयोगादिति ॥ ११ ॥

• एकेनैव हेतुनोदाहरणेन वा प्रतिपादिते ऽर्थे हेत्वन्तरमु-
दाहरणान्तरं वा वदतो ऽधिकं नाम निगृहस्थानं भवति,
निष्प्रथोऽनाभिधानात् ॥ १२ ॥

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तं नाम निगृहस्थानं भवति,
अन्यथानुवादात् । शब्दपुनरुक्तं नाम, यच्च स एव शब्दः पुनरु- 10
च्चार्यते, यथानित्यः शब्दो ऽनित्यः शब्द इति । अर्थपुनरुक्तं तु,
यच्च सो ऽर्थः प्रथममन्येन शब्देनोच्चार्यते पुनस्तु परार्थात्तरे-
षोच्यते, यथानित्यः शब्दो विनाशो ध्वनिरिति । अनुवादे तु
पौनरुक्तं न दोषो, यथा हेत्वपदेशेन प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं
निगमनमिति ॥ १३ ॥

पर्वदा विदितस्य वादिना चिरभिहितस्यापि यदप्रत्युच्चा-
रणं, तदननुभाषणं नाम प्रतिवादिनो निगृहस्थानं भवति ।
अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रयं दूषणमभिदधीत् ॥ १४ ॥

पर्वदा विज्ञातस्यापि वादिवाक्यार्थस्य प्रतिवादिनो यद-
ज्ञानं, तदज्ञानं नाम निगृहस्थानं भवति । अविदितोत्तरवि- 20
षयो हि कियुत्तरं ब्रूयात् । न चाननुभाषणमेवेदं ज्ञाते ऽपि
अस्यनुभाषणायामर्थदर्शनात् ॥ १५ ॥

परपचे गृहीते ऽप्यनुभाषिते ऽपि तस्मिन्नुत्तराप्रतिपत्तिर-
प्रतिभा नियहस्थानं भवति ॥ १६ ॥

कार्यव्यासङ्गात्कथाविच्छेदो विचेपो नाम नियहस्थानं
भवति । सिंसाधयिषितस्वार्थस्याशक्यसाधनतामवसाय कथां
5 विच्छिनत्ति । इदं मे करणीयं परिहीयते पीनसेन कण्ठ
उपहृद् इत्याद्यभिधाय कथां विच्छिन्दन् विचेपेण पराजी-
यते ॥ १७ ॥

स्वपचे परापादितदोषमनुद्धृत्य तमेव परपचे प्रतीपमापा-
दयतो मतानुज्ञा नाम नियहस्थानं भवति । चौरो भवाग्यु-
10 हषत्वात् प्रसिद्धचौरवदित्युक्ते भवानपि चौरः पुरुषत्वादिति
प्रतिब्रुवन्नात्मनः परापादितं चौरत्वदोषमभ्युपगतवान् भवतीति
मतानुज्ञया निगृह्यते ॥ १८ ॥

नियहप्राप्तस्थानियहः पर्यनुयोष्योपेक्षणं नाम नियहस्थानं
भवति । पर्यनुयोष्यो नाम नियहोपपत्त्यावश्यं नोदनीय इदं ते
15 नियहस्थानमुपगतमतो निगृहीतो ऽस्तीति वषणीयः । तमुपेक्ष्य
न निगृह्णाति यः स पर्यनुयोष्योपेक्षणेन निगृह्यते ॥ १९ ॥

अनियहस्थाने नियहस्थानानुयोगाच्चिरनुयोष्यानुयोगो
नाम नियहस्थानं भवति । उपपन्नवादिनमप्रमादिनमनि-
यहार्हमपि निगृहीतोऽस्तीति यो ब्रूयात्, स एवमसङ्गतदो-
20 षोद्भावनया निगृह्यते ॥ २० ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्यामियमात्कथाग्रसङ्गो ऽपसिद्धान्तो नाम
नियहस्थानं भवति । यः प्रथमं किञ्चिसिद्धान्तमभ्युपगम्य

कथामुपक्रमते तत्र च सिंसाधयिषितार्थसाधनाय वा परोपल-
 भाय वा सिद्धान्तविरुद्धमभिधत्ते, सो ऽपिसिद्धान्ते निगृह्यते ।
 यथा मीमांसामभ्युपगम्य कश्चिदग्निहोत्रं स्वर्गसाधनमित्याह ।
 कथं पुनरग्निहोत्रक्रिया ध्वस्ता सती स्वर्गस्य साधिका भवती-
 त्यनुयुक्तः ग्राह । अनया क्रियया राधितो महेश्वरः फलं 5
 हदाति राजादिवदिति । तस्य मीमांसानभिमतेश्वरस्वीकारा-
 *दपिसिद्धान्तो नाम निग्रहस्थानं भवति ॥ ११ ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ता असिद्धविरुद्धादयो निग्रहस्थानम् ॥
 १२ ॥

इति भेदान्तरान्त्ये ऽपि निग्रहस्थानानां द्वाविंशतिर्मूल- 10
 भेदा निवेदिता इति । तदेवं क्लृप्ताजातिनिग्रहस्थानस्वरूपभे-
 दाभिन्नः स्ववाक्ये तानि वर्जयन्परप्रयुक्तानि समादधद्यथाभि-
 मतसाध्यसिद्धिं लभत इति ॥

अचानुक्रमपि किञ्चिन्निगद्यते । अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणम् ।
 एकात्मसमवायिज्ञानान्तरवेद्यं ज्ञानं प्रमाणाङ्गिषं फलं, पूर्वं 15
 प्रमाणसुत्तरं तु फलम् । कृतेरप्रामाण्यम् । परस्परविभक्तौ
 सामान्यविशेषौ नित्यानित्यत्वे सदसदंशौ च । प्रमाणस्य विषयः
 पारमार्थिकः । तमन्वयाये अद्रव्ये । आकाशगुणः शब्दो ऽपौद्ग-
 ष्टिकः । संकेतवशादेव शब्दादर्धप्रतीतिर्न पुनस्तत्प्रतिपादनसा-
 मर्थ्यात् । धर्मधर्मिणोर्भेदः सामान्यमनैकंष्टत्ति । आत्मविशेष- 20
 गुणलक्षणं कर्म । वपुर्विषयेन्द्रियबुद्धिसुखदुःखानामुच्छेदादात्म-
 संस्थानं मुक्तिरिति ॥ न्यायसारे पुनरेवं नित्यसंवेद्यमानेन

सुखेन^६ विशिष्टात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः पुरुषस्य मोक्ष इति ॥

एषां तर्कग्रन्था न्यायसूत्र-भाष्यन्यायवार्तिक-तात्पर्यटीका-
तात्पर्यपरिशुद्धि-न्यायाशंकारवृत्तयः । क्रमेणाक्षपादवात्स्ययमो-
५ द्योतकरवाचस्यतिश्रीउदयनश्रीकण्ठाभयतिलकोपाध्यायविरचि-
ताः ५४००० । भाष्यवृत्तप्रणीते न्यायसारे ऽष्टादश टीकाः-
तासु मुख्या टीका न्यायभूषणाख्या न्यायकलिका जयन्त-
रचिता न्यायकुसुमाञ्जलितर्कस्य ॥

अथ तन्मतमुपसंहरन्नुत्तरं च मतमुपचिपिकाह

१० नैयायिकमतस्यैष समासः कथितो ऽञ्जसा ।
सांख्याभिमतभावानामिदानीमयमुच्यते ॥ ३३ ॥

एषो ऽनन्तरोदितो नैयायिकमतस्य समासः संक्षेपः कथित
उक्तो ऽञ्जसा प्राग् सांख्याभिमतभावानां सांख्याः कापिलास्ते-
षामभिमतान् अभिष्टा भावा ये पञ्चविंशतितत्त्वाद्यः पदार्था-
१५ स्तोषामयं समास इदानीमुच्यते ॥

इतिश्रीतपागणनभोगणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपदपद्मो-
पजीवश्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदीपिकाभिधानायां
षड्ग्रन्थसमुच्चयवृत्तौ नैयायिकमतस्य रूपप्रकटनो नाम द्वितीयो
ऽधिकारः ॥

तृतीयो ऽधिकारः ।

अथादौ सांख्यमतप्रपञ्चानां परिज्ञानाय लिङ्गादिकं गिग-
 क्षते । चिदण्डा एकदण्डा वा कौपीनवसना धातुरक्ताम्बराः
 शिखावल्गो जटिनः क्षुरसुषुषा मृगचर्मसिना द्विजमृदाश्रमाः
 पद्मपाशोपरा वा दादशाक्षरजापिनः परित्राजकादयः । तद्भक्ता
 वन्दमाना ओं नमो नारायणायेति वदन्ति, ते तु नारायणाय 5
 नम इति प्राञ्जः । तेषां च महाभारते बीटेति ख्याता दारवी
 सुखवस्त्रिका सुखनिःश्वसनिरोधिका भूतानां दधानिमित्तं
 भवति । यदाञ्जस्ते ।

प्राणादितो ऽनुयातेन श्वासेनैकेन जन्तवः ।

हन्यन्ते शतशो ब्रह्मक्षणमाचाक्षरवादिनाम् ॥ १ ॥ 10

ते च जलजीवदयार्थं स्वयं गलनकं धारयन्ति, भक्तानां
 चोपदिशन्ति ।

षट्त्रिंशदङ्गुलाधामां विशत्यङ्गुलविक्षृतम् ।

दृढं गलनकं कुर्याद्भूयो जीवान्निशोधयेत् ॥ १ ॥

द्विचन्द्रे मिष्टतोयेन पूतराः चारसंभवाः ।

15

चारतोयेन तु परे न कुर्यात्संकरं ततः ॥ २ ॥

सूतास्यतनुगच्छिते च विन्दौ यन्ति जन्तवः ।

सूत्रा भ्रमरमानास्ते नैव माम्नि चिविष्टये ॥ २ ॥

इति भस्मकविचारो मीमांसायाम् । सांख्याः केचिदी-
श्वरदेवाः, अर्परे च निरीश्वराः । वे च निरीश्वरास्तेषां नारा-
यणो देवः । तेषामाचार्या विष्णुप्रतिष्ठाकारकाश्चैतज्यप्रभृति-
शब्दैरभिधीयन्ते । तेषां मतवन्तारः कपिलासुरिपञ्चशिक्षभार्ग-
5 बोधूकादयः । ततः सांख्याः कापिला इत्यादिनामभिरभि-
धीयन्ते । तथा कपिलस्य परमर्षिरिति द्वितीयं नाम, तेन
तेषां पारमर्षा इत्यपि नाम ज्ञातव्यम् । वाराणस्यां तेषां
प्राचुर्यम् । बहवो मासोपवासिनाः ब्राह्मणा अर्चिसार्गाविपद्-
धूममार्गानुगामिनः । सांख्यास्तर्चिसार्गानुगाः । तत एव
10 ब्राह्मणा देवप्रिया यज्ञमार्गानुगाः । सांख्यास्तु हिंसाशब्दे-
विरता अद्यात्मनादिनः । ते च स्वमतस्य महिमान्निवेदना-
मनन्ति । तदुक्तं माठरप्रान्ते ।

एव पिव सख खाद मोद श्रियं
भुञ्ज च भोगान् यथाभिकामम् ।

15

यदि विदितं ते कपिलमतं
तदास्यसि मोक्षसौख्यमचिरेण ॥ १ ॥

शास्त्रान्तरे ऽप्युक्तम्

पञ्चविंशतितल्लक्षो यत्र तत्राशने रतः ।

शिक्षी सुखी जटी वापि सुच्यते नाम संग्रहः ॥ २ ॥

यत्र शास्त्रकारः सांख्यमतमुपदर्शयति ।

सांख्या निरीश्वराः केचित्केचिदीश्वरदेवताः ।

सर्वेषामपि तेषां स्यात्तत्त्वानां पञ्चविंशतिः ॥ ३४ ॥

केचिन्नाद्या निर्गत ईशरो येभस्ते निरीशराः, केचिन्नाद्या-
 त्मैकमानिनः । केचिदीश्वरदेवताः, ईशरो देवता येषां ते
 तथा । तेषां सर्वेषामपि निरीशराणां शेषराणां चोभयेषामपि
 तत्त्वानां पञ्चविंशतिः स्यात् । सांख्यमते किञ्च दुःखत्रयाभि-
 हतस्य पुत्रस्य तदुपघातहेतुसत्त्वनिष्ठाशोत्पद्यते । आध्यात्मि- 5
 कमाधिदैविकमाधिभौतिकं चेति दुःखत्रयम् । अथाध्यात्मिकं
 द्विविधं, आरौरं मानसं च । तत्र वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनि-
 मित्तं शुद्धमात्मानं देहमधिकृत्य ज्वरातीक्षारादि संसृज्यते,
 तच्छारीरम् । मानसं च कामक्रोधमोहमोहेर्याविषयादर्शन-
 निबन्धनम् । सर्वं चैतदान्तरोपाषाधत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् । 10
 बाह्योपायसाध्यं दुःखं देहा, आधिभौतिकमाधिदैविकं चेति ।
 तत्राधिभौतिकं मानुषपशुपक्षिमृगसरीसृपस्योवरजिमित्तं, आ-
 धिदैविकं यशराजसद्यसाद्येश्वरहेतुकम् । अनेन दुःखत्रयेण
 रजःपरिणामभेदेन बुद्धिवर्तिनाभिहतस्य प्राणिमत्त्वानां
 जिज्ञासा भवति दुःखविधाताय । तत्त्वानि च पञ्चविंशति- 15
 भवन्ति ॥

अथ तत्रपञ्चविंशतिमेव विवक्षुरादौ सत्त्वादिगुणरूप-
 माह ।

सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रयेण तावद्गुणत्रयम् ।

प्रसादतापदैव्यादिकार्यसिद्धिः क्रमेण तत् ॥ ३५ ॥ 20

तावच्छब्दः प्रक्रमे । तेषु पञ्चविंशतौ तन्त्रेषु सत्त्वं सुखस-
 च्छणं, रजो दुःखसच्छणं, तमस्य मोहसच्छणमित्येवं प्रथमं ताव-
 द्गुणचयं ज्ञेयम् । तस्य गुणचयस्य कानि सिद्धपानीत्याह ।
 “प्रसाद” इत्यादि । तत्सत्त्वादिगुणचयं क्रमेण प्रसादतापदैव्यादि-
 5 कार्यसिद्धम् । प्रसादः प्रसन्नता, तापः संतापः, दैव्यं दीनव-
 चनादिहेतुर्विषयता । इन्धे प्रसादतापदैव्यानि, तानि चादिः
 प्रकारो येषां कार्याणां, तानि प्रसादतापदैव्यादीनि कार्याणि,
 सिद्धं गमकं चिद्धं यस्य तत्प्रसादतापदैव्यादिकार्यसिद्धम् ।
 अयं भावः । प्रसादबुद्धिपाटवालाघवप्रसवानभिष्वङ्गादेशप्रतीत्या-
 10 दयः कार्यं सत्त्वस्य सिद्धम् । तापशोषभेदसचिचत्तासम्भो-
 देगाः कार्यं रजसो सिद्धम् । दैव्यमोहमरणासादनवीभत्याज्ञा-
 नागौरवादीनि कार्यं तमसो सिद्धम् । एभिः कार्यैः सत्त्वादीनि
 ज्ञायन्ते । तथाहि । लोके यः कश्चित्सुखमुपलभते स आर्जव-
 मार्दवसत्यग्नौचष्ट्रीबुद्धिमानुकन्याप्रसादादिस्थानं भवति । तत्स-
 15 त्तम् । यः कश्चिदुःखमुपलभते, स तदा देशद्रोहमत्सरनिन्दावञ्चन-
 वन्धनतापादिस्थानं भवति । तद्रजः । यः कश्चित्कदापि मोहं
 लभते, सो ऽज्ञानमदासस्यभयदैव्याकर्मच्छतानास्तिकताविषा-
 दोन्मादस्त्रादिस्थानं भवति । तन्तम इति । सत्त्वादिभिश्च
 परस्पररोपकारिभिस्त्रिभिरपि गुणैः सर्वं जगद्भावं विद्यते ;
 20 परमूर्ध्वलोके प्रायो देवेषु सत्त्वस्य बल्लक्षता, अधोलोके तिर्यक्षु
 नारकेषु च तमीबल्लक्षता; नरेषु रजोबल्लक्षता, यदुःखप्राया
 साक्षुष्या भवन्ति । यदुक्तम् [सांख्यकारिका ५.४] ।

ऊर्ध्वं सत्त्वविशालसप्तमोविशालस्य मूलतः सर्गः ।

मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तः ॥ १ ॥

अत्र ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्त इति ब्रह्मादिपिशाचान्तो ऽष्टविधः
सर्ग इति ॥

एतेषां या समावस्था सा प्रकृतिः किलोच्यते । 5
प्रधानाव्यक्तशब्दाभ्यां वाच्या नित्यस्वरूपिका ॥ ३६ ॥

एतेषां सत्त्वादिगुणानां या समा तुल्यप्रमाणा अवस्था
अवस्थानं, सा सत्त्वादीनां समावस्थैव प्रकृतिरुच्यते । किलेति
पूर्ववार्तायाम् । सत्त्वरजस्तमसां गुणानां कचिद्देवादौ कस्यचि-
दाधिक्ये ऽपि मिथः प्रमाणापेक्षया चयाणामपि समानावस्था 10
प्रकृतिः कीर्त्यत इत्यर्थः । प्रधानाव्यक्तशब्दाभ्यां वाच्या, सा च
प्रकृतिः प्रधानमव्यक्तं चोच्यते नामान्तराभ्याम् । नित्यमप्रच्युतातु-
त्यक्षिरैकस्वभावं कूटस्थं स्वरूपं यस्याः सा नित्यस्वरूपिका,
अविचलितस्वरूपेत्यर्थः । अत एव सानवयवासाधारण्यशब्दा-
स्यग्रांरसारूपागन्भाव्यथा चोच्यते । मौखिक्यसांख्या ह्यात्मान- 15
मात्मानं प्रति पृथक् प्रधानं वदन्ति, उत्तरे तु सांख्याः
सर्वात्मस्वल्पेकं नित्यं प्रधानमिति प्रपन्नाः ॥

प्रकृत्यात्मसंयोगात्पृष्टिर्जायते । अतः सृष्टिकर्ममेवाह ।

ततः संजायते बुद्धिर्महानिति यकोच्यते ।

अहंकारस्ततो ऽपि स्यात्तस्मात्षोडशको गणः ॥३७॥ 20

ततः प्रकृतेर्बुद्धिः संजायत उत्पद्यते, वाच गवादी पुरो
 दृश्यमाने गौरैवाद्यं नाम्नः, स्नापुरैवाद्यं न पुष्य इति विषय-
 निश्चयाध्यवसायरूपा । महानिति यका प्रोच्यते महदाख्यया
 याभिधीयते । बुद्धेः तस्या अष्टौ रूपाणि । धर्मज्ञानवैराग्यै-
 5 अर्थरूपाणि चत्वारि सात्त्विकानि, अधर्मादीनि तु ताम्रति-
 पञ्चभूतानि चत्वारि तामसानौति । ततो ऽपि बुद्धेरप्यंकारः
 स्नादुत्पद्यते । स चाहं सुभगः, अहं दर्शनीय इत्याद्यभिमान-
 रूपः । तस्माद्दृक्कारात्षोडशको गण उत्पद्यते । षोडशसंख्या-
 मानमस्य षोडशको गणः समुदायः ॥

10 अथ षोडशसंख्यं गणं श्लोकद्वयेनाह ।

स्पर्शनं रसनं घ्राणं चक्षुः श्रोत्रं च पञ्चमम् ।
 पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्यथ तथा कर्मेन्द्रियाणि च ॥ ३८ ॥
 पायूपस्थवचःपाणिपादास्थानि मनस्तथा ।
 अन्यानि पञ्च रूपादितन्माषाणीति षोडश ॥ ३९ ॥

15 शुभ्रम् ॥ स्पर्शनं तक्, रसनं जिह्वा, घ्राणं नासिका,
 चक्षुर्घ्राणं, श्रोत्रं च अथर्वं पञ्चमम् । एतानि पञ्च बुद्धीन्द्रि-
 याण्यथ षोडशके गणे भवन्ति । खं खं विषयं बुध्यन्त इति
 श्लोकेन्द्रियाण्येव बुद्धीन्द्रियाणि प्रोच्यन्ते । तथाहि । स्पर्शनं स्पर्श-
 विषयं बुध्यते, एवं रसनं रसं, घ्राणं गन्धं, चक्षु रूपं, श्रोत्रं च
 20 शब्दमिति । तथाग्रन्थः पञ्चेतिपदस्नादुकार्वाच्यः । पञ्चसंख्यानि

कर्मकारणत्वात्कर्मैन्द्रियाणि च कानि तानीत्याह । “पाद्यूपस-
वचःपाषाणादाख्यानि” । तत्र पाद्युर्गुदं, उपसः स्त्रीपुंसिङ्ग-
इयं, वचस्त्रेहोच्यतेऽनेनेति वचः, उरःकण्ठादिस्थानादृत्तया
वचनमुच्चारयति । पाणी पादौ च प्रसिद्धौ । एतैर्मल्लोत्सर्गसंभोग-
वचनादानवचनादीनि कर्माणि सिध्यन्तीति कर्मैन्द्रियाण्युच्यन्ते । 5
तथाग्रन्थः समुच्ये । एकादशं मनस, मनो हि बुद्धीन्द्रियमध्ये
बुद्धीन्द्रियं भवति, कर्मैन्द्रियमध्ये कर्मैन्द्रियम् । तत्र तत्कार्य-
मन्तरेणापि संकल्पयति । तद्यथा । कश्चिद्दुः शृणोति “घामा-
न्तरे भोजनमस्ति” इति, तत्र तस्य संकल्पः स्यात् “तत्र
यास्यामि तत्र चाहं किं गुह्यद्वि रूपं भोजनं लप्स्ये इतस्त्रिद्वि 10
किं वा किमपि न” इत्येवंरूपं मन इति । तथासंकारादन्यान्य-
पराणि रूपाणि तन्मात्राणि सूक्ष्मसंज्ञानि पश्योत्पद्यन्ते । तत्र
रूपतन्मात्रं शुक्लकृष्णादिरूपविशेषः, रसतन्मात्रं तिक्तादिरस-
विशेषः, गन्धतन्मात्रं सुरभादिगन्धविशेषः, शब्दतन्मात्रं मधु-
रादिशब्दविशेषः, स्पर्शतन्मात्रं मृदुकठिनादिस्पर्शविशेषः । 15
इति षोडश । अयं षोडशको गण इत्यर्थः ॥

अथ तन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतान्युत्पद्यन्त इत्याह ।

रूपात्तेजो रसादापो गन्धाद्भूमिः स्वराद्गमः ।

स्पर्शाद्वायुस्तथैवं च पञ्चभ्यो भूतपञ्चकम् ॥ ४० ॥

रूपतन्मात्रात्सूक्ष्मसंज्ञान्तेजो ऽग्निरुत्पद्यते, रसतन्मात्रादापो 20
अस्मानि जायन्ते, गन्धतन्मात्रात्पृथिवी समुत्पद्यते, स्वराद्गम-

तन्मात्रादाकांशमुद्भवति, तथा स्वर्गतन्मात्रादायुः प्रादुर्भवति ।
एवं च पञ्चभ्यस्तन्मात्राभ्यो भूतपञ्चकं भवतीति ॥

एवं चतुर्विंशतितत्त्वरूपं निवेदितं सांख्यमते प्रधानम् ।
अन्यस्त्वकर्ता विंगुणश्च भोक्ता तत्त्वं पुमान्मित्यचिद्भ्युपेतः॥

४१ ॥

- 5 एवमसुनोक्तप्रकारेण सांख्यमते चतुर्विंशतितत्त्वरूपं प्रधानम् । प्रकृतिर्महानहंकारश्चेति त्रयं, पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनश्चैकं, पञ्च तन्मात्राणि, पञ्च भूतानि चेति चतुर्विंशतितत्त्वानि रूपं स्वरूपं यस्य, तच्चतुर्विंशतितत्त्वरूपं प्रधानं प्रकृतिर्निवेदितम् । तथा चोक्तम् [सांख्यकारिका ३ ३] ।
- 10 प्रकृतेर्महंस्ततो ऽहंकारस्तस्माद्गुणश्च षोडशकः ।
तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥ इति ॥
अत्र प्रकृतिर्न विकारः, अनुत्पन्नत्वात् । बुद्ध्यादयश्च सप्त परेषां कारणतया प्रकृतयः, कार्यतया च विकृतय उच्यन्ते । षोडशकश्च गणो विकृतिरेव कार्यत्वात् । पुरुषस्तु न प्रकृतिर्न
- 15 विकृतिः, अनुत्पादकत्वादन्यत्पन्नत्वाच्च । तथा चेश्वरकृष्णः सांख्य-
सप्ततौ [३] ।
मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ २ ॥ इति ॥
तथा महदादयः प्रकृतेर्विकारास्तो च अज्ञाः सप्तः
- 20 पुनस्तन्मात्रा अपि भवन्तीति स्वरूपाद्गुणश्चमित्यत्वात् । प्रकृति-

स्वविक्रता नित्याभ्युपगम्यते । ततो न कदाचिदपि वा स्वस्वरू-
पाद्भ्युत्पत्तिः । तथा च महदादिकस्य प्रकृतेः स्वरूपं सांख्यैरि-
त्यमूचे [सांख्यकारिका १०] ।

हेतुमदं नित्यमव्यापि सक्रियमनेकसाञ्चितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं, विपरीतमव्यक्तम् ॥ १ ॥ इति ॥ 5

तत्र हेतुमत्कारणवत्प्रदादिकं, अनित्यमित्युत्पत्तिधर्म-
कत्वादुद्भादेः, अव्यापीति प्रतिनियतं न सर्वगं, सक्रियमिति
सह क्रियाभिरध्ववशायादिभिर्वर्तत इति सक्रियं, सव्यापारं
संचरणक्रियावदिति यावत्, अनेकमिति चयोर्विभक्तिभेदा-
त्मकं, आञ्चितमित्यात्मोपकारकत्वेन प्रधानमवच्छेद्यं स्थितं, 10
लिङ्गमिति यद्यस्मादुत्पन्नं तत्तस्मिन्नेव स्थं चयं गच्छतीति
लिङ्गम् । तत्र भूतानि तन्मात्रेषु लीयन्ते, तन्मात्राण्यौघ्रि-
याणि मनसाहंकारे, स च बुद्धौ, सा चाव्यक्ते, तत्रानुत्पाद्य-
त्वाच्च कश्चिन्नलीयते । सावयवमिति शब्दस्यैकरूपसगन्धात्मकै-
रवयवैर्युक्तत्वात्, परतन्त्रमिति कारणाद्यत्त्वादित्येवंरूपं 15
व्यक्तं महदादिकम् । अव्यक्तं तु प्रकृत्याख्यम् । एतद्विपरीत-
मिति । तत्र विपरीतता सुथोऽथैव । त्वरं प्रधानं दिवि
भुव्यन्तरि च स सर्वत्र व्यापितया वर्तत इति व्यापितं तस्य,
तथाव्यक्तस्य व्यापकत्वेन संचरणरूपायाः क्रियाया अभावाच्चि-
क्रियत्वं च द्रष्टव्यमिति दिग्भाषामिदं दर्शितम् । विशेषव्याख्यानं 20
तु सांख्यप्रत्यादेः सांख्यशास्त्रादवश्यमिति ॥ अथ पञ्चविंशतितमं
सुवर्णतन्त्रमाह “अव्यक्तकर्ता” इत्यादि । प्रकृतेस्तुविंशतितन्त्र-

रूपाया अन्वस्य प्रयत्नभूतः, पुनरकर्ता विगुणो भोक्ता नित्यवि-
 दभ्युपेतस्य पुमाभ्युदयस्यम् । तथात्मा विषयसुखादिकं तत्का-
 रणं पुण्यादिकर्म च न करोतीत्यकर्ता, आत्मनस्तृणमाच-
 कुञ्जीकरणे ऽप्यसमर्थत्वात् । कर्त्री तु प्रकृतिरेव, तस्याः प्रवृ-
 5 त्तिस्त्रभावत्वात् । तथा विगुणः सत्त्वादिगुणरहितः, सत्त्वादीनां
 प्रकृतिधर्मत्वादात्मनश्च तदभावात् । तथा भोक्ता अतुभविता ॥
 भोक्तापि साक्षात् भोक्ता, किं तु प्रकृतिविकारभू-
 तायां शुभसुखदर्पणाकारायां बुद्धौ संक्रान्तानां सुख-
 दुःखादीनां पुरुषः स्वात्मनि निर्मले प्रतिबिम्बोदयमात्रेण
 10 भोक्ता व्यपदिश्यते, बुद्ध्यवसितमर्थं पुरुषस्येत्यत इति
 वचनात् । यथा जपास्तुमादिसन्निधानवशात्स्फटिके रक्त-
 तादि व्यपदिश्यते, तथा प्रकृत्युपधानवशात्सुखदुःखाद्यात्म-
 कानामर्षाणां पुरुषस्य भोक्तात्वं युक्तमेव व्यपदिश्यते ।
वादमार्षावो ऽप्याह । बुद्धिदर्पणसंक्रान्तमर्थप्रतिबिम्बकं
 15 द्वितीयदर्पणकस्ये पुंस्यधारोइति; तदेव भोक्तृत्वमस्य, न
 स्वात्मनो विकारापत्तिरिति ॥

तथा चासुरिः ।

विविक्तेदृक्परिषत्तौ बुद्धौ भोगोऽस्य कथ्यते ।

प्रतिबिम्बोदयः सख्ये यथा चन्द्रमसो ऽम्बसि ॥ १ ॥

20 विन्ध्यवासी श्वेवं भोगमांघटे ।

पुरुषो ऽविक्रतात्मेव स्वभिर्भाषयतेतन्मम् ।

अकः करोति साक्षिणादुपाधिः स्फटिकं यथा ॥ २ ॥ इति ॥

इति च नित्या वा विचेतना तथाभ्युपेतः । इति च पुत्रवत्
 चैतन्यमेव साक्षरं, न तु ज्ञानं, ज्ञानस्य बुद्धिधर्मत्वादित्यावेदि-
 तं ब्रह्मण्यम् । केवलमात्मा खं बुद्धेरत्यतिरिक्तमभिमन्यते ।
 सुखदुःखादवस्य विषया इन्द्रियदारेण बुद्धौ संक्राम्नि, बुद्धि-
 सोभयसुखदर्पणाकारा, ततस्साक्षां चैतन्यशक्तिः प्रतिबिम्बते, 5
 ततः सुखं दुःखं ज्ञाताहमित्युपचर्यते । आह च पतञ्जलिः ।
 “बुद्धो ऽपि पुत्रवः प्रत्ययं बौद्धमनुपपन्नति, तमनुपपन्नजनदा-
 त्वापि तदात्मक इव प्रतिभासते” इति । बुद्धिज्ञाचेतनापि
 विश्वशक्तिसिद्धान्तश्चेतनावतीवावभासते” इति । पुमानित्यत्र
 आत्यपेक्षयैकवचनम् । तेनात्मानेकोऽभ्युपगम्यः, जन्ममरण- 10
 करणानां नियमदर्शनाद्बुद्ध्यादिप्रवृत्तिनामात्मा च । ते च
 सर्वव्याप्तानः सर्वगता नित्याश्चावशेषाः । उक्तं च ।

चमूर्तश्चेतनो भोगी नित्यः सर्वगतोऽक्रियः ।

चकर्ता निर्गुणः सूक्ष्म आत्मा कापिसदर्शने ॥ इति ॥

॥ तत्त्वान्युपसंहरन्नाह ।

15

पञ्चविंशतितत्त्वानि संख्ययैवं भवन्ति च ।

प्रधाननरयोश्चात्र वृत्तिः पंग्वन्धयोरिव ॥ ४२ ॥

चकारो निष्कर्मः, एवं च संख्याया पञ्चविंशतितत्त्वानि
 भवन्ति । ननु प्रकृतिपुरुषानुभावपि सर्वगतौ विषयः संयुक्तौ कथं
 वर्तते इत्याशङ्क्याह । प्रधानतोऽहोहि । प्रधानपुरुषयोश्चात्र विषे 20
 पंग्वन्धयोरिव वृत्तिवर्तनम् । अथाः कश्चिन्धः सार्धेन समं

पाटलिपुत्रनगरं प्रस्थितः, स सार्धसौदरैरभिहतः । अन्धस्तपैव
 रहित इतश्चेतस्य धावन् वनान्तरस्थेन पञ्जुणा दृष्टोऽभिहितस्य
 “भो भो अन्ध मा भेषीः, अहं पञ्जुर्गमनादिक्रियाविकसत्वे-
 नाक्रियस्यसुभर्मा, सर्वं पश्यस्यसि, त्वं तु गमनादिक्रियावाक्
 5 पश्यसि” । अन्धेनोषे । “रुचिरमिदम् । अहं भवन्तं स्तन्धे
 करिष्यामि । एवमावयोर्वर्तनमस्तु” इति । ततोऽन्धेन पञ्जुर्दृष्ट-
 त्वगुणेन स्तं स्तन्धमधिरोपितो नगरं प्राप्य नाटकादिकं पश्यन्
 गौतादिकं चेन्द्रियविषयमन्यमप्युपलभमानो यथा मोदते, तथा
 पञ्जुकल्पः शुद्धचेतन्यस्वरूपः पुरुषोऽप्यन्धकल्यां जडां प्रकृतिं
 10 सक्रियामाश्रितो बुद्ध्यवसितं शब्दादिकं स्थात्मनि प्रति-
 विम्बितं चेतयमानो मोदते, मोदमानस्य प्रकृतिं सुखस्वभावां
 मोहात्मन्यमानः संसारमधिवसति ॥

तर्हि तस्य कथं मुक्तिः स्यादित्याह ।

प्रकृतिवियोगो मोक्षः पुरुषस्य बतैतदन्तरज्ञानात् ।
 15 मानचितयं चाच प्रत्यक्षं लैङ्गिकं शाब्दम् ॥ ४३ ॥

बतेति पृच्छकानामामन्त्रणे । एतयोः प्रकृतिपुरुषयोर्षद-
 न्तरं विवेकस्तस्य ज्ञानात्पुरुषस्य यः प्रकृतेर्वियोगो भवति, स
 मोक्षः । तथाहि ।

शुद्धचेतन्यरूपोऽयं पुरुषः परमार्थतः ।

20 प्रकृत्यन्तरमज्ञात्वा मोहात्मसंसारमाश्रितः ॥ १ ॥

ततः प्रकृतेः सुखदुःखमोहात्मभावाया यावत्त विवेकेन पश्यन्,

तावन्न मोक्षः, प्रकृतेर्विवेकदर्शने तु प्रकृतेरपरतायां प्रकृतौ
 पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मोक्ष इति । मोक्षस्य बन्धविच्छेदा-
 ङ्गवति । बन्धस्य प्राकृतिकवैकारिकदाक्षिणभेदाच्चिविधः । तथाहि ।
 प्रकृतावात्मज्ञानाद्ये प्रकृतिस्तुपासते, तेषां प्राकृतिको बन्धः ।
 ये विकारानेव भूतेन्द्रियाद्यकारबुद्धीः पुरुषबुद्धोपासते, तेषां 5
 वैकारिकः । इष्टापूर्ते दाक्षिणः । पुरुषतत्त्वानभिज्ञो ह्यैष्टापूर्त-
 कारी कामोपहतमना बध्यत इति ।

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं

नान्यच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः ।

नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेन भूत्वा

10

इमं लोकां हीनतरं वा विगन्ति ॥ इति ॥

बन्धाच्च प्रेत्यसंस्मरणरूपः संसारः प्रवर्तते । सांख्यमते च
 पुरुषस्य प्रकृतिविकृत्यनात्मकस्य न बन्धमोक्षसंसाराः, किं तु
 प्रकृतेरेव । तथा च कापिलः ।

तस्माच्च बध्यते नैव मुच्यते नापि संसरति कश्चित् । 15

संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥ इति ।

नवरममी बन्धमोक्षसंसाराः पुरुष उपचर्यन्ते । यथा
 जघपराजयौ भृत्यगतावपि स्वामिन्युपचर्यन्ते तत्फलस्य कोशला-
 भादेः स्वामिनि संबन्धात्, तथा भोगापवर्गयोः प्रकृतिगतयो-
 रपि विवेकापहात्पुरुषे संबन्ध इति ॥ 20

अथ प्रमाणस्य सामान्यस्वरूपमुच्यते । अर्थोपलब्धिरेतुः
 प्रमाणाभिनि ॥ अचोत्तरार्धं माणभितथं च प्रमाणाभितथं च,

अथ बांस्त्वसते । किं तदित्याह । प्रत्ययं प्रतीतं, शिष्टमनुमानं,
 ग्राह्यं रागमः । अकारोऽपि संबन्धीयः । तत्र प्रत्ययस्यैव-
 म्साख्यायते । ओचादिदृष्टिरविकल्पिका प्रत्ययमिति ।

- ओचं लक् चतुर्थी जिह्वा बाधिका चेति पञ्चमी । इति १
 5 ओचादीनीन्द्रियाणि, तेषां दृष्टिर्वर्तनं परिचयम् इति
 यावत्, इन्द्रियाख्येव विषयाकारपरिणतानि प्रत्ययमिति हि
 तेषां सिद्धान्तः । अविकल्पिका नामजात्यादिकल्पकारहित
 ग्राह्यमताथचवद्वाख्येयेति । ईश्वरकृष्णम् “प्रतिनियताथवसायः
 ओचादिसमुत्योऽप्यथम्” इति प्राह ॥ अनुमानस्य लिदं लक्ष-
 10 णम् । पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोद्भूतं चेति विविधमनुमानमिति ।
 तत्र ननुकतिदर्शनादुपरिदृष्टो देव इत्यनुमीयते यत्तत्पूर्ववत् ।
 तथा समुद्रोदकविन्दुप्राग्नाच्छेषं जलं चारमनुमानेन ज्ञायते ।
 तथा स्थास्यां विकल्पैकचत्पवाच्छेषमक्षं पक्षमपक्षं वा ज्ञायते
 तदग्रेवत् । यत्सामान्यतोद्भूतं तन्निरूपित्तिपूर्वकम् । अथ
 15 चिदच्छदग्रंभादृष्टोऽपि शिष्टी परिप्राजकोऽसौत्वयमन्वते । इति
 विविधम् । अथवा तन्निरूपित्तिपूर्वकमित्येवास्तुमानस्यैव बांस्त्वैः
 समाख्यायते ॥ ग्राह्यं त्वाप्तश्रुतिवचनम् । आत्ता रागेषादि-
 रचिता ब्रह्मणनक्तुभारादयः । श्रुतिर्वेदः । तेषां वचनं ग्राह्यम् ॥
 अथानुक्तमपि किंचिदुच्यते । चिच्छक्तिर्विषयपरिच्छेदशून्या
 20 नार्थं जानाति । बुद्धिश्च जडा न चेतयते । प्रत्ययमज्ञानतो-
 दन्वयप्रतिभासयन् । प्रकृत्यात्वात्तयोवात्तृष्टिद्वयमायते । अज्ञानि-
 त्तिसारस्यैव कर्म । तथा चैदृशरूपं वाक्यमन्यम् । अकार-

विषयसाधिक इति । अत्र चक्षो गुणाः सत्परब्रह्ममिति । ततः
कार्यं श्रोत्रमादेरिति शब्दः, अथा चक्षो श्रोत्राक्षीकोर्णं
चक्षुषाः पादुष्यम् । ततश्चैगुर्थं रूपं साभावो यस्य सामान्यं,
तत् चैगुष्यरूपमिति । प्रमाणस्य च कल्पमित्यम् । पूर्वं पूर्वं
प्रमाणसुत्तरं तु कल्पमिति ॥ तथा कारणे कार्यं सदेवोपपद्यते 5
उपदकारणादिभ्यो हेतुभ्यः । तदुक्तम् (सांख्यकारिका ८) ।

अवदकारणादुपादानवदकारणसर्वसंभवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥ इति ॥

अत्र सर्वसंभवाभावादिति । अद्यतत्कार्यं स्यात्तदा सर्वं सर्वत्र
भवेत् । ततश्च द्रव्यादिभ्योऽपि सुवर्णादीनि भवेयुः । न च 10
भवन्ति । तस्मात्कारणे कार्यं सदेव । तथा द्रव्यस्यैव कैवल्यानि
सन्ति, न पुनरत्यन्तव्यभिचिन्मिधर्माणाः अर्थायाः केऽपि, आविर्भाव-
निरोभावमात्रमात्रेणमिति ॥

सांख्यानं तर्कप्रथाः षष्टितन्त्रोद्धाररूपं, माठरभावं, सांख्य-
सप्ततिब्राह्मणं, तत्त्वकौमुदी गौडपादं, आनेषतन्त्रं चेत्यादयः ॥ 15

सांख्यमतसुपपत्तिहीर्षसुत्तरच जैनमतमभिहितसमाह

एवं सांख्यमतस्यापि समाप्तो गदितोऽधुना ।

जैनदर्शनसंक्षेपः कथ्यते सुविचारवान् ॥ ४४ ॥

एवमुक्तविधिना सांख्यमतस्यापि न केवलं बौद्धवैद्यादि-
फलोत्थित्यपिशब्दार्थः । समाहः संक्षेपोऽधुना गदितः । जैन- 20
दर्शनसंक्षेपः कथ्यते । कथंभूतः । सुविचारवान् । सुदुःखं

प्रमाणेरबाधितस्वरूपत्वेन शोभना विचाराः सुविचारास्ते विद्यन्ते
यस्य स सुविचारवान्, न पुनरविचारितरमणीयविचारवा-
निति । अनेनापरदर्शनान्यविचारितरमणीयानीत्यावेदितं मन्त-
व्यम् । अदुक्तं परैरेव ।

5 पुराणं मामवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् ।

आश्चासिद्धानि चलारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥१॥

परैर्हि दोषसंभावमयैव स्मृतविचारणा नाद्रियते । यत
उक्तम् ।

असि वक्तव्यता काश्चित्तेदेदं न विचार्यते ।

10 निर्दोषं काश्चनं चेत्स्यात्परीचाया विभेति किम् ॥१॥ इति ।

अत एव जैना जिनमतस्य निर्दूषणतया परीचातो निर्भीका
एवमुपदिशन्ति । सर्वथा स्वदर्शनपक्षपातं परित्यज्य माधुःश्येनैव
युक्तिगतैः सर्वदर्शनानि पुनः पुनर्विचारणीयानि, तेषु च यदेव
दर्शनं युक्तियुक्तथावभाषते यत्र च पूर्वापरविरोधगन्धोऽपि

15 नेच्छते, तदेव विचारदैरादरणीयं नापरमिति । तथा चोक्तम् ।

पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिष्ठादिषु ।

युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥१॥

इति श्रौतपागणनभोगणदिगमषित्रीदेवसुन्दरसूरिक्रमकमलो-
पजीवित्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यद्वीपिकायां बद्धार्थ-
समुच्चयवृत्तौ सांख्यमतरहस्यप्रकाशनो नाम तृतीयः प्रकाशः ॥

चतुर्थी ऽधिकारः ।

अथादौ जैनमते लिङ्गवेषाचारादि प्रोच्यते । जेना द्विविधाः श्वेताम्बरा दिगम्बराश्च । तत्र श्वेताम्बराणां रजोहरण-सुखवस्त्रिकासीचादिशिङ्गं, शोचपट्टकस्यादिको वेषः । पञ्च समितयस्त्रिस्रस्य गुप्तयस्त्रेषामाचारः ।

ईर्याभावैषणादाननिषेपोत्सर्गसंज्ञिकः ।

5

पञ्चाङ्गः समितौस्त्रिस्रो गुप्तौस्त्रियोगनिघण्टात् ॥१॥

इति वचनात् । अहिंसासत्यास्तेयमद्वाकिंचन्यवान् क्रोधा-द्विजयी दानोद्भिद्यो निर्घन्धो गृहः । माधुकर्यां वृथा नव-कोटीविशुद्धस्त्रेषां नित्यमाहारः । संयमनिर्वाहार्यमेव वस्त्र-पाचादिधारणम् । वन्द्यमाना धर्मज्ञाभमाचरते ।

10

दिगम्बराः पुनर्नाग्यलिङ्गाः पाणिपाचाश्च । ते चतुर्धा काष्ठासङ्घ-मूलासङ्घ-माथुरसङ्घ-गोप्यसङ्घ-भेदात् । काष्ठासङ्घे सम-रीवास्यैः पिच्छिका, मूलासङ्घे माथूरपिच्छैः पिच्छिका, माथुर-सङ्घे मूलसतोऽपि पिच्छिका नादृता, गोप्या मथूरपिच्छिका । आद्यास्त्रयोऽपि सङ्घा वन्द्यमाना धर्मदृष्टिं भणन्ति, स्त्रीणां 15 सुक्तिं केवलिनां भुक्तिं सद्गतस्यापि सचीवरस्य सुक्तिं च न मन्यते, गोप्यास्तु वन्द्यमाना धर्मज्ञानं भणन्ति, स्त्रीणां सुक्तिं केवलिनां भुक्तिं च मन्यन्ते । गोप्या यापनीया इत्यमुच्यन्ते ॥

सर्वेषां च भिषाटने भोजने च द्वाषिंशदन्तराया मन्त्रासु
चतुर्दश वर्जनीयाः । श्रेयसाचारे नुरौ च दिवे च सर्वे श्रेया-
न्तरेषुष्ठम । नास्ति तेषां भियः प्राक्तेषु तर्केषु परो भेदः ।

अथ देवस्य लक्षणमाह ।

- 5 जिनेन्द्रो देवता तच्च रागद्वेषविवर्जितः ।
इतमोहमहामहः केवलज्ञानदर्शनः ॥ ४५ ॥
सुरासुरेन्द्रसंपूज्यः सद्गुतार्थप्रकाशकः ।
छात्सकर्मक्षयं छात्वा संप्राप्तः परमं पदम् ॥ ४६ ॥

- तच्च ज्ञेयमते । अद्यन्ति रागादीनिजि जिनाः सामान्य-
10 क्षेत्रज्ञिनः । तेषामिन्द्रकादुग्रासदुग्राचतुस्त्रिंशदतिग्रथसमाथपर-
मैश्वर्यसम्भितः स्वामी जिनेन्द्रो देवता देवः छात्सकर्मक्षयं छात्वा
परमं पदं संप्राप्त इति संबन्धः । कीदृशः च इत्याह । राग-
द्वेषविवर्जितः । मायासोभौ रागः, क्रोधमानौ द्वेषः । राग-
द्वेषाभ्यां विशेषेण पुनः पुनरभावेन वर्जितो रहितो रागद्वेष-
15 विवर्जितो वीतराग इत्यर्थः । रागद्वेषौ हि दुर्जयौ दुरन्तभद-
संपातहेतुतया च सुम्भिप्रतिरोधकौ समये प्रविष्टौ । यदाह ।

को दुष्कृतं पाविष्या कस्य

च सुष्कृतेषु विन्दको ज्ञया ।

को च न जमिष्य सुखं

रागद्वेषो जड ज ज्ञया ॥ १ ॥ इति ॥

ततस्तयोर्विच्छेद उक्तः । तथा हतमोहमहामत्तः । मोहनीय-
कर्तोद्याद्विषाद्यात्मकशास्त्रेभ्योऽपि सुक्तिकाक्षणादियामोहो
मोहः । स एव सकलजगद्गुर्जयत्वेन महामत्त इव महामत्तः ।
हतो मोहमहामत्तो येन स तथा । एतेन विशेषणद्वयेन
देवस्थापायापगमातिशयो व्यञ्जितो द्रष्टव्यः, तथा रागदेष- 5
महामोहरहितोऽहमेव देव इति ज्ञापितं च । यदुक्तम् ।

रागोऽङ्गनासंगमतोऽनुमेयो

देषः द्विषद्धारणहेतिसम्बन्धः ।

मोहः कुष्ठत्तागमदोषसाधो

नो यस्य देवः स स चैवमर्हन् ॥१॥ इति ॥ 10

तथा केवले अन्यज्ञानानपेक्षत्वेनासहाये संपूर्णं वा ज्ञानदर्शने
यस्य स तथा । केवलज्ञानकेवलदर्शनात्मको हि भगवान् ।
करतलकलितामलकफलवद्द्रव्यपर्यायात्मकं निखिलमनवरतं
जगत्स्वरूपं जानाति पश्यति चेति केवलज्ञानदर्शने यस्य स
तथा । केवलज्ञानदर्शन इति पदं साभिप्रायम् । कल्पस्य हि 15
प्रथमं दर्शनमुत्पद्यते ततो ज्ञानं, केवलिनस्त्वादौ ज्ञानं ततो
दर्शनमिति । तत्र सामान्यविशेषात्मके सर्वस्मिन्प्रमेये वस्तुनि
सामान्यस्योपसर्जनीभावेन विशेषाणां च प्रधानभावेन यद्वाचकं
तज्ज्ञानम् । विशेषाणामुपसर्जनीभावेन सामान्यस्य च प्राधान्येन
यद्वाचकं तद्दर्शनम् । एतेन विशेषणेन ज्ञानातिशयः साक्षादुक्तो- 20
ऽवगन्तव्यः ॥ तथा सुराः सर्वे देवाः, असुराश्च देव्याः । सुर-
शब्देनासुराणां संप्रत्ययेऽपि इत्यनुपादानं लौकिकव्याप्तौ ज्ञातव्यम् ।

लोको हि देवेभ्यो दानवांस्तद्विपक्षत्वेन पृथग्निर्दिशतीति । तेषा-
 मिन्द्राः स्वामिनस्तेषां तैर्वा संपूज्योऽभ्यर्चनीयः । तादृशैरपि
 पूज्यस्य मानवतिर्यक्त्वात्परकिञ्चरादिनिकरसेव्यत्वमातुषङ्गिक-
 भिति । अनेन पूजातिग्रय उक्तः ॥ तथा सङ्कृता यथावस्थिता
 5 चेऽर्था जीवादयः पदार्थास्तेषां प्रकाशक उपदेशकः । अनेन
 वचनातिग्रय ऊचानः ॥ तथा कृत्स्नानि संपूर्णानि घात्यघातीनि
 कर्माणि ज्ञानावरणादीनि, तेषां ह्ययः सर्वथा प्रस्ययः । तं
 कृत्वा परमं पदं सिद्धिं संप्राप्तः । एतेन कृत्स्नकर्मस्यलक्षणा
 सिद्धावस्थाभिदधे । अपरे सुगतादयो मोक्षमवाप्स्यापि तीर्थ-
 10 निकारादिसंभवे भूयो भवमवतरन्ति । यदाह्वरन्त्ये ।

ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य कर्तारः परमं पदम् ।

गत्वा गच्छन्ति भूयोऽपि भवं तीर्थनिकारतः ॥ इति ।

न ते परमार्थतो मोक्षगतिभाजः, कर्मस्यभावात् । न हि

तत्त्वतः कर्मस्ये पुनर्भवतारः । यदुक्तम् ।

15 दग्धे बीजे यथात्यन्तं प्रादुर्भवति नाकुरः ।

कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहति भवाकुरः ॥

उक्तं च श्रीसिद्धसेनदिवाकरपादैरपि भवाभिगासुकानां
 प्रबलमोहविजृम्भितम् ।

दग्धेन्धनः पुनरुपैति भवं प्रमथ्य

20 निर्वाणमण्यनवधारितभौरनिष्ठम् ।

सुक्तः स्वयं कृततनुश्च परार्थशूर-

स्यैवमप्रतिहतेष्विह मोक्षराज्यम् ॥

इत्यसं विसरेण । तदेवमेभिस्तुर्भिरतिग्रथैः स नाथो
मुक्तश्च यो देवो भवति, स एव देवत्वेन अयणीयः, स एव स
परां सिद्धिं प्रापयति, न पुनरितरः सरागो भवेत्त्वतारवांस्य
देव इत्यावेदितं मन्तव्यम् ॥

ननु मा भूत्सुगतादिको देवः, जगत्स्रष्टा लीश्वरः 5
किमिति नाङ्गीक्रियते । तस्माधकप्रमाणाभावादिति ब्रूमः ।
अथाख्येव तस्माधकं प्रमाणम् । चित्यादिकं बुद्धिमत्कार्दकं, कार्य-
लात्, घटादिवत् । न चायमसिद्धो हेतुः, चित्यादेः सावयवत्वेन
कार्यत्वप्रसिद्धेः । तथाहि । उर्वीपर्वततर्वादिकं सर्वं कार्यं,
सावयवत्वात्, घटवत् । नापि विष्टुः, निश्चितकर्दके घटादौ 10
कार्यत्वदर्शनात् । नाप्यनैकान्तिकः, निश्चिताकर्दकेभ्यो व्योमा-
दिभ्यो व्यावर्तमानत्वात् । नापि कालात्यथापदिष्टः, प्रत्यक्षागमा-
बाधितविषयत्वात् । न च वाच्यं “घटकर्चादिदृष्टान्तदृष्टासर्व-
ज्ञत्वासर्वगतत्वकर्दलादिधर्मानुरोधेन सर्वज्ञादिविशेषणविशिष्ट-
साध्यविपर्ययसाधनादिरुद्धो हेतुर्दृष्टान्तस्य साध्यविकसो घटादौ 15
तथाभूतबुद्धिमतो ऽभावात्” इति, यतः साध्यसाधनयोर्विशेषेण
व्याप्तौ गृह्यमाणायां सकलानुमानोच्छेदप्रसक्तिः, किं तु सामान्ये-
नान्यथव्यतिरेकाभ्यां हि व्याप्तिरवधार्यते । तौ चानन्याद्वाभि-
चाराच्च विशेषेषु गृहीतुं न शक्यौ । तेन बुद्धिमत्पूर्वकालमात्रेण
कार्यत्वस्य व्याप्तिः प्रत्येतस्या, न शरीरित्वादिना । न खलु कर्दल- 20
सामर्थ्यां शरीरस्यपयुञ्जते, तद्वातिरेकेणापि ज्ञानेच्छाप्रसन्ना-
अपत्नेन च शरीरकरणे कर्दलोपलभ्यात् । अकिञ्चित्करसापि

सहचरत्वमात्रेण कारणत्वे वञ्चित्यैवैवमपि धूमं प्रति कारणत्व-
 प्रसङ्गः स्यात् । विद्यमानेऽपि हि शरीरे ज्ञानादीनां समस्तानां
 व्यस्तानां वाभावे कुलाद्यादावपि कर्तृत्वं नोपसृज्यते । प्रथमं हि
 कार्योत्पादककारणकलापज्ञानं, ततः कारणेच्छा, ततः प्रयत्नः,
 5 ततः फलनिष्पत्तिरित्यमोषां चयाणां समुदितात्मानेव कार्य-
 कर्तृत्वे सर्वत्राद्यभिचारः । सर्वज्ञता चास्याखिलकार्यकर्तृत्वात्सिद्धम् ।
 प्रयोगोऽत्र । ईश्वरः सर्वज्ञोऽखिलचित्यादिकार्यकर्तृत्वात् । यो
 हि यस्य कर्ता स तदुपादानाद्यभिज्ञः, यथा घटोत्पादकः
 कुलाक्षो मृत्पिण्डाद्यभिज्ञः । जगतः कर्ता चायम् । तस्मात्सर्वज्ञ
 10 इति । उपादानं हि जगतः पार्थिवाद्यनैजसवायवीयसञ्चला-
 सत्सर्विधाः परमाणवः, निमित्तकारणमदृष्टादि, भोक्तात्मा,
 भोग्यं तत्त्वादि । न चैतदनभिज्ञस्य चित्यादौ कर्तृत्वं संभव-
 त्यस्यदादिवत् । ते च तदीयज्ञानादयो नित्याः, कुलाक्षादि-
 ज्ञानादिभ्यो विसञ्चलत्वात् । एकत्वं च चित्यादिकर्तुरनेक-
 15 कर्तृत्वमेकाधिष्ठाननियमितानां प्रवृत्त्युपपत्तेः सिद्धम् । प्रसिद्धा
 हि स्वपत्यादीनामेकसूत्रधारपरतन्त्राणां महाप्राणादादिकार्य-
 करणे प्रवृत्तिः । न च “ईश्वरस्यैकरूपत्वे नित्यत्वे च कार्याणां
 कादाचित्कत्वं वैचित्र्यं च विदुष्यते” इति वाच्यं, कादाचित्क-
 विचित्रसहकारिणाभेन कार्याणां कादाचित्कत्ववैचित्र्यसिद्धौ
 20 निरोधार्थमज्ञानं । ननु चित्यादेर्वृत्तिमद्भेदकत्वेऽपि चित्यादिर्ज्ञानोऽपि
 मोक्षप्रदमित्येव कृतवद्विवाच्यते, न चान्न सा उत्पन्नमाना
 दृष्टा । अतो इहानन्ददृष्टस्य त्रैतोर्धर्मिण्यभावादसिद्धत्वम् ।

तदध्ययुक्तं, यतः प्रामाणिकमितरं वापेक्ष्येदमुच्यते । यदीतरं,
 तर्हि धूमादावप्यसिद्धत्वानुपपन्नः । प्रामाणिकस्य तु नासिद्धत्वं,
 कार्यत्वस्य बुद्धिमत्कार्दपूर्वकत्वेन प्रतिपन्नाविनाभावस्य चित्यादौ
 प्रसिद्धेः, पर्वतादौ धूमादिवत् । न च यावन्तः पदार्थाः
 कृतकाः, तावन्तः कृतबुद्धिमात्मन्याविर्भावयन्तीति नियमोऽस्ति, 5
 खातप्रतिपूरितायां भुव्यक्रियादर्शिनः कृतबुद्ध्युत्पादाभावात् ।
 किं च बुद्धिमत्कारणाभावो ऽचानुपलब्धितो भवता प्रसाध्यते ।
 एतच्चायुक्तं, दृश्यानुपलब्धेरेवाभावसाधकत्वोपपत्तेः । न चेयमत्र
 संभवति, जगत्कर्तुरदृश्यत्वात् । अनुपलब्धस्य चाभावसाध्यत्वे
 पिशाचादेरपि तत्प्रसक्तिः स्यादिति ॥ 10

अत्र प्रतिविधीयते । तत्र यत्तावत् चित्यादेर्बुद्धिमद्धेतु-
 कत्वसिद्धये कार्यत्वसाधनमुक्तं, तत् किं सावयवत्वं १ प्रागसतः
 स्वरूपसत्तासमवायः २ कृतमिति-प्रत्ययविषयत्वं ३ विका-
 रित्वं ४ वा स्यात् ॥ यदि सावयवत्वं, तदेदमपि किमवयवेषु वर्त-
 मानत्वं १ अवयवैरारभ्यमाणत्वं २ प्रदेशवत्त्वं ३ सावयवमिति- 15
 बुद्धिविषयत्वं ४ वा । तत्राप्यपेक्ष्यवयवसामान्येनानैकान्तिको ऽयं
 हेतुः, तद्वयवेषु वर्तमानमपि निरवयवमकार्थं च प्रोच्यते ।
 द्वितीयपक्षे तु साध्यसमो हेतुः । यथैव हि चित्यादेः कार्यत्वसाध्यं,
 एवं परमात्मसाध्यवयवारभ्यत्वमपि । तृतीयोऽप्याकाशेनानैकान्तिकः,
 तस्य प्रदेशवत्त्वेऽप्यकार्यत्वात् । प्रसाध्यच्छित्तं चासतोऽस्य प्रदेश- 20
 वत्त्वं । चतुर्थकथायामपि तेनैवानेकान्तो न स्यात् निरवयवत्वं,
 व्यापिलविरोधात्परमाणुवत् ॥१॥ नापि प्रागसतः स्वरूपसत्ता-

समवायः 'कार्यत्वं, तस्य नित्यत्वेन तल्लक्षणाद्योगात् । तल्लक्षणत्वे
 वा कार्यस्यापि चित्यादेस्तदभिव्यक्त्यानुषङ्गात्, कस्य बुद्धिमद्भेद-
 कत्वं साध्यते । किं च योगिनामग्रेसकर्मक्षये पञ्चान्तःपातिन्य-
 प्रवृत्तत्वेन भागाभिद्धोऽयं हेतुः, तत्प्रचयस्य प्रध्वंसाभावरूपत्वेन
 5 सत्तास्त्रकारणसमवाययोरभावात् ॥२॥ कृतमिति-प्रत्ययविषय-
 त्वमपि न कार्यत्वं, खननोत्प्रेषणादिना कृतमाकाशमित्य-
 कार्येऽप्याकाशे वर्तमानत्वेनानैकान्तिकत्वात् ॥३॥ विकारित्व-
 स्यापि कार्यत्वे महेश्वरस्यापि कार्यत्वानुषङ्गः, सतो वस्तुनो
 10 ऽन्यथाभावो हि विकारित्वम् । तच्चेश्वरस्याप्यस्तीत्यस्यापरबुद्धि-
 मतिदुर्घटमिति ॥४॥

कार्यस्वरूपस्य विचार्यमाणस्यानुपपद्यमानत्वादभिद्धः कार्य-
 त्वादित्ययं हेतुः । किं च । कादाचित्कं वस्तु लोके कार्यत्वेन प्रसि-
 15 द्धम् । जगतस्तु महेश्वरवत्सदासत्त्वात्कथं कार्यत्वम् । तदन्तर्गत-
 तद्वद्वेषणादीनां कार्यत्वात्तस्यापि कार्यत्वे महेश्वरान्तर्गतानां बुद्ध्या-
 दीनां परमात्माद्यन्तर्गतानां पाकजरूपादीनां च कार्यत्वात्, महेश्व-
 20 रश्चादेरपि कार्यत्वानुषङ्गः । तथा चास्याप्यपरबुद्धिमद्भेदककल्प-
 नायामनवस्थापसिद्ध्यान्तस्यानुषङ्ग्येते । अस्तु वा यथा कथंचिज्ज-
 गतः कार्यत्वं, तथापि कार्यमात्रमिह हेतुत्वेन विवक्षितं तद्वि-
 20 शेषो वा । यस्माच्च, तर्हि न ततो बुद्धिमत्कर्तृविशेषसिद्धिः,
 तेन समं व्याप्त्यसिद्धेः । किं तु कर्तृषामान्यस्य, तथा च हेतो-
 रकिञ्चित्कारणं साध्यविरुद्धसाधनादिविरुद्धत्वं वा । ततः कार्यत्वं

कृतबुद्ध्यात्पादकम् । बुद्धिमत्कर्तुर्गमकं न सर्वम् । साहचर्यमाषेण
 च गमकत्वे बाष्पादेरप्यग्निं प्रति गमकत्वप्रसङ्गः, महेश्वरं प्रत्या-
 त्मत्वादेः सादृश्यात्संसारित्वकिंचिज्जलाखिलजगदकर्तृत्वानुमाप-
 कानुषङ्गः, तुल्याच्चेपसमाधानत्वात् । ततो बाष्पधूमयोः केनचिदं-
 ग्रेण साम्येऽपि यथा कुतश्चिद्विशेषाद्भूमोऽग्निं गमयति न बाष्पादिः, 5
 तथा चित्यादीतरकार्यत्वयोरपि कश्चिद्विशेषोऽभ्युपगम्यः ॥

अथ द्वितीयः, तर्हि हेतोरसिद्धत्वं कार्यविशेषस्याभावाद्भावे
 वा जीर्णकूपप्रासादादिवदक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्ध्यात्पादकत्व-
 प्रसङ्गः । समारोपाच्चेति चेत्, सोऽप्युभयचाविशेषतः किं न स्यात्,
 उभयत्र कर्तुरतीन्द्रियत्वाविशेषात् ॥ अथ प्रामाणिकस्यास्त्वेवाच 10
 कृतबुद्धिः, ननु कथं तस्य तत्र कृतत्वावगमोऽनेनानुमानेनानुमा-
 नान्तरेण वा । आद्येऽन्योन्याश्रयः । तथाहि । सिद्धविशेषणाद्दे-
 तोरस्योत्थानं, तदुत्थाने च हेतोर्विशेषणसिद्धिरिति । द्वितीय-
 पक्षेऽनुमानान्तरस्यापि सविशेषणहेतोरेवोत्थानम् । तत्राप्यनुमाना-
 न्तरात्तत्सिद्धावनवस्था । तत्र कृतबुद्ध्यात्पादकत्वरूपविशेषणसिद्धिः । 15
 तथा च विशेषणासिद्धत्वं हेतोः । यदुच्यते “खातप्रतिपूरित-
 भूनिदर्शनेन कृतकानामात्मनि कृतबुद्ध्यात्पादकत्वनियमाभावः”
 इति तदप्यसत्, तत्राह्निमभूभागादिसाहचर्यस्य तदनुत्पादकस्य
 सद्भावात्तदनुत्पादकस्योपपत्तेः । न च चित्यादावप्यह्निमसंस्थान-
 साहचर्यमस्ति, येनाह्निमत्वबुद्धिरुत्पद्यते, तस्यैवानभ्युपगमात्, अभ्यु- 20
 पगमे चापसिद्धान्तप्रसङ्गिः स्यादिति । कृतबुद्ध्यात्पादकत्वरूपविशे-
 षणासिद्धेर्विशेषणासिद्धत्वं हेतोः । सिध्यत् वा, तथाप्यसौ विरुद्धः,

- घटादाविव शरीरादिविग्रहस्यैव बुद्धिमत्कर्तृरत्र प्रसाधनात् ।
 नन्वेवं दृष्टान्तदाष्टान्तिकसाम्यान्वेषणे सर्वत्र हेतुनामनुपपत्तिरिति
 चेत् । न, धूमाद्यनुमाने महानसेतरसाधारणस्याग्नेः प्रतिपत्तेः ।
 अत्राप्येवं बुद्धिमत्सामान्यप्रसिद्धेर्नैव बद्धत्वमित्यप्युक्तं, दृश्यविशे-
 5 साधारण्यैव तत्सामान्यस्य कार्यत्वहेतोः प्रसिद्धेर्नादृश्यविशेषाधारस्य,
 तस्य स्वप्नेऽप्यप्रतीतेः, स्वरविषाणाधारतत्सामान्यवत् । ततो यादृ-
 शात्कारणाद्यादृशं कार्यमुपलब्धं तादृशादेव तादृशमनुमातव्यं, यथा
 यावद्दूर्मात्मकादज्ञेयैर्वावद्दूर्मात्मकस्य धूमस्योत्पत्तिः सुदृढप्रमाणा-
 त्प्रतिपत्त्या तादृशादेव धूमात्तादृश्यस्यैवाग्नेरनुमानमिति, एतेन
 10 साध्यसाधनयोर्विशेषेण व्याप्तौ गृह्यमाणायां सर्वानुमानोच्छेद-
 प्रसक्तिरित्याद्यपास्तं द्रष्टव्यमिति । तथाऽऽद्यप्रभवैस्तद्वहणादि-
 भिर्यभिचार्यथं हेतुः । दिविधानि कार्याद्युपलभ्यन्ते, कानि-
 चिद्बुद्धिमत्पूर्वकाणि यथा घटादीनि, कानिचित्तु तद्विपरितानि
 यथाऽऽद्यप्रभवहणादीनि । तेषां पक्षीकरणादव्यभिचारे, स
 15 श्यामस्तपुत्रत्वादितरतपुत्रवदित्यादेरपि गमकत्वप्रसङ्गात्
 कश्चिद्हेतुर्न्यभिचारी स्यात्, व्यभिचारविषयस्य सर्वथापि पक्षीकर्तृ
 प्रसङ्गात् । ईश्वरबुद्ध्यादिभिस्त व्यभिचारः, तेषां कार्यत्वे सत्यपि
 समवायिकारणादीश्वरादिभिस्तबुद्धिमत्पूर्वकत्वाभावात् । तदभ्युप-
 गमे चानवस्था । तथा काष्ठात्प्रापदिष्टसायं, अऽऽद्यप्रभवाद्गुरादौ
 20 कर्षुभात्रसाध्यवेषाध्यवसायात्, अग्नेरनुष्णत्वे साध्ये द्रव्यत्ववत् ।
 ननु तथाप्यदृश्या ईश्वर एव कर्तृति चेत् । तन्न, यतस्तत्र तत्सङ्गाधी
 ऽसादेवान्यतो वा प्रमाणात्सिद्धेत् । प्रथमपक्षे चककमा

अतो वि तत्सङ्गावे विद्धे ऽस्यादृश्यत्वेनानुपपन्नविद्धिः, तत्सङ्गी
 च काशात्प्रसापदिष्टत्वाभावः, तत्सङ्गात्तत्सङ्गावसिद्धिरिति ।
 द्वितीयेषु ऽप्युक्तः, तत्सङ्गात्तत्सङ्गावसिद्धिरिति ।
 अस्तु वा तत्र तत्सङ्गावः, तथाप्यस्यादृश्यत्वे शरीराभावः कारणं,
 विद्यादिप्रभावः, आतिविशेषो वा । प्रथमपक्षे कर्तृत्वानुपपत्तिः ।
 अशरीरत्वात्, सुक्तात्मवत् । ननु शरीराभावेऽपि ज्ञानेच्छा-
 प्रयत्नाश्रयत्वेन शरीरकरणे कर्तृत्वमुपपद्यत इत्यप्यसमीक्षिताभि-
 धानं, शरीरसंबन्धेनैव तत्प्रेरणोपपत्तेः, शरीराभावे सुक्तात्म-
 वत्त्वसंभवात् । शरीराभावे च ज्ञानाद्याश्रयत्वमप्यसंभाव्यं, तदु-
 त्पत्तावस्य निमित्तकरणत्वात्, अन्यथा सुक्तात्मनोऽपि तदु-
 त्पत्तिप्रसक्तेः । विद्यादिप्रभावस्य चादृश्यत्वहेतुत्वे कदाचिदसौ
 दृश्येत । न अस्तु विद्याश्रितां श्रावतिकमदृश्यत्वं दृश्यते, त्रिशा-
 चादिवत् । आतिविशेषोऽपि नादृश्यत्वे हेतुरेकस्य आतिविशे-
 साभावाद्भेदकवक्तिनिष्ठत्वात्तस्य ॥

अस्तु वा दृश्यो ऽदृश्यो वाचौ, तथापि किं वस्तुमात्रेण १
 ज्ञानवत्त्वेन २ ज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वेन ३ तत्पूर्वकत्वापारेण ४ शैश्वर्येण
 वा चित्यादेः कारणं स्यात् । तथाप्यपक्षे सुखाकादीनामपि अक-
 र्त्तत्वं ननु दृश्यत्वे, सत्त्वाविशेषात् । द्वितीये तु योगिनामपि कर्तृ-
 त्वावपत्तिः । तृतीये ऽप्युक्तः, अशरीरस्य पूर्वमेव ज्ञानाद्या-
 श्रयत्वप्रतिषेधात् । अतुषौ ऽप्यसंभाव्यः, अशरीरस्य काशवाकृत-
 त्वात्प्रयत्नसंभवात् । शैश्वर्यमपि ज्ञातृत्वं कर्तृत्वमन्यथा । ज्ञातृत्वं
 वेत्, तत्किं ज्ञातृत्वमात्रं सर्वज्ञातृत्वं वा । चाद्यप्येव आतिवाच्यौ

- स्वाक्षेभ्यः; अस्मादाद्यन्यन्नाहलवत् । द्वितीये ऽप्यस्य सर्वज्ञत्वमेव
 स्वाक्षेभ्यः, सुगतादिवत् । अथ कर्तृत्वं, तर्हि कुम्भकारादीना-
 मप्यनेककार्यकारिणामैश्वर्यप्रसक्तिः । नाप्यन्यत्, दृष्ट्याप्रयत्न-
 यतिरेकेषान्यस्यैश्वर्यनिबन्धनस्येश्वरे ऽभावात् ॥ किं चेश्वरस्य
 5 जगन्निर्माणे यथासृष्टिप्रवृत्तिः १ कर्मपारतन्त्र्येण २ कल्पेण ३
 क्रीडाया ४ नियमानुग्रहविधानार्थं ५ स्वभावतो ६ वा । अथ-
 सृष्टिकल्पे कदाचिदन्यादृश्येव सृष्टिः स्यात् । द्वितीये स्नात-
 म्यहानिः । तृतीये सर्वमपि जगत्सुखितमेव करोति । अथेश्वरः
 किं करोति । पूर्वाजितेरेव कर्मभिर्विग्रीकृता दुःखमनुभवन्ति ।
 10 तदा तस्य कः पुरुषकारः; अदृष्टापेक्षस्य च कर्तृत्वे किं तत्कल्प-
 नया, जगतस्तदधीनतैवास्तु । अतुर्थपञ्चमयोस्तु रागद्वेषताभावः
 प्रसज्यते । तथाहि “रागवानीश्वरः क्रीडाकारिलाद्वास्तव-
 त्तया, अनुग्रहप्रदत्ताद्वाजवत्तया द्वेषवानसौ नियहप्रदत्तात्तद-
 देव” इति । अथ स्वभावतः, तर्ह्यचेतनस्यापि जगत एव
 15 स्वभावतः प्रवृत्तिरस्तु; किं तत्कर्तृकल्पनयेति । न कार्ष्णलहेतु-
 बुद्धिमत्तां कर्तारमीश्वरं साधयति । एवं सन्निवेशविशिष्टत्वा-
 दचेतनोपादानत्वाद्भूतभाविलादित्यादयोऽपि स्वयमुत्पायाः,
 तुल्याचेपसमाधानत्वात् । किं च चित्यादेर्बुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्ये
 प्रदीयमानाः सर्वेऽपि हि हेतवो विरह्या दृष्टान्तानुपप्लेष
 20 सगरीरासर्वज्ञासर्वकर्तृपूर्वकत्वसाधनात् । न च धृमात्पावकानु-
 माने ऽप्यथं दोषः, तत्र तार्थपाषाण्दिविशेषाभारवक्रिमाच-
 क्षाप्तस्य धूमस्य दर्शनात् । नैवमप्य सर्वज्ञासर्वकर्तृविशेषाधि-

करणतत्त्वामान्येन कार्यलक्षासि व्याप्तिः, सर्वज्ञश्च कर्तृरतो
 ऽनुमानात्प्रागसिद्धेः । अविचारिणस्यामी बुद्धिमन्तमन्तरेणापि
 विद्युदादीनां प्रादुर्भावविभावनात्, स्वप्राद्यवस्थायामबुद्धिमत्पूर्व-
 स्थापि कार्यस्य दर्शनाच्चेति । कासात्ययापदिष्टाच्चेते, प्रत्यचा-
 गमबाधितपञ्चानन्तरं प्रयुक्तत्वात् । तद्वाधा च पूर्वमेव दर्शिता । 6
 प्रकरणसमाप्त्यामी, प्रकरणचिन्ताप्रवर्तकानां हेत्वन्तराणां सङ्गा-
 वात् । तथाहि । ईश्वरो जगत्कर्ता न भवति निरुपकरणत्वात्,
 दण्डचक्रचौवराद्युपकरणरहितकुलास्रवत्, तथा व्यापिलादाकाश-
 वत्, एकत्वात्तददित्यादय इति । नित्यत्वादीनि तु विशेष-
 णानि तद्भवस्थापनायानीयमानानि शब्दं प्रति कामिन्या रूप- 10
 संपन्निरूपणप्रायास्यपकर्षणीयान्येव । विचारासहत्वास्थापनार्थं तु
 किंचिदुच्यते । तत्रादौ नित्यत्वं विचार्यते । तच्चेश्वरे न घटते ।
 तथाहि । नेश्वरो नित्यः, स्वभावभेदेनैव चित्यादिकार्यकर्त्त-
 र्त्वात्, अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावं कूटस्थं नित्यमिति हि
 नित्यलक्षणभाष्युपगमात् । स्वभावभेदानभ्युपगमे च सृष्टिसंहारा- 15
 दिविरुद्धकार्यकारित्वमतिदुर्घटम् । नापि तज्ज्ञानादीनां नित्यत्वं
 वाच्यं, प्रतीतिविरोधात्, ईश्वरज्ञानादयो न नित्या ज्ञानादि-
 त्वादसादादिज्ञानादिवदित्यनुमानविरोधाच्च । एतेन तदीय-
 ज्ञानादयो नित्या इत्यादि यद्वादि, तदपोहितसूहणीयम् ।
 सर्वज्ञत्वमप्यस्य केन प्रमाणेन पाष्यम् । न तावत्प्रत्यक्षेण, तस्मै- 20
 श्चिद्यार्थसम्भिकर्तृत्वकालेनातीन्द्रियार्थग्रहणासमर्थत्वात् । नाप्यनु-
 मानेन, अप्यविचारिण्यिज्ञाभावात् । ननु जगदैश्विन्यान्यकारुप-

पत्तिरूपं तदस्त्विति चेत् । न, तेन सहाविनाभावाभावात्, जगदै-
 श्विच्च स चार्वाङ्गं विनापि शुभाशुभकर्मपरिपाकादिवज्जेनोपपद्य-
 मानमात् । किं चाद्यं यदि सर्वज्ञः, तदा जगदुपसृष्टकरण-
 खेरिणः पश्चादपि कर्तव्यनिग्रहानसुरादींस्तदधिष्ठेपकृतो ऽस्य-
 ६ दादौश्च किमर्थं सृजतीति नाद्यं सर्वज्ञः । तथा बहूनामेक-
 कार्थकरणे वैमत्यसंभावनाभयेन महेश्वरसुरेकत्वकल्पना भोज-
 नादिव्यभयात् सपत्न्यात्यन्तवत्सम्पुचकल्पमिच्छादियरित्यज-
 नेन शून्यारण्यानीयेवमतुष्टामाकल्पयति । अनेककौटिकास्त्रपा-
 शतसंघाद्यन्तेऽपि शकमूर्धमधुष्कादिकार्याणामेकरूपतवाविना-
 10 नेनोपलभ्यात् । किं चेश्वरस्याखिलजगत्कर्तृत्वे ऽभ्युपगम्यमाने
 शस्त्राणां प्रमाद्येतरताव्यवस्थाविलोपः स्यात् । तथाहि । सर्वं
 शस्त्रं प्रमाद्यमौश्वरप्रणीतत्वादितरप्रणीतशस्त्रवत् । प्रतिवाद्या-
 दिव्यवस्थाविलोपश्च, सर्वेषामौश्वरादेश्वविधायित्वेन तत्रतिलो-
 मात्परणानुपपत्तेः प्रतिवाद्यभावप्रसङ्गात् । इति न सृष्टिकरस्य
 15 महेश्वरस्य कथंचिदपि सिद्धिः । ततः सङ्गतार्थप्रकाशकत्वादीत-
 राग एव सर्वज्ञो देवो देवत्वेनाभ्युपगमनार्थं नापरः कश्चि-
 दिति स्थितम् ॥

अथ कल्पयति जैमिनीयाः । इह हि सर्वज्ञादिविज्ञेयक-
 विशिष्टो भवदभिमतः कल्पनापि देवो नास्ति, तद्वाहकप्रमाणा-
 20 भावात् । तथाहि । न तावत्प्रत्यक्षं तद्वाहकं,

संवद्वं वर्तमानं हि शृणोति चक्षुरादिना ।

इति कल्पप्रमाणम् ।

न चासुमानं, प्रत्यक्षदृष्ट एवार्थं तत्प्रवर्तनात् । न चात्मः,
सर्वज्ञस्यासिद्धत्वेन तदागमस्यापि विवादास्यदत्वात् । न चोप-
मानं, सर्वज्ञसदृशस्यापरस्याभावात् । न चार्थापत्तिरपि, सर्वज्ञ-
साधकस्यान्यथानुपपन्नार्थस्यादर्शनात् । ततः प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्ते-
रभावप्रमाणगोचर एव सर्वज्ञः । तदुक्तम् ।

5

प्रमाणपञ्चकं यच्च वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्त्वावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणात् ॥ इति ।

प्रयोगोऽत्र । नास्ति सर्वज्ञः, प्रमाणपञ्चकाप्यप्रमाणात्,
स्वरविषाणवत् ॥

किं च । यथानादेरपि सुवर्णमल्लस्य चारमृत्युटपाकादि- 10
प्रक्रियया विप्रोध्यमानस्य निर्मलत्वं, एवमात्मनोऽपि निरन्तरं
ज्ञानाद्यभ्यासेन विगतमललात्सर्वज्ञत्वं किं न भवेदिति मति-
स्तादपि न, अभ्यासेन हि श्रद्धेक्षारतम्यमेव भवेन्न परमः प्रकर्षः,
न हि नरस्य सङ्गमभ्यासतस्त्वारतम्यवदप्युपलभ्यमानं सकल-
लोकविवशसुपलभ्यते । उक्तं च ।

15

दृग्दृशान्तरं व्योमो यो नासौत्सुत्य नच्छति ।

न चोजनग्रतं गन्तुं शक्नो ऽथास्यग्रतैरपि ॥ १ ॥ इति ।

अपि च स सर्वं वस्तुजार्तं ज्ञेन प्रमाणेन जानाति । किं प्रसङ्गे-
द्योत त्रयासंभवं सर्वैरेव प्रमाद्यैः । न तावत्प्रत्यक्षेण, तस्य सञ्चिहित-
प्रतिबिम्बितार्थं दाहिलात् । नाप्यतीन्द्रियप्रत्यक्षेण, नत्सङ्गावे प्रमा- 20
णाभावात् । नापि सर्वैरेव प्रमाद्यैः, तेषां प्रसङ्गपूर्वकानां
सर्वेषां सर्वज्ञतापत्तेरिति ॥ अन्यथा । अनाद्यनमः संसारः ॥

तत्तद्वस्त्वर्थ्यनन्तानि क्रमेण विदन्, कथमनन्तेनापि कालेन सर्ववेदी भविष्यति । किं च यथावस्थितवस्तुवेदित्वे ऽऽशुच्यादिरसास्वादप्रसङ्गः, तेषां यथावस्थिततया संवेदनात् । आह च ऽऽशुच्यादिरसास्वादप्रसङ्गस्यानिवारितः । इति ।

5 किं चातीतानागतवस्तुनि स किं स्वेन स्वेन रूपेण जानाति किं वा वर्तमानतयैव । प्रथमपक्षे तज्ज्ञानस्याप्रत्यक्षतपत्तिः, अवर्तमानवस्तुयाहिलात्, स्मरणादिवत् । द्वितीये तु तज्ज्ञानस्य भ्राम्मत्वप्रसङ्गः, अन्यथास्थितस्यार्थस्यान्यथाग्रहणात्, द्विचन्द्रादिवदिति ॥

10 अत्र प्रतिविधीयते । तत्र यत्तावदुक्तं “तद्वाचकप्रमाणाभावात्” इति साधनं, तदसम्भवं, तत्साधकानामनुमानप्रमाणानां सद्भावात् । तथाहि । ज्ञानतारतम्यं क्वचिद्विभ्रान्तं, तरतमशब्दवाच्यत्वात्, परिमाणवदिति । नायमधिद्वो हेतुः, प्रतिप्राणि प्रज्ञानेधादिगुणपाटवरूपस्य ज्ञानस्य तारतम्येनोपलभ्येः । ततो

15 ऽवश्यमस्य सर्वात्मिमप्रकर्षेण भाव्यं, यथा परिमाणस्याकाशे । स च ज्ञानस्य सर्ववस्तुप्रकाशकत्वरूपो यत्र विभ्रान्तः स भगवान् सर्वज्ञः । ननु संताप्यमानपायस औच्छ्रितारतम्ये सत्यपि सर्वात्मिमवक्त्रिरूपतापत्तिरूपप्रकर्षाद्दर्शनाद्बुभिसार्थं हेतुरिति चेत् । न, यतो यो द्रव्यस्य सृष्टो धर्मो न तु सृष्टकारिसव्यपेक्षः—

20 (सृष्टो ऽपि स यः स्थाय्ये विशेषमारभते)—यो ऽभ्यासक्रमेण प्रकर्षपर्यन्तमासादयति, यथा कलधौतस्य पुटपाकप्रसव्नाहिता विगुह्निः न च पायसस्तापः सृष्टो धर्मः, किं तन्वादिषट्-

कारिसव्यपेक्षः । तत्कथं तत्र तापो ऽभ्यस्यमानः परां काष्ठां
 गच्छेत् । अगन्ततापे प्रत्युत पायसः परिचयात् । ज्ञानं तु
 जीवस्य सहजो धर्मः स्वाश्रये च विशेषमाधत्ते । तेन तस्य
 निरन्तराभ्यासाद्विधाधिकोत्तरोत्तरविशेषाधानात् प्रकर्षपर्यन्त-
 प्राप्तिर्नायुक्ता । एतेन “लङ्गनाभ्यास” इत्यादि निरस्तं, 5
 लङ्गनस्यासहजधर्मत्वात्, स्वाश्रये च विशेषानाधानात्, प्रत्युत
 तेन सामर्थ्यपरिचयादिति । तथा जलधिजलपलप्रमाणादयः
 कस्यचित्प्रत्यक्षाः, प्रमेयत्वात्, घटादिगतरूपादिविशेषवत् । न च
 प्रमेयत्वमसिद्धं, अभावप्रमाणस्य व्यभिचारप्रसक्तेः । तथाहि ।
 प्रमाणपञ्चकातिक्रान्तस्य हि वस्तुनो ऽभावप्रमाणविषयता 10
 भवताभ्युपगम्यते । यदि च जलधिजलपलप्रमाणादिषु प्रमाण-
 पञ्चकातिक्रान्तरूपमप्रमेयत्वं स्यात्, तदा तेख्यभावप्रमाणविष-
 यता स्यात् । न चात्र तत्त्वे ऽपि सा संभविनीति । यस्य च
 प्रत्यक्षाः, स भगवान् सर्वज्ञ इति । तथास्ति कश्चिदतीन्द्रियार्थ-
 सार्थसाक्षात्कारी, अनुपदेशास्त्रिङ्गाविसंवादिविशिष्टदिग्देशका- 15
 लप्रमाणाद्यात्मकचन्द्रादिपक्ष्णाद्युपदेशदायित्वात् । यो यद्विषये
 ऽनुपदेशास्त्रिङ्गाविसंवाद्युपदेशदायी स तस्यासात्कारी यथासू-
 दादिः, अनुपदेशास्त्रिङ्गाविसंवाद्युपदेशदायी च कश्चित्, तस्यास-
 तासात्कारी ; तथाविधस्य श्रीसर्वज्ञ एवेति । यद्येकं “प्रमाणप-
 ञ्चकाप्रवृत्तेः सर्वज्ञस्याभावप्रमाणगोचरत्वं”, तदपि वाङ्मार्गं, 20
 प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्तेरसंभवात् । सा हि बाधकत्वेन स्यात्, न च
 सर्वज्ञे बाधकसंभवः । तथाहि । तद्बाधकं प्रत्यक्षं १ अनुमानं २

- आगमः ४ उपमानं ४ अर्थापत्तिर्वा ५ । तथाचः पक्षो न
 श्रेयान्, एतो यदि प्रत्यक्षं वस्तुनः कारणं व्यापकं वा स्यात्, तदा
 तन्निरुक्तौ वस्तुनो ऽपि निवृत्तिर्भुक्तिमती, वज्रादिकारणवृत्त-
 तादिव्यापकनिरुक्तौ भूमत्वादिभिन्नपात्वादिनिरुक्तिवत् । न
 5 चार्थसाधकं कारणं, तदभावे ऽपि देयादिव्यवधाने ऽर्थस्य
 भावत् । नापि व्यापकं, तन्निरुक्तावपि देयादिविप्रकृतवस्तु-
 धामनिवर्तमानत्वात् । न चाकारणव्यापकनिरुक्तावकार्याव्याप्य-
 निवृत्तिरूपप्रज्ञातिप्रसङ्गेरिति । नाप्यनुमानं तद्वाचकं, धर्मि-
 साध्यधर्मसाधनानां स्वरूपाधिद्वेः । तत्र हि धर्मित्वेन किं
 10 सर्वज्ञो ऽभिप्रेतः १ सुगतादिः २ सर्वपुरुषा वा ३ । यदि
 सर्वज्ञः, तदा किं तत्र साध्यमसत्त्वं १ असर्वज्ञत्वं वा २ ।
 यद्यसत्त्वं किं तत्र साधनमनुपलब्धो १ विद्वद्भूविधिः २
 वस्तुलादिकं ३ वा । यद्यनुपलब्धः किं सर्वज्ञस्योत १ तत्कार-
 रणस्य २ तत्कार्यस्य ३ तद्वापकस्य ४ वा । यदि सर्वज्ञस्य,
 15 को ऽपि किं स्वसंबन्धी १ सर्वसंबन्धी २ वा । स्वसंबन्धी
 केचिर्विशेषस्य १ एतोपलब्धिसाध्यप्रसङ्गत्वविशेषस्यो २ वा ।
 आद्ये परचित्तविशेषादिभिरनैकान्तिको ऽनुपलब्धादिति चेत्तुः
 तेषामनुपलब्धौ ऽप्यवस्थानभ्रुपणमात् । नाप्युपलब्धिसाध्यप्रसङ्ग-
 त्वविशेषस्यः, सर्वत्र सर्वज्ञे च सर्वज्ञभावसाधनत्वाभावप्रसङ्गात् ।
 20 न हि सर्वसाध्यवत् उपलब्धिसाध्यप्रसङ्गत्वं घटते, कथितकदा-
 चिद्वस्तुनो वस्तुत्वाविनाभावविकल्पः । एतेन सर्वसंबन्धिसाध्यो
 ऽपि शक्यः । किं चाधिद्वेः सर्वसंबन्धमनुपलब्धौ ऽसर्वज्ञस्य

प्रतिपत्तुमशक्यत्वात् । न खलु सर्वात्मनां तज्ज्ञानानां ' चाप्रति-
 पत्तौ तत्संबन्धी सर्वज्ञानुपलब्धः प्रतिपत्तुं शक्यः । नापि
 कारणानुपलब्धः, तत्कारणस्य ज्ञानावरेणादिकर्मचयस्यानुमाने-
 नोपलब्धात् । एतस्याधकं चानुमानं, युक्तयस्यापे वक्ष्यन्ते ।
 कार्यानुपलब्धो ऽप्यसिद्धः, तत्कार्यस्याविसंवाद्यागमस्योपलब्धेः । 5
 व्यापकानुपलब्धो ऽप्यसिद्धः, तद्व्यापकस्य सर्वार्थसाक्षात्कारित्वस्या-
 नुमानेन प्रतीतेः । तथाहि । अस्ति कश्चित्सर्वार्थसाक्षात्कारी,
 तद्गृहणस्यभावत्वे सति प्रचीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् । यद्यद्गृहणस्य-
 भावत्वे सति प्रचीणप्रतिबन्धकं तत्तत्साक्षात्कारि, यथापगतति-
 मिरादिप्रतिबन्धं सोचनं रूपसाक्षात्कारौति नानुपलब्धादिति 10
 साधनं सर्वज्ञाभावं साधयति ॥ विरुद्धविधिरपि साक्षात्परंपरया
 वा सर्वज्ञाभावं साधयति । प्रथमपक्षे सर्वज्ञत्वेन साक्षाद्विरुद्ध-
 सासर्वज्ञत्वस्य कश्चित्कदाचिद्विधानात्सर्वत्र सर्वदा वा । तथाच-
 पक्षे न सर्वत्र सर्वदा सर्वज्ञाभावः सिध्येत् । यत्रैव हि तद्विधानं तत्रैव
 तदभावः, नान्यत्र । न हि कश्चित्कदाचिद्विधेर्विधाने सर्वत्र 15
 सर्वदा वा तद्व्यापकविरुद्धग्रीताभावो दृष्टः । द्वितीयो ऽप्ययुक्तो
 ऽर्थावृष्टः, सर्वत्र सर्वदा वा सर्वज्ञत्वविरुद्धासर्वज्ञत्वविधेरसंभवात् ।
 तत्संभवे च तस्मैव सर्वज्ञत्वापत्तेः सिद्धं नः समीक्षितम् । परंपर-
 यापि किं तद्व्यापकविरुद्धस्य १ तत्कारणविरुद्धस्य २ तत्कार्य-
 विरुद्धस्य ३ वा विधिः सर्वज्ञाभावमादिशेत् । न तावद्व्यापक- 20
 विरुद्धविधिः । अ हि सर्वज्ञस्य व्यापकमखिलार्थसाक्षात्कारित्वं,
 तेन विरुद्धं तदसाक्षात्कारित्वं नियतार्थपाहितं वा । तस्य च

- विधिः कश्चित्कदाचित्तद्भावं साधयेन्न पुनः सर्वत्र सर्वदा वा, तुषारस्य ग्रन्थ्यापकग्रीतविरुद्धाग्निविधानात्, कश्चित्कदाचित्तुषारस्य ग्रन्थिषेधवत् । कारणविरुद्धविधिरपि कश्चित्कदाचिदेव सर्वज्ञाभावं साधयेत्, न सर्वत्र । सर्वज्ञत्वस्य हि कारणमग्रैषकर्मव्ययः ।
- 5 तद्विरुद्धस्य कर्माव्ययस्य च विधिः कश्चित्कदाचिदेव सर्वज्ञाभावसाधकः, रोमवर्षादिकारणग्रीतविरुद्धाग्निविधानात्, कश्चित्कदाचिच्छीतकार्थरोमवर्षादिनिषेधवत् । न पुनः साकल्येन, सकलकर्माव्ययस्य साकल्येन संभवाभावात्, कश्चिदप्यात्मनि तस्यापि प्रसाधयिष्यमाणत्वात् । नापि विरुद्धकार्यविधिः ।
- 10 सर्वज्ञत्वेन हि विरुद्धं किञ्चिज्जलम् । तत्कार्थं निघतार्थविषयं वचः, तस्य विधिः । स च न सामल्येन सर्वज्ञाभावं साधयेत् । यथैव हि तद्विधिसत्त्वैवास्त्य तद्भावसाधनसमर्थत्वात्, ग्रीतविरुद्धदहनकार्थधूमविशिष्टप्रदेश एव ग्रीतस्य ग्रन्थिषेधवत् । तत्र विरुद्धविधिरपि सर्वविदो साधकः ॥ नापि वक्तृत्वादिकं,
- 15 सर्वज्ञसत्त्वानभ्युपगमे तस्यानुपपत्त्यासिद्धत्वात्, तदुपपत्तौ च स्ववचनविरोधो नास्ति सर्वज्ञो वक्तृत्वादिधर्मोपेतश्चेति । तत्र सर्वज्ञस्यासत्त्वं कुतो ऽपि हेतोः साधयितुं शक्यम् ॥ नाप्यसर्वज्ञत्वं साध्यं सर्वज्ञो ऽसर्वज्ञ इत्येवं, विरोधस्यावाप्यविशिष्टत्वात् । किं चासर्वज्ञत्वे साध्ये सर्वज्ञस्य प्रमाद्यविरुद्धार्थवक्तृत्वं १
- 20 तद्विपरीतं २ वक्तृत्वमात्रं ३ वा हेतुत्वेन विवक्षितम् । प्रथमो ऽविद्वो हेतुः, सर्वज्ञस्य तथाभूतार्थवक्तृत्वावभावात् । द्वितीयपक्षे स विरुद्धः, दृष्टेष्टाविरुद्धार्थवक्तृत्वस्य सर्वज्ञत्वे

सत्येव संभवात् । द्वितीयपक्षे ऽप्यनैकान्तिकः, वक्तृत्वमात्रस्य
 सर्वज्ञत्वेन विरोधासंभवात् ॥ एतेन सुगतादिधर्मिणो ऽपि
 प्रत्याख्याधि, प्रोक्तदोषानुषङ्गाविशेषात् । किं च प्रतिनियतसुग-
 तादेः सर्वज्ञतानिषेधे ऽन्येषां तद्विधिरवश्यंभावी, विशेषनिषेधस्य
 प्रेषाभ्यनुज्ञानान्तरौचकत्वात्, “अथमत्राह्वयः” इत्यादिवदिति ॥ 5
 अथ सर्वपुरुषानुररीकृत्य तेषामसर्वज्ञता वक्तृत्वादेः साध्यते । तन्न,
 विपश्चान्तस्य अतिरेकासिद्ध्या संदिग्धविपश्चान्त्याट्टनिकत्वात् सर्वज्ञो
 ऽपि भविष्यति वक्तव्योति । तस्मान्नुमानं सर्वज्ञबाधकम् ॥

नाप्यगमः । स हि पौरुषेथो ऽपौरुषेथो वा । न तावद्- 10
 पौरुषेथः, तस्मात्प्रामाण्यात्, वचनानां गुणवदन्तधौनतया प्रामा-
 ण्योपपत्तेः । किं चास्य कार्य एवार्थं प्रामाण्याभ्युपगमाच्च
 सर्वतः स्वरूपनिषेधे प्रामाण्यं स्यात् । न चाग्नेषज्ञानाभावसाधकं
 किंचिदेवाक्यमस्ति, “हिरण्यगर्भः सर्वज्ञः” इत्यादिवेदवाक्यानां
 तद्व्यतिपादकानामनेकशः श्रवणात् ॥ 15

नाप्युपमानं तद्बाधकम् । तत्स्वरूपमानोपनेयधोरथसत्त्वे
 सति गोगवथवत् स्यात् । न चाग्नेषपुरुषाः सर्वज्ञस्य केनचिद्दृष्टाः,
 येन “अग्नेषपुरुषवत्सर्वज्ञः सर्वज्ञवदा ते” इत्युपमानं स्यात् ।
 अग्नेषपुरुषदृष्टौ च तस्यैव सर्वज्ञत्वापत्तिरिति ॥

नाप्यर्थापत्तिसाहायिका, सर्वज्ञाभावमन्तरेणानुपपद्यमानस्य 20
 कस्याप्यर्थसाभावात्, वेदप्रामाण्यस्य च सर्वज्ञे सत्योपपत्तेः । न
 हि गुणवदन्तुरभावे वचसां प्रामाण्यं षटत इति न सर्वज्ञे
 बाधकसंभवः । तदभावे च प्रमाथपद्यकामहृत्फिरप्यचिद्धा । तथा

- यदुक्तं “प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्त्याभावप्रमाणविषयित्वं”, यदप्यनेका-
 न्तिकं, हिमवत्पक्षपरिमाणपिशाचादीनां प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्ता-
 वयभावप्रमाणगोचरत्वाभावादिति “प्रमाणपञ्चकं यच्च” इत्या-
 द्यपाक्षं द्रष्टव्यम् ॥ यच्चोक्तं “सर्वं वस्तुजातं केन प्रमाणेन”
 5 इत्यादि, तदप्ययुक्तं, सकलज्ञानावरणविलयतोत्याविकलज्ञानेवज्ञा-
 लोकेन सकललोकासोकादिवस्तुवेत्तृत्वात्सर्वज्ञस्येति । यच्चोक्तं
 “अश्रुत्यादिरसास्वाद” इत्यादि, तदपि परं प्रत्यक्षयामात्रमेव
 व्यनक्ति, सर्वज्ञस्यातीन्द्रियज्ञानित्वेन करणव्यापारनिरपेक्षत्वात्
 जिह्वेन्द्रियव्यापारनिरपेक्षं यथावस्थितं तटस्थतथैव वेदनं, न तु
 10 भवद्वत्तज्ञापारसापेक्षं वेदनमिति । यदप्यवादि “कालतो-
 ऽनाद्यनन्तः संसारः” इत्यादि, तदप्यसम्भक्, युगपत्संवेदनात् ।
 न च तदसंभवि दृष्टत्वात् । तथाहि । यथा स्वभ्यस्तसकलज्ञा-
 स्वार्थः सामान्येन युगपत्प्रतिभासते, एवमशेषविशेषकक्षितो
 ऽपि । यथा चोक्तम् ।
 15 यथा सकलज्ञास्वार्थः स्वभ्यस्तः प्रतिभासते ।
 मन्थकेकक्षणेनैव तथानन्मादिवेदनम् ॥ १ ॥ इति ॥
 यच्चोक्तं “अतीतानागत” इत्यादि, तदपि स्वप्रणेतुरज्ञानि-
 त्वमेव ज्ञापयति, अतो अद्यपीदानीं तनकाशापेक्षयातीतानागत-
 वस्तुनी ज्ञयती, तथापि यथातीतमतीतकाक्षे ऽवर्तिष्ठ यथा च
 20 भावि वर्तिष्यते, तथैव तद्योः साक्षात्कारित्वेन न कश्चनपि
 दोष इति सिद्धः सुखादिवस्तुनिश्चितासंभवद्वाधकप्रमाद्यत्वात्
 सर्वज्ञ इति ॥

अथ दिक्पटाः प्रकटयन्ति । ननु भवतु सुनिश्चितासंभव-
 द्वाधकप्रमाणत्वात्सर्वज्ञसिद्धिः । किं तस्य कवसाहार इति न
 नृश्यामहे । तथाहि । केवलिनः कवसाहारो न भवति,
 तत्कारणाभावात्, न च कारणाभावे कार्यस्योत्पत्तिः, अति-
 प्रसङ्गे । न च तत्कारणाभावो ऽसिद्धः, आहारादाननिदान- 5
 भूते वेदनादिषु एकस्यापि, तस्य केवलिन्यभावात् । तथाहि ।
 न तावन्तस्य वेदगोत्पद्यते, तदैदनीयस्य दग्धरज्जुस्थानिकत्वात् ।
 सत्यामपि वेदनायां न तस्य तत्कृता पीडा, अमन्तवीर्यत्वात् ।
 वैयावृत्यकरणं तु भगवति चैलोक्यपुण्ये न संभवत्येवेति । ईर्ष्या-
 पथं पुनः केवलज्ञानावरणक्षयात् सम्यगवलोकयत्यसौ । संयमस्तु 10
 तस्य यथाख्यातपरिनिष्णो निष्ठितार्थत्वादनन्तवीर्यत्वाच्च नाहार-
 कारणो भवति । प्राणवृत्तिरपि तस्यानपवर्त्याद्युद्धादनन्तवीर्यत्वा-
 च्छान्यथासिद्धैव । धर्मचिन्तावसरस्त्वपगतः, निष्ठितार्थत्वात् । तदेवं
 केवलिनः कवसाहाराव बद्धदोषदुष्टत्वाच्च घटत इति ॥

अत्रोच्यते । तत्र सप्तावदूषणं “तत्कारणाभावात्” इति 15
 साधनं, तदसिद्धं, आहारकारणस्य वेदनीयस्य केवलिनि तथैव
 सङ्गत्वात् । तथा च किमिति सा शारीरौ स्थितिः प्राक्गमी न
 स्यात् । प्रयोगो ऽत्र । स्यात्केवलिनो भुक्तिः, समपसामयीकत्वात्,
 पूर्वभुक्तिवत् । सामयी चेद्यं पर्याप्तत्वं वेदनीयोदय आहारपक्ति-
 निमित्तं तेजसशरीरं दीर्घायुद्धं चेति । सा च समयापि केवलिनि 20
 समक्षि । यदपि दग्धरज्जुस्थानिकत्वं वेदनीयस्योच्यते, तदप्यना-
 गमिकमयुक्तियुक्तं च, आगमे ऽत्यन्तघातोदयस्य केवलिनि प्रति-

- पादमात् । शुक्तिरपि, यदि धातिकर्मवयाञ्जानादयस्तस्य भवेद्युः
 वेदनीयोद्गवाचाः शुभः किमायातं धेनासौ न भवति । न
 तथोन्मथायातपयोरिव सहानवस्थानस्य चणो भावाभावयोरिव
 परस्परपरिहारस्य चणो वा कश्चिदिरोधो ऽस्ति सातासातघोर-
 5 न्तर्मुहूर्तपरिवर्तमानतया सातोदघवत् असानोदयो ऽप्यस्तीत्यन-
 न्तवैर्धले सत्यपि प्ररीरवस्त्रापचयः चुदुद्भवपीडा च भवत्येव ।
 न साहारग्रहणे तस्य किंचित्त्वृथते केवलमाहोपुत्रविकामाश-
 नेवेति । अद्युच्यते “वेदनीयस्योदीरणाभावात् प्रभूततरपुद्गलो-
 दयाभावः, तदभावाच्चात्यन्तं पीडाभावः” इति, तद्युक्तं,
 10 तुर्धादिगुणस्थानकेषु वेदनीयस्य गुणश्रेणीसङ्गावात्, प्रचुरपुद्ग-
 लोदये सत्यपि तत्कृतपीडाक्षयस्यैव दर्शनात्, जिने सातोद-
 घवत्, प्रचुरपुद्गलोदयाभावे ऽपि तीव्रप्रदर्शनाच्चेति । अद्यु-
 च्यते “आहाराकाङ्क्षां चतु, सा च परिग्रहबुद्धिः, सा च
 मोहनीयविकारः, तस्य चापगतत्वात्केवलिनो न शुक्तिः” इति,
 15 तदसत्यम्, यतो मोहनीयविपाकात्सुखं भवति, तद्विपाकस्य
 प्रतिपक्षभावेनानिवर्तमानत्वात्, क्रोधादीनां तद्योपरमोपसम्भेः ।
 तदुक्तं “उवसनेषु ह्ये कोहं” इत्यादि । न च चुदेदनीयं
 तद्विपक्षमात्रेणैव निवर्तमानं दृष्टम् । अतो न मोहविपाक-
 स्यभावा अद्युच्यते । एतेन अद्युच्यते
 20 “अपवर्त्यते ह्यन्तर्धं नायुर्ज्ञानादयो न हीयन्ते ।”
 “जगदुपकृतावगन्तं वीर्यं किं गतदयो शुक्तिः ॥”
 इत्यादि । अत्रैकं, एतद्विधौदारिकमादिषामपीडानामेव च-प्र-

स्थावस्त्वायामपि केवलिनो ऽभुक्तिप्रसक्तेः । समस्तवीर्यान्तरायण-
 थाभावाच्छस्त्रस्य . भुक्तिरिति चेत्, तदयुक्तम् । यतः,
 किं तत्रायुष्कस्यापवर्तनं स्यात्किं वा चतुर्षां ज्ञानानां काशि-
 ङ्कानिः स्यात्, येन भुक्तिः । तेन यथा दीर्घकालस्थितेरायुष्कं
 कारणमेवमाहारो ऽपि, यथासिद्धिगतेर्भुपरतक्रियाध्यानचर- 5
 मन्वणः कारणं, एवं सम्यक्कादिकमपीति, अगन्तवीर्यतापि
 तस्याहारग्रहणे न विरुध्यते । यथा तस्य देवच्छन्दादीनि
 विश्रामकारणानि गमननिषीदनानि च भवन्ति, एवमाहारक्रि-
 यापि, विरोधाभावात् । न च बलवत्तरस्य वीर्यवतो ऽपीयवी
 चुष्ट्यभिचारात् । किं चागमो ऽपि केवलिनो भुक्तिं प्रतिपाद- 10
 यति । तथाहि तत्कार्यसूत्रम् [८, ११] । “एकादश जिने”
 इति । व्याख्या । एकादश परीषदाः चुत्पिपासाग्रीतोत्पादश्रम-
 ग्रकचर्याग्रय्यावधरोगदणस्यर्ग्रमसाख्या जिने केवलिनि
 भवन्ति, तत्कारणस्य वेदनौयस्याद्यापि विद्यमानत्वात् । न च
 कारणानुच्छेदे कार्यस्योच्छेदः संभाव्यते, अतिप्रसक्तेः । अत एव 15
 केवलिनि चुदेदनीयपीडा संभाव्यते, किं तत्रावगन्तवीर्यत्वात्
 विज्ञसौभवति, न चासौ निष्ठितार्थो निःप्रयोजनमेव पीडां
 सृष्टे, न च ग्रस्यते वक्तुं “एवंभूतमेव भगवतः शरीरं, चतु-
 चुत्पीडया न बाध्यते” इति, असुमानेन तस्यास्य सिद्धत्वात् ।
 तथाहि । केवलिशरीरं चुदादिना पीयते, शरीरत्वात्, 20
 असादासिद्धितशरीरवत् । तथा । यथा तच्छरीरं स्वभावेन
 प्रसेदादिरहितं, एवं प्रसेपाहाररहितमपीत्यपकर्षनीयमेव, अत्र

- माणकत्वात् । तदेवं देशो न पूर्वकोटिकास्य केवलिस्थितेः
 सभवाद्दौदारिकग्ररीरस्थितेः यथायुष्कं कारणमेवं प्रक्षेपाहारो
 ऽपि । तथाहि । तैजसग्ररीरेण स्रद्धूक्तस्वाभ्यवृत्तस्य स्वपर्चाप्रा
 परिणामितस्योत्तरोत्तरपरिणामक्रमेणौदारिकग्ररीरिणामनेन
 5 प्रकारेण सुदुःखो भवति । वेदनौचोदये चेयं समयापि
 सामयौ भगवति केवलिनि संभवति । ततः केन हेतुनासौ न
 भुङ्क्ते इति । न च घातिषतुष्टस्य सुवेदनौचं प्रति सहका-
 रिकारणभावो ऽस्ति येन तदभावात्तदभाव इत्युच्यते । इति
 सिद्धा केवलिभुक्तिः । तथा प्रयोगश्चात्र । केवलिनिः प्रक्षेपा-
 10 हारो भवति, कवलाहारकेवलिलयोरधिरोधत्, घातवेदनौ-
 चवदिति । इति केवलिभुक्तिव्यवस्थापनस्यस्यमिति ॥
 अथ तत्त्वान्याह ।

जीवाजीवौ तथा पुण्यं पापमास्रवसंवरौ ।

बन्धो विनिर्जरामोक्षौ नव तत्त्वानि तन्मते ॥४७॥

- 15/ व्याख्या ॥ चेतनासत्त्वो जीवः, तदिपरीतसत्त्वस्त्वजीवः ।
 धर्माधर्माकाशकालपुद्गलभेदेन तसौ पञ्चधा व्यवस्थितः । अन्-
 योरेव इयोर्जगदतिनः सर्वे ऽपि भावा अन्नभवंति । न हि
 ज्ञानादयो रूपराद्यस्य इत्यगुणा उत्क्षेपणादीनि च कर्माणि
 सामान्यविशेषसमवायास जीवाजीवव्यतिरेकेणात्मस्थितिं लभन्ते,
 20 तद्भेदेऽज्ञानतत्त्वोपामनुपलब्धात्, तेषां तदात्मकत्वेन प्रतिपत्तेः,
 अन्वया तदसत्त्वप्रसङ्गात् । बौद्धादिपरिकल्पितदुःखादितत्त्वानि

जीवाजीवाभ्यां पृथग्जात्यकारतया न वक्तव्यानि, जीवाजीवरा-
 श्चिदयेन सर्वस्य जगतो व्याप्तत्वात्, तदव्याप्तस्य प्रग्रष्टत्वात्
 त्वात् ॥ तर्हि पुच्छपापास्रवादीनामपि ततः पृथगुपादानं न
 युक्तिप्रधानं स्यात्, राश्रिदयेन सर्वस्य व्याप्तत्वादिति चेत् । न,
 पुच्छादीनां विप्रतिपत्तिनिरासार्थत्वात्, आस्रवादीनां सकारण- 5
 संसारसुक्तिप्रतिपादनपरत्वाद्वा पृथगुपादानस्यादुष्टता । यथा च
 संवरनिर्जरीयोर्नोच्छेत्तुता आस्रवस्य बन्धननिबन्धनत्वं पुच्छापुच्छ-
 दिभेदबन्धस्य च संसारहेतुत्वं तथागमात्प्रतिपत्तयम् । तत्र पुच्छं
 शुभाः कर्मपुद्गलाः ३ । त एव लघुशुभाः पापं ४ । आस्रवति
 कर्म यतः स आस्रवः काथवाक्पुनोव्यापारः, पुच्छापुच्छहेतुतया 10
 चासौ द्विविधः १ । आस्रवनिरोधः संवरः, गुणिसमितिधर्मानु-
 प्रेक्षादीनां आस्रवप्रतिबन्धकारित्वात् ; स च द्विविधः सर्वदेय-
 भेदात् ३ । योगनिमित्तः सकषायस्यात्मनः कर्मवर्गणापुद्गलैः
 संक्षेपविशेषो बन्धः । स च सामान्येनैकविधो ऽपि प्रकृतिस्त्रि-
 त्यनुभागप्रदेशभेदेन चतुर्धा, पुनरेकैको ज्ञानावरणादिमूख- 15
 प्रकृतिभेदाददृष्टा, पुनरपि मत्यावरणादितदुत्तरप्रकृतिभेदादने-
 कविधः । अयं च कश्चित्तीर्थकारलादिफलनिर्वर्तकलात्प्रग्रसाः,
 अपरस्य नारकादिफलनिर्वर्तकलात्प्रग्रसाः, प्रग्रसामप्रग्रसापरिष्ठा-
 मोद्भूतस्य कर्मणः सुखदुःखसंबेदनीयफलनिर्वर्तकत्वात् ७ ।
 चात्मसंग्रहकर्मनिर्जरेणकारणं निर्जरेण वादंशविधतपोरूपा । वा 20
 शोकादृष्टा एकाद्यानरूपा “तपसा निर्जरेण” [तत्त्वार्थशिखरं ८, ३]
 इति वचनात्, ज्ञानस्य ज्ञानरतपोरूपत्वात् ८ । विनिर्मुक्त्या-

वन्धनस्य प्राप्तमिजस्वरूपस्यात्मनो लोकात्नेऽवस्थानं मोक्षः,
वन्धविप्रयोगो मोक्ष इति वचनात् । ८ ॥ तानि नवसंख्यानि
तत्त्वानि तन्मते जैनमते ज्ञातव्यानि ॥

अथ शास्त्रकार एव तत्त्वानि क्रमेण व्याख्याति । तत्र
5 यथोद्देशं निर्देशं इति न्यायात् प्रथमं जीवतत्त्वमाह ।

तत्र ज्ञानादिधर्मैर्भ्यो भिन्नाभिन्नो विवृत्तिमान् ।
शुभाशुभकर्मकर्ता मोक्ता कर्मफलस्य च ॥ ४८ ॥
चैतन्यसंश्लेषो जीवो यश्चैतद्विपरीतवान् ।
अजीवः स समाख्यातः पुण्यं सत्कर्मपुत्रलाः ॥ ४९ ॥

10 युग्मम् ॥ तत्रेति निर्धारणार्थः । ये ज्ञानदर्शनचारित्र्यसुखदु-
खवीर्यभयाभयत्वसत्त्वप्रमेयत्वद्रव्यत्वप्राणधारित्वक्रोधादिपरिणत-
त्वसंसारित्वसिद्धत्वपरवस्तुव्यावृत्तत्वाद्यः स्वपरपर्याया जीवस्य
भवन्ति, ते ज्ञानादयो धर्मा उच्यन्ते । तेभ्यो जीवो न भिन्नो
नाप्यभिन्नः, किं तु आत्यन्तरतया भिन्नाभिन्नः । यदि हि
15 ज्ञानादिधर्मैर्भ्यो जीवो भिन्नः स्यात्, तदा “अहं जानामि”,
“अहं पश्यामि”, “अहं ज्ञाता”, “अहं द्रष्टा”, “अहं सुखितः”,
“अहं भयः” चेत्याद्यभेदप्रतिभासो न स्यात् । अस्ति च सर्वप्राणिनां
सो भेदप्रतिभासः । तथा यद्यभिन्नः स्यात्, तदा “अहं धर्मी”,
“एते धर्माः” इति भेदबुद्धिर्न स्यात् । अस्ति च वा । अथवा-
20 भिन्नतायां ज्ञानादिसर्वधर्माणामैक्यं स्यात्, एकजीवाभिन्नत्वात् ।
तथा च “मम ज्ञानं मम दर्शनं चास्ति” इत्यादिज्ञानादिभियो-
भेदप्रतीतिर्न स्यात् । अस्ति च वा । ततो ज्ञानादिधर्मैर्भ्यो

भिन्नाभिन्न एवाभ्युपगम्यः । अनेन धर्मधर्मिणोर्वैशेषिकाद्यभि-
मतं भेदैकान्तं सौगतस्वीकृतं चाभेदैकान्तं प्रतिक्षिपति, सौग-
तेनापि बुद्धिचणपरंपरारूपस्यात्मनो धर्मत्वेन स्वीकारात् ॥
तथा विविधं वर्तनं विवृत्तिर्नरामरादिपक्षांशान्तरानुसरणं,
तद्वाङ् विवृत्तिमान् । अनेन भवान्तरगामिनमात्मानं प्रति 5
त्रिप्रतिपक्षांशार्वाकान् कूटस्थनित्यात्मवादिनो नैयायिकादीन्धि-
रस्यति ॥ तथा शुभाशुभाणि कर्माणि करोतीति शुभाशुभ-
कर्मकर्ता ॥ तथा स्वकृतस्य कर्मणो यत्फलं सुखादिकं, तस्य
साक्षाद्भोक्ता च । चकारो विशेषणानां समुच्चये । एतेन विशेष-
णद्वयेनाकर्तारसुपचरितवृत्त्या भोक्तारं चात्मानं मन्यमानानां 10
सांख्यानं निरासः ॥ तथा चैतन्यं साकारनिराकारोपयोगात्मकं
लक्षणं स्वरूपं यस्य, स चैतन्यलक्षणः । एतेन जडस्वरूपो नैया-
यिकादिसंमत आत्मा व्यवच्छिद्यते । एवंविशेषणो जीवः
समाख्यात इत्यत्रापि संबन्धनीयमिति ॥

अत्र सार्वाकाश्चर्चयन्ति यथा । इह कायाकारपरिणतानि 15
चेतनाकारणभूतानि भूतान्येवोपलभ्यन्ते । न पुनस्तेभ्यो व्यति-
रिक्तो भवान्तरथायी यथोक्तलक्षणः कश्चनायात्मा, तत्सद्भावे
प्रमाणाभावात् । तथाहि । भूतव्यतिरिक्तात्मसद्भावे किं प्रत्यक्षं
प्रमाणं प्रवर्ततेतानुमानम् । न तावत्प्रत्यक्षं, तस्य प्रतिनिधितेऽपि-
संबद्धरूपादिगोचरतया तद्विलक्षणे जीवे प्रवृत्तसुपपत्तेः । न च 20
“अटमहं वेद्मीत्यहंप्रत्यये ज्ञानकर्तृतयात्मा भूतव्यतिरिक्तः प्रति-
भाति” इत्यभिधानर्थं, तस्य “सूक्ष्मोऽहं” “कृशोऽहं” इत्यादि-

- वच्छरीरविषयत्वस्यैवोपपत्तेः । न खलु तत्रत्यवस्थात्मासम्बन्ध-
 त्वमसि, आत्मनि स्त्रीत्यादिधर्मासंभवात् । तथा “घटसहं
 वेक्षि” इत्यस्यापि प्रत्ययस्य न शरीरादन्वो भवत्परिकल्पितः
 कल्पनाप्यात्मासम्बन्धेन खल्वे ऽपि प्रतीयते । अप्रतीतस्यापि
 5 कल्पने कल्पनागौरवं प्रतिनिधयतवस्तुव्यवस्थाया अभावश्च स्यात् ।
 न च “अडरूपस्य शरीरस्य घटादेरिवाहंप्रत्ययो ऽनुपपन्नः”
 इति वाच्यं, चेतनायोगेन तस्य सचेतनत्वात् । न च “सा
 चेतना जीवकर्तृका” इति वाच्यं, तस्याप्रतीतत्वात् । तत्कर्तृत्व-
 मयम्, खलुप्यादेरपि तत्रसङ्गात् । ततः प्रसिद्धत्वाच्छरीरस्यैव
 10 चैतन्यं प्रति कर्तृत्वं युक्तं, तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्च ।
 प्रयोगश्चाप । यत्खलु अस्यान्वयव्यतिरेकावस्तुकरोति तत्तस्य
 कार्यं, यथा घटो मृत्पिण्डस्य । शरीरस्यान्वयव्यतिरेकावस्तुक-
 रोति च चैतन्यम् । तस्मान्तत्कर्तृत्वम् । अन्वयव्यतिरेकसमधि-
 गन्वो हि सर्वत्र कार्यकारणभावः । तौ चाप विद्येते, घति
 15 शरीरे चैतन्योपपत्तेः, अघति चानुपपत्तेः । न च “मृतशरीरे
 चैतन्यानुपपत्तेस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमसिद्धं” इति वाच्यं,
 मृतावस्थार्था वाद्युतेजसोरभावेन शरीरस्यैवाभावात्, विप्रिष्ट-
 भूतसंयोगस्यैव शरीरत्वप्रतिपादनात् । न च शरीररक्षाप्रभावे
 चैतन्योत्पत्तिर्युक्ता, चिकित्सिततुरङ्गमादिव्यपि चैतन्योत्पत्ति-
 20 प्रसङ्गात् । ततः सिद्धं शरीरकार्यमेव चैतन्यम् । ततश्च चैतन्य-
 वधिते शरीरे एवाहंप्रत्ययोऽव्यतिः प्रसिद्धा । इति न प्रत्यय-
 प्रमेयं, अस्मात् । ततश्चाभिधानम् एव । शरीरस्यैव

नास्वात्मा, अत्यन्ताप्रत्यक्षत्वात् । यदत्यन्ताप्रत्यक्षं तत्रास्ति,
यथा स्वप्नम् । यथास्ति तत्रत्यक्षेण गृह्यत एव, यथा घटः ।
अथवा ऽपि अप्रत्यक्षाः किं तु घटादिकार्थतया परिष्कृताश्चे
प्रत्यक्षत्वसुपर्याप्ति, न पुनरेवमात्मा कदाचिदपि प्रत्यक्षभावसु-
पगच्छति । अतो ऽचात्यन्तेति विशेषणमिति न परमाणुभिर्ध- 5
मिचार इति ॥ १ ॥ तथा नाप्यनुमानं भूतव्यतिरिक्तात्मसङ्घा-
प्रवर्तते, तस्याप्रमाणात्, प्रमाणत्वे वा प्रत्यक्षबाधितप्रयोगान-
न्तरं प्रयुक्तत्वेन हेतोः काष्ठात्ययापदिष्टत्वात् । अरीरव्यतिरि-
क्तात्मपक्षो हि प्रत्यक्षेषैव बाध्यते । किं च । सिद्धिसिद्धिसंयन्-
सारणपूर्वकं अनुमानम् । यथा । पूर्वं महानसादावग्निधूमसोर्कि- 10
सिद्धिसिद्धयोरन्वयव्यतिरेकवन्तमविनाभावसंयच्छेषं गृहीत्वा-
न्तरकाशं कश्चित्कान्तरपर्वतमितस्मादौ गगनावच्छब्दिनी धूम-
सोखामवसोका प्राग्गृहीतसंबन्धमनुसारति । तद्यथा । यत्र यत्र
धूमस्य तत्र वल्लभद्राक्षं, यथा महानसादौ । धूमस्य
वृक्षते । तस्मादग्निनापीह भवितव्यमित्येवं सिद्धयश्चसंबन्धसार- 15
वासां तत्र प्रमाता उतभुजमवगच्छति । न चैवमात्मा
किङ्किना सार्धं कस्यापि सिद्धयश्च प्रत्यक्षेण संयन्तः सिद्धौ ऽपि,
अतस्तत्संबन्धमनुसारतः पुनस्तसिद्धदर्शनाज्जीवे च प्रायः स्यात् ।
यदि पुनर्जीवसिद्धयोः प्रत्यक्षतः संबन्धसिद्धिः स्यात्, तदा
जीवस्यापि प्रत्यक्षत्वापत्त्यानुमानसैवार्थं स्यात्, यत एव जीव- 20
सिद्धिरिति । न च वक्तव्यं “सामान्यतोपुष्टासुसामानादित्यवति-
रिति सिध्यति, यथा गतिव्यानादित्यो देवान्तरगतिसंबन्ध-

- देवदत्तवत्” इति, यतो ह्यन्त देवदत्ते ब्रह्मान्नाधर्मिणि सामान्येन देशान्तरप्राप्तिर्गतिपूर्विका प्रत्यक्षेषैव निश्चिता । सूर्ये ऽपि तां तथैव प्रमाता साधयतीति युक्तम् । न चैवमत्र कश्चिदपि ब्रह्मज्ञाने जीवसत्त्वेनाविनाश्रुतः को ऽपि हेतुरध्यक्षोपलक्ष्यत
- 5 इत्यती न सामान्यतो ब्रह्मादप्यनुमानात्तद्वृत्तिरिति ॥ २ ॥ तथा नाथागमस्य आत्मा । अविशंवादिवचनात्प्रथीतत्वेन आगमस्य प्रामाण्यम् । न चैवंभूतमविशंवादिवचनं कश्चनाथात्प्रसुपलभामहे, यस्यात्मा प्रत्यक्ष इति । अनुपलभमानास्य कथमात्मानं विप्रलभेमहि । किं चागमास्य सर्वे परस्परविरुद्धरूपिणः ।
- 10 ततश्च को प्रमाणं कस्याप्रमाणमिति संदेहदावानलज्वालावर्षोद्धमेवागमस्य प्रामाण्यम् । ततश्च नागमप्रमाणादप्यात्मचिद्धिः ॥ २ ॥ तथा नोपमानप्रमाणोपमेयो ऽप्यात्मा । तत्र हि यथा गौस्तथा गवश्च इत्यादाविव सादृश्यमसंनिहृष्टे ऽर्थे बुद्धिसुत्यादयति । न चात्र चिथुवने ऽपि कस्यनात्मसदृशः पदार्थो ऽस्ति यद्दर्शनादा-
- 15 त्मानमवगच्छामः । कासाकाशदिगादयो जीवतुष्ट्या विद्यन्त एवेति चेत् । न, तेषामपि विवादास्यदौर्भूतत्वेन तदंशिवद्भवात् ॥ ४ ॥ तथार्थापत्तिसाध्यो ऽपि नात्मा । न हि ब्रह्मः श्रुतो वा को ऽप्यर्थ आत्मनमन्तरेण नोपपद्यते, यद्दत्तानं साधकामः । ततः समुपलभ्यकप्रमाणविवथातीतत्वान्तप्रतिषेधसाधकाभावा-
- 20 त्प्रमाणविविधीयत एव जीव इति स्थितम् ॥

अत्र प्रतिविधीयते । अन्तावदुक्तं ‘इह कायाकारपरिषत्तानि भूतान्येवोपलभ्यन्ते, न पुनसाश्च्यतिरिक्त आत्मा, तस्यद्भवे

प्रमाणाभावात्” इत्यादि, तदसमीक्षिताभिधानं, अत्यसौव
तत्सङ्गावे प्रमाणस्य सङ्गावात् । तथाहि । “सुखमहमनुभवामि”
इत्यन्योन्यविविक्तज्ञेयज्ञातज्ञानोक्तेष्वी प्रतिप्रापि स्वसवेद्यः प्रत्ययो
जायमानः संवेद्यते । न चायं भिद्य्या, बाधकाभावात् । नापि
संदिग्धः, उभयोक्तोऽसंशयभावात् । न चेत्यंभूतस्याष्टानासन्न- 5
नलं युक्तं, रूपादिज्ञानानामप्यनासन्ननलप्रसङ्गात् । नापि
शरीरालम्बनलं, बहिःकारणनिरपेक्षानःकरणव्यापारेषोत्पत्तेः ।
न खलु शरीरमित्यंभूतासंप्रत्ययवेद्यं, बहिःकरणविषयत्वात् ।
अतः शरीरातिरिक्तः कश्चिदेतस्यासन्ननभूतो ज्ञानवानर्थो ऽभु-
पगन्तव्यः, तस्यैव ज्ञातलोपपत्तेः । स च जीव एवेति सिद्धः 10
स्वसवेदनवेद्यासंप्रत्ययोत्पादयुक्तः, न त्वचेतनः प्रत्यक्षस्य च्चात्मा ॥
तथा यद्युक्तं “चेतनायोगेन स चेतनत्वाच्छरीरस्यैवासंप्रत्ययः”
इत्यादि, तदपि प्रस्थापमात्रं, यतश्चेतनायोगे ऽपि स्वयं चेतनस्यै-
वासंप्रत्ययोत्पादो युक्तः, न त्वचेतनस्य । यथा परःसहस्रप्रदीप-
प्रभायोगे ऽपि स्वयमप्रकाशरूपस्य घटस्य प्रकाशकत्वं न दृष्टं, 15
किं तु प्रदीपस्यैव, एवं चेतनायोगे ऽपि न स्वयमचेतनस्य
देहस्य ज्ञातत्वं, किं स्वात्मन एवेति तस्यैव चासंप्रत्ययोत्पादः ।
यो ऽपि “सूक्ष्मोऽहं” “क्षमोऽहं” इत्यादिप्रत्ययः समुत्पद्यति,
सोऽप्यात्मोपकारकत्वेन शरीरे जायमान औपचारिक एव,
अत्यन्तोपकारके भूत्ये “अहमेवाहं” इति प्रत्ययवत् ॥ तथा 20
शरीरस्यैव चेतन्यं प्रति “कर्तृत्वं” इत्यादि यदप्यवादि वादि-
तुल्यैः, तदप्युक्तवचनरचनामात्रमेव, चेतनायाः शरीरेष

- संज्ञान्यथ्यतिरेकाभावात् । मत्तन्मूर्च्छितप्रसृष्टानां तान्मृग्यरीर-
 यद्भावे ऽपि न तथाविधं चैतन्यसुपक्षभ्यते । दृश्यते च केषांचित्
 कृग्रतरग्ररीराणामपि चेतनाप्रकर्षः, केषांचित् सूक्ष्मदिशानामपि
 तदप्रकर्षः । ततो न तदन्वयथ्यतिरेकानुविधाधिं चैतन्यम् ।
- 5 अतो न तत्कार्यम् । किं च । न हि चैतन्यस्य भूतकार्यत्वे
 किमपि प्रमाणसुपक्षन्धामहे । तथाचि । न तावत्प्रत्यक्षं,
 अतीन्द्रियविषये तदप्रवर्तनात् । न ह्युत्पन्नमनुत्पन्नं वा चैतन्यं
 भूतानां कार्यमिति प्रत्यक्षव्यापारसुपैति, तस्य स्वयोग्यसम्बन्धि-
 तार्थ्यपक्षरूपत्वात्, चैतन्यस्य चामूर्तत्वेन तदयोग्यत्वात् । न च
- 10 "भूतानामसं कार्यं" इत्येवमात्मविषयं भूतकार्यत्वं प्रत्यक्षमवग-
 न्नुमत्सं, कार्यकारणभावस्थान्यथ्यतिरेकसमधिगम्यत्वात् । न च
 भूतचैतन्यातिरिक्तः कश्चिदन्वयी तदुभयान्यथ्यतिरेकज्ञाताभ्यु-
 प्रगच्छते, आत्मसिद्धिप्रसङ्गात् ॥ तथा नानुमानेनापि चैतन्यस्य
 भूतकार्यत्वं प्रतीयते, तस्मानभ्युपगमात्, प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं
- 15 नान्यदिति वचनात् । अभ्युपगमेऽपि न ततो विवक्षितार्थप्रती-
 तिसिद्धिः । अतु कायाकारपरिणतेभ्यो भूतेभ्यश्चैतन्यं असुत्प-
 न्यते, तद्भाव एव चैतन्यभावात्, मद्याग्नेभ्यो मदप्रत्नियदित्याद्य-
 नुमानाद्भवत्येव चैतन्यस्य भूतकार्यत्वसिद्धिरिति चेत् । न,
 मद्भाव एव तद्भावसादृशिति चेतोरनैकान्तिकत्वात्, भूतावस्थायां
- 20 तद्भावेऽपि चैतन्यस्याभावात् । सादेतत्, अग्निव्यष्टीनायुष्म-
 चभूतप्रतदप्रसृष्टप्रसृष्टत्वं हि चैतन्यं, न च अग्नेशरीरे कस्य-
 रसि, तस्मात्तद्भावात्तच्च चैतन्याभाव इति न तत्र व्यभिचारः ।

चर्चोऽप्येति इति । अचिरे तत्र वातः सुतरां संभाव्यत एव । किं
 च । यदि तत्र वायुवैकल्याच्चैतन्व्याभावः, ततो वस्त्रादिभिः
 संपादिते वाचौ तत्र चैतन्व्यसुपक्षभ्येत् । न च तत्र तत्संपादिते
 ऽपि वाचौ चैतन्व्यसुपक्षभ्येत् अथ प्राणापानसंश्लेषवायोरभावात्
 तत्र चैतन्व्यमिति चेत् । न, अन्यथ्यतिरेकानुविधायित्वा-
 भावात् प्राणापानवाचौचैतन्वं प्रति हेतुता, यतो मरणा- 5
 द्यवस्थार्था प्रचुरतरदोर्घसासोच्छ्वाससंभवे ऽपि चैतन्व्यसाध्यत्व-
 परिचयः । तथा ध्यानस्मितसोचनस्य मंदृतमनोवाङ्मायधोमस्य
 निक्षरङ्गमहोद्दधिकल्पस्य धोमिनो निरद्वुप्राणापानस्यापि
 परमप्रकर्षप्राप्त्येतन्नोपचयः समुपक्षभ्येत् । अथ तेजसो ऽभावात्
 मृतावस्थार्था चैतन्व्यमिति चेत्, तर्हि तत्र तेजसुपनीते इति 10
 कथं न चेतनोपक्षभ्येत् । किं च । मृतावस्थार्था यदि वायुतेज-
 सोरभावेन चैतन्याभावो ऽभ्युपगम्यते, तर्हि मृतशरीरे किचदे-
 खानन्तरं समुत्पन्नानां कृन्दादीनां कथं चैतन्यम् । ततो यत्किं-
 चिदेतत् । किं च । न चैतन्वं भूतमात्रकारणम् । तथा इति
 चैतन्व्यस्य भूतमात्रजन्यस्यभावत्वात् तेषामपि तज्जननस्यभावत्वात् 15
 सर्वदा सर्वत्र घटादौ पुरुषादिव्यक्त्यकारणैतन्व्योत्पादोऽभवेत्,
 निमित्ताविधिषात् । एवं च घटादिपुरुषसोरविशेषः स्यात् । ननु
 कायाकारपरिधानप्राणापानपरिपक्वत्वो भूतेभ्यश्चैतन्व्यसुपक्षभ्यत
 इति प्रवृत्तौ पूर्वोक्ता ऽतिप्रवृत्तदोषावकाश इति चेत् । तत्र,
 तत्रैते कायाकारपरिधानस्यैवानुपपद्यमानत्वात् । तथाहि । न 20
 कायाकारपरिधानः किं इतित्यादिभूतमात्रनिवन्धन इति वक्ष्य-

- नरनिमित्त उताहेतुक इति चयी गतिः । तत्र न तावदाद्यः
 पक्षः कञ्चीकरणीयः, पृथिव्यादिसत्तायाः सर्वत्र सङ्गावात्
 सर्वत्रापि कायाकारपरिणामप्रसङ्गः । तथाविधसाम्यादिभावसङ्घ-
 कारिकारणवैकल्याच्च सर्वत्र तत्रप्रसङ्ग इति चेत् । तत्र, यतः
 सोऽपि साम्यादिभावो न वस्त्वन्तरनिमित्तः, तत्त्वान्तरापत्ति-
 5 प्रसङ्गात्; किं तु पृथिव्यादिसत्तामात्रनिमित्तः, अतस्तस्यापि
 सर्वत्राप्यविशेषेण भावप्रसङ्गात् कुतः सङ्घकारिकारणवैकल्यमिति ।
 अथ “वस्त्वन्तरनिमित्तः” इति पक्षस्तदप्ययुक्तं, तथाभ्युपगमे
 जीवसिद्धिप्रसङ्गात् । अथाहेतुकः, तर्हि सदाभावादिप्रसङ्गः,
 10 नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणादिति वचनात् । तत्र
 त्वन्नते कायाकारपरिणामः संगच्छते । तदभावे तु दूरोत्सा-
 रितमेव प्राणपानपरिग्रहवत्त्वममीषां भूतानामिति चैतन्यं
 न भूतकार्यमित्यतो जीवगुण एव चेतनेत्यभ्युपगन्तव्यम् ।
 किं च । गुणप्रत्यक्षत्वादात्मापि गुणी प्रत्यक्ष एव । प्रयोगो
 15 यथा । प्रत्यक्ष आत्मा, कृतिजिज्ञासाचिकीर्षाजिगमिषासंश्र-
 यादिज्ञानविशेषाणां तद्गुणानां स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्वात् । इह
 यस्त गुणाः प्रत्यक्षाः स प्रत्यक्षो दृष्टः, यथा घट इति । प्रत्यक्ष-
 गुणस्य जीवः । तस्मान्प्रत्यक्षः ॥ अत्राह परः । अनैकान्तिको
 ऽयं हेतुः, यत आकाशगुणः शब्दः प्रत्यक्षः, न पुनराकाशम् ।
 20 तदयुक्तं, यतो नाकाशगुणः शब्दः किं तु पुद्गलगुणः, ऐन्द्रि-
 यकत्वात् । रूपादिवत् । एतच्च पुद्गलविचारे समर्थयिष्यते ।
 अत्राह । अद्य भवतु गुणानां प्रत्यक्षत्वात्तदभिन्नत्वाद्गुणितो ऽपि

प्रत्यक्षत्वम् । किं तु देह एव ज्ञानादयो गुणा उपलभ्यन्ते ।
 अतः स एव तेषां गुणी युक्तः, यथा रूपादीनां घटः । प्रयोगो
 यथा । ज्ञानादयो देहगुणा एव, तत्रेवोपलभ्यमानत्वात्, गौर-
 ह्यशूलत्वादिवत् । अत्रोच्यते । प्रत्यनुमानवाधितो ऽयं पञ्चा-
 भासः । तच्चेदम् । देहस्य गुणा ज्ञानादयो न भवन्ति, तस्य 5
 मूर्तत्वाच्चापत्वादा, घटवत् । अतः सिद्धो गुणप्रत्यक्षत्वाद्गुणी
 जीवो ऽपि प्रत्यक्षः । ततश्चाहंप्रत्ययप्राज्ञं प्रत्यक्षमात्मानं निष्कृ-
 वानस्याश्रावणः शब्द इत्यादिवत् प्रत्यक्षविरुद्धो नाम पञ्चाभासः ।
 तथा वक्ष्यमाणात्मास्त्रिलानुमानसङ्गात्वात् नित्यः शब्द इत्यादि-
 वदनुमानविरुद्धो ऽपि आवासगोपालाङ्गनादिप्रसिद्धं चात्मानं 10
 निराकुर्वतः “नास्ति सूर्यः प्रकाशकर्ता” इत्यादिवक्ष्योक्तविरोधः ।
 “अहं नाहं” चेति गदतः “माता मे बन्ध्या” इत्यादिवत्
 स्ववचनविरोधश्च । तथा प्रतिपादितयुक्तात्मनः स्वसंवेदनप्रत्य-
 क्षत्वादाद्यन्ताप्रत्यक्षत्वादिति हेतुरप्यसिद्ध इति स्थितम् ॥ तथा-
 नुमानगम्यो ऽप्यात्मा । तानि चामूनि । जीवच्छरीरं प्रयत्नव- 15
 ताधिष्ठितं, इच्छानुविधाधिक्रियाश्रयत्वात्, रचयत् । १ । ओ-
 च्चादौम्युपलब्धिबाधनानि कर्हंप्रथोज्ञानि, करणत्वात्, वास्या-
 दिवत् । २ । देहस्यासि विधाता, आदिमप्रतिनियताकार-
 त्वात्, घटवत् । यत्पुनरकर्हकं तदादिमप्रतिनियताकारमपि
 न भवति, यथाभ्रविकारः । यः स्वदेहस्य कर्ता स जीवः । 20
 प्रतिनियताकारत्वं मेधादीनामप्यसि न च तेषां कश्चिद्विधा-
 तेति तैरनैकात्मिको हेतुः स्यात् । अतस्तद्व्यवच्छेदार्थमादिम-

- त्वविशेषं दृश्यम् । १ । तथेन्द्रियाणामस्यभिधाता; करण-
त्वात्, यथा दृश्यकादीनां कुशाक्षः । ४ । विद्यमानभोक्तृकं
शरीरं, भोग्यत्वात्, भोजनवत् । यस्य भोक्ता स जीवः । ५ ।
अथ साध्यविरुद्धसाधकत्वादिवद्वा एवेते हेतवः । तथाहि ।
5 अटादीनां कर्षादिरूपाः कुम्भकारादयो मूर्ता अनित्यादिस-
भावाश्च दृष्टा इति । अतो जीवो ऽयैवंविध एव सिध्यति ।
एतद्विपरीतस्य जीव इष्ट इति । अतः साध्यविरुद्धसाधकत्वा-
दिवद्भूतं हेतुनामिति चेत् । न, यतः खलु संसारिणो जीवस्या-
द्यकर्मपुद्गलवेष्टितत्वेन यशरीरत्वात् कथंचिन्मूर्तत्वाच्चार्थं दोषः ।
10 तथा रूपादिज्ञानं कश्चिदाश्रितं, गुणत्वात्, रूपादिवत् । ६ ।
तथा ज्ञानसुखादिकमुपादानकारणपूर्वकं, कार्यत्वात्, अटा-
दिवत् । ७ । न च शरीरे तदाश्रितत्वस्य तदुपादानत्वस्य
चेष्टत्वात्सिद्धसाधनमित्यभिधातव्यं, तत्र तदाश्रितत्वतदुपादान-
त्वयोः प्राक्प्रतिश्रुतत्वात् । तथा प्रतिपक्षज्ञानस्यजीवशब्दः-
15 व्युत्पत्तिमशुद्धपदप्रतिषेधात् । यत्र व्युत्पत्तिमतः शुद्धपदस्य
प्रतिषेधो दृश्यते स प्रतिपक्षवान् । यथाअटो अटप्रतिपक्षवान् ।
अथ अशुद्धप्रयोगे शुद्धस्य व्युत्पत्तिमतस्य अटस्य पदस्य प्रति-
षेधः । अतो ऽयमर्थः अटस्यचलेन प्रतिपक्षेण भावाम् । अतः न
प्रतिपक्षवान्, न तत्र व्युत्पत्तिमतः शुद्धपदस्य प्रतिषेधः-
20 यथाअटप्रतिपक्षवान् अश्रित इति वा । अथरविदासमित्यत्र
अश्रितत्वस्यचयथाशुद्धस्य सामयिकस्य पदस्य प्रतिषेधः । अथ
व्युत्पत्तिमतेऽप्यपि शुद्धपदत्वाभावादपिपक्षे अश्रितः । अश्रित

इत्यत्र तु व्युत्पत्तिमत्त्वाभावात् सत्यपि दृष्टपदत्वे नाप्यर्थं चित्य-
 लक्षणः कश्चित्पदार्थो जीववद्विषयभूतो ऽस्तीति । ८ । तथा स्रग्-
 रीरे स्रग्भेदनप्रत्यक्षमात्मानं साधयित्वा परशरीरे ऽपि सामान्य-
 तोद्घृष्टानुमानेन साध्यते । यथा । परशरीरे ऽप्यस्यात्मा, दृष्टा-
 निष्टयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात्, यथा स्रगरीरे । दृश्येते च पर- 5
 शरीर इष्टानिष्टयोः प्रवृत्तिनिवृत्तौ । तस्मात्सात्त्विकं, आत्माभावे
 तथोरभावात्, यथा घट इति । एतेन यदुक्तं “न सामान्यतो-
 दृष्टानुमानादप्यात्मविद्धिः” इत्यादि, तदप्यपास्तं द्रष्टव्यम् । ९ ।
 तथा नास्ति जीव इति यो ऽयं जीवनिषेधध्वनिः स जीवास्ति-
 त्वेनान्तरीयक एव, निषेधग्रन्थत्वात् । यथा नास्त्वत्र घट इति 10
 ग्रन्थो ऽन्यत्र घटासित्वाविनाभावेव । प्रयोगश्चात्र । इह यत्र
 निषेधः क्रियते तत्रकश्चिदस्त्वेव, यथा घटादिकम् । निषिध्यते
 च भवता “नास्ति जीवः” इतिवचनात् । तस्मादस्त्वेवासौ ।
 यत्र सर्वथा नास्ति, तत्र निषेधो ऽपि न दृश्यते, यथा पञ्च-
 भूतान्तिरिक्तपञ्चभूतस्येति । नन्वसतो ऽपि स्वरविषायादेर्निषेध- 15
 दर्शनादनैकान्तिको ऽयं हेतुरिति चेत् । न । इह चत्किमपि
 वस्तु निषिध्यते, तस्यान्यत्र सत एव विवक्षितस्थाने संगो-१-
 समवाच-२-सामान्य-३-विशेष-४-लक्षणं चतुष्टयमेव निषि-
 ष्यते, न तु सर्वथा तदभावः प्रतिपाद्यते । यथा नास्ति मृचे
 देवदत्ता इत्यादिषु मृचे देवतादीनां सतामेव संयोगमात्रं 20
 निषिध्यते, न तु तेषां सर्वथाशान्तिमन्त्रांक्रियते । तथा
 नास्ति स्वरविषायामित्यादिषु स्वरविषायादीनां सतामेव सम-

- वाद्यमात्रं निराक्रियते । तथा नास्त्वन्यसङ्क्रमा इत्यादिषु विद्यमानस्यैव चन्द्रमसो ऽन्यचन्द्रनिषेधाच्चन्द्रसामान्यमात्रं निषिध्यते न तु सर्वथा चन्द्राभावः प्रतिपाद्यते । तथा न सन्ति घटप्रमाणानि सुक्ताफलानौत्यादिषु घटप्रमाणतामाचरूपो
- 5 विग्रहो सुक्ताफलानां निषिध्यते, न तु तदभावः ख्याप्यत इति । एवं नास्त्यात्मेत्यत्रापि विद्यमानस्यैवात्मनो यच्च क्वचन केन केनचित्सह संयोगमात्रमेव त्वया निषेद्धव्यं, यथा नास्त्यात्मास्मिन् वपुषीत्यादि, न तु सर्वथात्मनो ऽसत्त्वमिति । अत्राह कश्चित् । ननु यदि यन्निषिध्यते तदस्ति, तर्हि मम चित्तो-
- 10 केश्वरताप्यस्य, शुभदादिभिर्निषिध्यमानत्वात् । तथा चतुर्णां संयोगादिप्रतिषेधानां पञ्चमो ऽपि प्रतिषेधप्रकारो ऽस्ति, त्वथैव निषिध्यमानत्वात् । तदयुक्तम् । चित्तोकेश्वरताविग्रहमात्रं भवतो निषिध्यते, यथा घटप्रमाणत्वं सुक्तानां, न तु सर्वथेश्वरता, स्वश्रित्यादीश्वरतायास्तत्रापि विद्यमानत्वात् । तथा प्रतिषेध-
- 15 स्थापि पञ्चसंख्याविशिष्टत्वमविद्यमानमेव निवार्यते । न तु सर्वथा प्रतिषेधस्याभावस्तत्संख्याविशिष्टस्य सङ्गावात् । न तु सर्वमप्यसंबद्धमिदम् । तथाहि । मन्त्रिकोकेश्वरत्वं तावदक्षदेव निषिध्यते प्रतिषेधस्थापि पञ्चसंख्याविशिष्टत्वमपि विद्यमानमेव निवार्यते । तथा संयोगसंभवायसामान्यविशेषाणामपि गृहदेव-
- 20 दत्तशरविषाणादिव्यसतामेव प्रतिषेध इति । अतो यन्निषिध्यते तदस्यैवेत्येतत्कथं न भवत इति । अत्रोच्यते । देवदत्तादीनां संयोगादेषां गृहादिव्येवासतो निषिध्यन्ते । अर्थात्तरे तु तेषां

ते सन्त्येव । तथाहि । गृहेणैव सह देवदत्तस्य संयोगः^१ विद्यते,
अर्थात्तरेण त्वारामादिना वर्तते एव । गृहस्थापि देवदत्तस्य सह
संयोगो नास्ति, खट्वादिना तु विद्यत एव । एवं विषाणस्यापि
खर एव समवाययोगो नास्ति, गवादावस्थेव । सामान्यमपि
द्वितीयचन्द्राभावश्चन्द्र एव नास्ति, अर्थात्तरे तु घटादावस्थेव ।^५
घटप्रमाणत्वमपि सुक्तासु नास्ति, अन्यत्र विद्यत एव । त्रिलो-
केश्वरतापि भवत एव नास्ति, तीर्थकारादावस्थेव । पञ्चसंख्या-
विशिष्टत्वमपि प्रतिषेधप्रकारेषु नास्ति, अनुत्तरविमानादावस्थे-
वेत्यनथा विवक्षया ब्रूमः “यस्मिन्निषिध्यते तत्सामान्येन विद्यत एव” ।
न त्वेवं प्रतिजानीमहे यद्यत्र निषिध्यते तत्तत्रैवास्तीति येन 10
व्यभिचारः स्यादेवं सत एव जीवस्य यत्र कापि निषेधः स्यान्न
पुनः सर्वचेति । तथास्ति देहेन्द्रियातिरिक्त आत्मा, इन्द्रियो-
परमे ऽपि तदुपलब्धार्थानुस्मरणात्, पञ्चवातायनोपलब्धार्थानु-
स्मर्तृदेवदत्तवत् । इति सिद्धमनुमानयाह्य आत्मोति ॥ अनुमान-
याह्यत्वे सिद्धे तदन्तर्भूतत्वेनागमोपमानार्थापत्तिर्याह्यतापि 15
सिद्धा ॥ किं च “प्रमाणपञ्चकाभावेन” इत्यादि यदप्यवादि,
तदपि मदिराप्रमादिविज्ञप्तिसोदरं, यतो हिमवदुत्पलपरि-
णामादीनां पिशाचादीनां च प्रमाणपञ्चकाभावे ऽपि विद्य-
मानत्वादिति । अतो यत्र प्रमाणपञ्चकाभावस्तदसदेवेत्यनै-
कान्तिकम् । इति सिद्धः प्रत्यक्षादिप्रमाणयाह्य आत्मा ॥ स च 20
विद्वत्सामान्यरत्नोक्तयाथी । तत्र चानुमानमिदम् । तद्वर्जित-
वाक्यकस्याहस्तन्याभिप्रायः पूर्वाभिप्रायपूर्वकः, अभिप्रायस्मात्,

द्वितीयद्विधासकृन्नाभिजायवन् । तदिदमनुमानमासकृन्नाभि-
जायवन्नाभिजायान्तरपूर्वकल्पमनुमापयदृष्टांपथा । परकोकनामिर्न
जीवमाधिपति, तस्यन्यन्यभिजायांकराभावादिति स्थितम् ॥

तथा कूटस्थनित्यतायात्प्रमाणो न घटते, अतो यथाविधः

5 पूर्वदृष्टायात्मात्मा, तथाविध एव ऐशानोत्पत्तिवसमे ऽपि
भवेत्, तदा प्रागिव कथमेष पदार्थपरिच्छेदकः ज्ञात्, प्रवि-
नियतस्वरूपाप्रभृतिरूपत्वात्कौटस्थस्य । पदार्थपरिच्छेदे तु
प्राथम्यमातुः प्रमाद्वरूपतया परिणामात्कृतः कौटस्थमिति ॥

तथा सांख्यमिमतमकर्तृत्वमप्युक्तम् । तथाहि । कर्तात्मा,

10 स्वकर्मफलभोक्तृत्वात् । यः स्वकर्मफलभोक्ता स कर्तापि दृष्टः ।

यथा ह्यजीवस्यः । तथा सांख्यकल्पितः पुरुषो वस्तु न भवति,

अकर्तृत्वत्वात्, अपुण्यवत् । किं चात्मा भोक्ताङ्गीक्रियते स च

शुभिक्रियाः करोति न वा । यदि करोति तदापराभिः

क्रियाभिः किमपराङ्कम् । अथ शुभिक्रियामपि न करोति,

15 तर्हि कथं भोजेति चिन्तयम् । प्रथोमस्याच । संसारात्मा, भोक्ता

न भवति, अकर्तृत्वात्, सुकृतात्प्रवत् । अकर्तृभोक्तृत्वात्पुण्यमेव

कृत्यान्नाहोर्नाशानमादिदीपप्रसङ्गः । प्रकृत्या कृतं कर्म न च

तथाः फलीनाभिव्यञ्ज इति कृतनाशः । चात्मानो च मन्

कृतमथ च तत्फलैनाभिव्यञ्ज इत्युक्तानाम् इत्यात्मनः कर्तृत्व-

20 मङ्गीकर्तृत्वम् ॥

तथा अकर्तृत्वमप्युक्तमपि न घटते, तथाचानुमानात्

ज्ञायात् । तथाहि । अतुल्योक्तमप्येव चात्मा कर्तृत्वात्कौटस्थः

अप्रेतनत्वात् नगलवत् । अथ चेतनासमंवाधात्परिच्छिन्नत्तौति चेत्, तर्हि यथात्मन्येतेनाभमवायाश्लाघनं, तथा धटकार्पापश्लाघनप्रसङ्गः, समवायस्य नित्यस्यैकस्य व्यापिनः सर्ववाप्यधिगोधादित्यत्र षड् वक्तव्यम् । तन्न नोच्यते, घन्वगौरवमवात् । ततश्चात्मनः पदाथेपरिच्छेदकत्वमङ्गीकुर्वणेश्चेतनस्यैकपतापत्त्यज्जे पादिकान्यायेन प्रतिपत्त्येति स्थितं चेतन्यस्यैकपता जीव इति ॥

जीवश्च पृथिव्यादीनामयुक्तस्यतिद्विचिचतुःपक्षेन्द्रियभेदात्सर्वविधः । ननु भवत् जीवलक्षणोपेतत्वाद्द्वौन्द्रियदौर्णा जीवलं, पृथिव्यादीनां तु जीवलं कथं युक्तं, व्यक्तसिक्त्यात्पक्षे- 10 रिति चेत् । सत्यं; यद्यपि तेषु व्यक्तं जीवलं नोपलभ्यते, तथाप्यव्यक्तं तत्समुपलभ्यते एव; यथा हृत्पूरव्यतिमिश्रमदिरापानादिभिर्भूर्क्षितानां व्यक्तलिङ्गाभावेऽपि सजीवलमव्यक्तलिङ्गैर्ब्रह्मिष्यते, एवं पृथिव्यादीनामपि सजीवलं व्यवहरणीयम् । ननु नृक्षितेषूच्छ्वासादिकमव्यक्तं चेतनालिङ्गमस्ति, न पुनः 15 पृथिव्यादिषु तथाविधं किञ्चित्चेतनालिङ्गमस्ति । नैतदेवं, पृथिवीकाद्ये तावत्स्वस्वकारवस्थितानां लक्षणविद्रुभोपलादीनां समानजातीयाङ्कुरोत्पत्तिमात्रमर्शांसाङ्कुरस्येव चेतनाचिह्नमस्त्वैव । अत्रैकचेतनानां हि संभावितैकचेतनालिङ्गानां वनस्पतीनामिव चेतनाभ्युपगमव्या । वनस्पतेषु चैतन्यं विशिष्टतुल्य- 20 प्रदत्तमेव स्पष्टमेव । साधयिष्यते च । ततोऽव्यक्तोपयोगादि- लक्षणमहावाक्यचिन्ता पृथिवीति स्थितम् । ननु च विद्रुम-

प्राधान्यादिप्रथिव्याः कटिनपुङ्गवात्मिकायाः रूपं सचेतनत्व-
 भिति चेत् । नैवं । उच्यते । यथाश्चि शरीरानुगतं सचेतनं
 काटेन च दृष्टं, एवं जीवानुगतं प्रथिवीशरीरमपीति । अथवा
 प्रथिव्यैजांवायुवनस्पतयो जीवशरीराणि, केसभेद्योत्प्रेष्यभागा-
 ८ शरीरमनोयस्युष्यद्रव्यान्, भास्त्राविश्राणादिमंघातवत् । न हि
 प्रथिव्यादीनां केसत्वादि दृष्टमपकरोतुं शक्यम् । न च प्रथिव्या-
 दीनां जीवशरीरत्वमतिष्ठं साध्यते, सर्वस्य पुङ्गवद्रव्यस्य शरीर-
 त्वात्प्रयोगात् । जीवमदिनचातृहितं च विशेषः । अथ
 शस्त्रोपहतं प्रथिव्य-दिनं कदाचिद्वृत्तं संघातत्वात्, पाणिपाद-
 10 संघातवत् । तद्वं कायविक्रिचिदचेतनमपि, शस्त्रोपहतत्वात्,
 पाण्यादिवदेव । न चात्कृतं तदवित्तमेवेति ॥

अथ नाप्कायो जीवः, तज्जलपाथोगान्, प्रस्त्रवणादिप्रदिति
 केत् । नैवं, हेतोरसिद्धत्वात् । यथा हि हस्तिनः शरीरं कल-
 कावस्थायामधुनोत्पन्नस्य इत्तं चेतनं च दृष्टं, एवमपकायो ऽपि,
 15 यथा अण्डके रसमात्रमंजातावयवमनभिव्यक्तवद्वादिप्रविभागं
 चेतनावहृष्टम् । एषेव बोधमाजीवानामपि । प्रयोगश्चायम् ।
 सचेतना आपः प्रस्त्रानुपहतले सति द्रवत्वात्, हस्तिशरी-
 रोपादानभूतकलसवत् । हेतोर्विशेषणोपादानात् प्रस्त्रवणादि-
 व्युदासः । १ । तथा सात्त्विकं तोयमनुपहतद्रवत्वात्, अण्डकमध्य-
 20 स्थितकलसवदिति । १ । इदं वा प्राम्बज्यौववच्छरीरत्वे सिद्धे
 सति प्रमाणम् । सचेतना हिमादयः कश्चित्, अप्काथत्वात्,
 इनरोदकवदिति । तथा कश्चन चेतनावत्य आपः, खातश्रमि-

स्वाभाविकमभवात्, दर्दरवत् । अथवा भवेत्तना अन्तरिचोक्तया
 भावः, अक्षदिविकारे खल एव संभूय भावात्, मासवदिति ।
 तथा शीतकाले अथ शीते पतति नशादिखन्पे ऽप्यो दक्षी वृद्ध-
 वृद्धतरे च वृद्धतरो य कश्चा भवेद्यति, स जीवहेतुक एव, अन्य-
 वृद्धवृद्धतरमित्तितमनुष्णशरीरेत्यन्यद्वयवृद्धतरोऽवदत् । प्रथोम- ४
 भावम् । शीतकाले अलेषु वाप्य उष्णस्पर्शानुभवः, उष्णस्पर्शत्वात्,
 अनुष्णशरीरेणान्यत्वेयत् । न च अलेष्वनुष्णस्पर्शाः सञ्जाः,
 'अनुष्ण स्पर्शः शीत एव' इति वैशतिककारिवचनात् ; तथा शीत-
 काले शीते स्थीते निमित्तानि भातसाटाकादिः पश्चिमाया दिशि
 भित्तय एव तदाकादिकं विज्ञेयानि, तदा तद्व्यक्तानिर्गतो ५
 वायुसंभवो दृश्यते, नो ऽपि जीवहेतुक एव । पश्चिमदिशि-
 त्यम् । शीतकाले अलेषु वाप्य उष्णस्पर्शानुभवः, उष्णत्वात्
 शीतकाले शीतलज्जलभिकमनुष्णशरीरेणवाप्यत् । प्रथोमद्वये ऽपि
 अदेवोष्णस्पर्शस्य वाप्यस्य च निमित्तानुष्णस्पर्शः दम्भु, तदेव
 तैजसशरीरेणैतन्मात्मास्यं वस्तु प्रतिपत्तयं, अलेष्वन्यस्योष्णस्पर्श- १०
 वाप्ययोर्निमित्तस्य वस्तुनो ऽभावात् । न च शीतकाले उष्ण-
 विकारकरतलगतोष्णस्पर्शेन तन्माथनिर्गतवाप्येण च वृद्धतरेतो-
 र्वाभिचारः शङ्काः, तथोरथवकरमथोत्पन्नमृतजीवशरीरेनिमि-
 त्तत्वाभुपगमात् । ननु मृतजीवानां शरीरेणि कथमुष्णस्पर्श-
 वाप्ययोर्निमित्तीभवन्तीति चेत् । उच्यते । यथाग्निद्रवधापाण- २०
 खण्डिकासु अक्षप्रक्षेपे विधातादध्यग्नेरुष्णस्पर्शवाप्यौ भवेतां,
 तथा शीतसंयोगे सत्यप्यभापीति । एवमन्यत्रापि वाप्योष्ण-

स्पर्शोर्निमित्तं सचित्तमचित्तं वा यथासंभवं वक्तव्यम् । इत्यनेन
 ५ शीतकाले पर्यतमितत्वस्य निकटे वृक्षादीनामधिकांशं य-
 ६ क्त्वा संवेद्यते, सोऽपि मनुष्यवपुरुषभ्रवस्वीवहेतुरेतावगमनस्यः ।
 ७ यं यौष्णिकाले बाह्यात्पेन तैजसशरीररूपाग्नेर्मन्दीभवनात्
 ८ ज्वादिभ्यः शीतलक्षणः सोऽपि मातृशरीरशीतलक्षणव-
 ९ स्वीवहेतुकोऽभ्युपगमनेभ्यः । तत एवंपितृलक्षणभाक्त्वास्वीवा
 १० भवन्त्यापत्तायाः ॥ १ ॥

यथा शरीरं स्वद्योतवत्य देहपरिणामो जीवप्रयोगनिर्देन-
 ११ प्रतिकारविद्यकास्ति । एवमङ्गारादीनामपि प्रतिकारिणोऽप्रकाश-
 १२ दिशक्तिरनुमीयते जीवप्रयोगविशेषावभिर्भानितेति । यथा वा
 १३ ज्वरोष्णो जीवप्रयोगं नातिवर्तते, एषैवोपमस्येयजन्तूनां, न च
 १४ क्षुत्ता क्षरिणः क्षारदुपलभ्यते । एवमन्यथ्यतिकाम्भ्यामग्नेः
 १५ सचित्तता ज्ञेया । प्रयोगश्चाप । आत्मसंयोगाविर्भतोऽङ्गा-
 १६ र्शदीनां प्रकाशपरिणामः, शरीरसत्त्वात्, स्वद्योतदेहपरि-
 १७ णामवत् । १ । तथात्मसंयोगपूर्वकोऽङ्गारादीनामूष्णः, शरीरस-
 १८ तत्त्वात्, ज्वरोष्णवत् । न चादित्यादिभिरनेकान्तः, सर्वेषामुष्ण-
 १९ स्पर्शस्यैवसंयोगपूर्वकत्वात् । २ । तथा सचेतनं तेजः, यथा-
 २० योग्याहारोपादानेन वृक्षादिविकारोपलभ्यात्, पुरुषवपुर्वत् ।
 २१ एवमादिनक्षत्रैराग्नेयजन्तवोऽवसेथाः ॥ २ ॥

२२ यथा देवस्य सशक्तिप्रभावान्मनुष्याणां चाक्षुन्नविद्यामन्त्रै-
 २३ रन्वर्धाने शरीरं सजुषानुपलभ्यमानमपि विद्यमानं चेतनां व-
 २४ द्याध्यवशीयते, एवं वाचावपि सजुषां रूपं न भवति, सूक्ष्म-

परिणामात्, परमाणोरित्थं वक्रिभ्रमपाषाणखण्डिकागता-
 विस्माप्रेरिव वा । प्रयोगश्चायम् । चेतनावान् वायुः, अपर-
 प्रेरितनिर्धर्मनिधमित्तिदिग्गतिसत्त्वात्, गवाश्चादिवत् । निर्धर्मव
 यमननिधमादनिधमितिविशेषणोपादानाच्च परमगुणा न व्यभि-
 ज्ञात्, तस्य नियमितगतिसत्त्वात्, जीवपुद्गलधोरनुश्रितिरिति
 इत्यन्तात् । एवं वायुपुद्गलापरुतश्चेतनावानवगन्तव्यं ॥ ४ ॥

यत्कृत्वाशोकस्यकाशनेकविधः, तस्यतीव्रतादि शरीररूपि-
 न जीवव्यापारमन्तरेण मनुष्यशरीरसमानधर्मभाञ्चि भवन्ति ।
 तथाहि । यथा पुरुषशरीरं शालुकुमारयुववृद्धतापरिणाम-
 विशेषवत्त्वान्तेननावदधिष्ठितं प्रत्यष्टकैतनक्तिमुपलभ्यते, तथेदं ॥
 वनस्पतिशरीरम् । यतो जातः ततकमरुर्वांसजो युवा वृद्धश्च
 मरुतं दति, अतः पुरुषशरीरतुल्यत्वात् मचेतनो तमस्यतिरिति ।
 तथा, यथेदं मनुष्यशरीरमनवरतं शालुकुमारदुवाद्यवस्था-
 विशेषैः प्रकृतिगतं वर्धते, तथेदमपि वनस्पतिशरीरमाङ्कुर-
 किसलप्रशाखाप्रशाखादिभिर्विशेषैः प्रतिनियतं वर्धते इति । ३
 तथा, यथा मनुष्यशरीरं ज्ञानेनानुगतं, एवं वनस्पतिशरीर-
 मपि, यतः शमीप्रपुष्पाटबिद्धेशरकासुन्दकवपुष्पागव्यामलकी-
 कडिप्रमृतीनां स्वापविवोधतस्तद्भावः । तथाधोनिखातद्रविण
 राशेः स्वपरोक्षेषोष्ठमम् । तथा वटपिप्लकनिम्बादीनां
 प्रावृञ्जस्रधरनिनादग्निशिरवायुसंस्पर्शादङ्कुरोद्भेदः । तथा मल- ३०
 कामिनीधनूपुरसकुमारचरणतडिनादधोक्तरोः पल्लवकुसुमो-
 द्भेदः । तथा युवस्थासिङ्गनात् पनथस्य । तथा सुरभिचुरा-

गण्डूषमेकाद्रुकुलस्य । तथा सुरभिर्मिलनश्लोकाश्चम्बकस्य ।
 तथा कटाक्षवीक्षणान्तिलकस्य । तथा पञ्चमखरोद्गराच्छिरोपस्य
 तिरस्कणस्य च पुष्पविकिरणम् । तथा पद्यादीनां प्रान्तिकमनं,
 शोषातवशादियुष्मत्सु च संघासं, कुकुदादीनां तु चन्द्रोदये ।
 तथासम्बन्धेऽप्रवृत्तौ शस्या अत्रदरणम् । तथा वनौनां वृक्षाद्या-
 षड्योपसर्पणम् । तथा लज्जालूपभ्रूनीनां हस्तादिसंस्पर्शात्पल-
 मकोच्चारिका परिष्कृता । शोषलभ्यते । अथवा सर्वतमस्यते-
 र्निर्गच्छत्येव फलप्रदानं न चैतदन्तराभिहितं तदभ्यन्त-
 रिकेषानाम् कालशक्तयेण घटते । तस्मादिदं चेतनात्स्य वस-
 १०) क्तपरितिः । तथा, यथा मनुष्यशरीरं वृक्षादिच्छिन्नं शुभ्रमिति,
 तथा तदशरीरमपि पञ्चबहुममादिच्छिन्नं त्रिगोषमुपगच्छदृष्टम् ।
 न चाचेतनानन्तमं धर्मं दति । तथा, यथा मनुष्यशरीरं सल-
 कोरव्यञ्जनौदनाधाकाराभ्यन्तहारादाहारकं, एवं वनस्पतिशरीर-
 मपि भुजकाद्याहागभ्यन्तहारादाहारकम् । न चैतदाहारकत्व-
 ११) मचेतनात् नृष्टम् । अतस्तत्सद्भावात्सचेतनत्वमिति । तथा, यथा
 मनुष्यशरीरं नियतायुष्कं, तथा वनस्पतिशरीरमपि नियता-
 युष्कम् । तथाऽस्य दशवर्षमहस्राण्युत्कृष्टमायुः । तथा, यथा
 मनुष्यशरीरमिष्टानिष्टाहारादिप्राप्त्या वृद्धिहान्यात्मकं, तथा
 वनस्पतिशरीरमपि । तथा, यथा मनुष्यशरीरस्य तप्तद्रोम-
 १२) सेपकाद्रोगयाण्डलोदरवृद्धिशोफकृशत्वाङ्गुलिनामिकामिन्त्रीभवन-
 विगलनादि, तथा वनस्पतिशरीरस्यापि तथाविधरोगो-
 द्भवात्पुष्पफलपत्रत्वगाद्यन्यथाभवनपतनादि । तथा, यथा

मनुष्यशरीरस्यौषधप्रयोगाद्बुद्धिहाफिकतभुग्मरोहणानि, तथा
 वनस्पतिशरीरस्यापि । तथा, यथा मनुष्यशरीरस्य रसायनधे-
 वाद्युपयोगाद्विभिष्टकान्तिरसावकोपसथाद, तथा वनस्पति-
 शरीरस्यापि विभिष्टेष्टनमोक्लादिसेकाद्विशिष्टरसवीर्यद्विधा-
 आदि । तथा, यथा स्त्रीशरीरस्य तथात्रिषदीश्रदपुरणात्पुत्रादि- 5
 पसवन्, तथा वनस्पतिशरीरस्यापि तत्पुरणात्पुष्पफलादिप्रभव-
 सिद्धादि । तथा च प्रयोगः । अस्मत्तथ सर्वतना आकृतुसार-
 तद्भावत्वा - २ - प्रतिनिधनदृष्टि - १ - स्थापप्रबोधस्यार्णदित्तुकोक्ला-
 नमकोक्लाशयोपसर्गणादिविशिष्टानेकाक्रिया - ३ - द्विस्वावयवत्वानि
 - ४ - प्रतिनिधतप्रदेशाहारग्रहण - ५ - वृक्षायुर्वेदाभिर्हितायुष्केष्टा-
 निष्टाहारदिनिमित्तकत्रुद्धिचानि - [६] ७ - आगुर्वेदादिनत-
 सद्रोग - ८ - विशिष्टौषधप्रयोगसंपादितपष्टुद्धिहाफिकतभुग्मरोह-
 णम् - ९ - प्रतिनिधतविभिष्टशरीरसवीर्यस्त्रिधनरुद्धत्व - १० -
 विशिष्टदौषदा - ११ - दिसत्वान्यथासुपपत्तेः, विशिष्टस्त्रीशरीर-
 यत् । अथवैते हेतवः प्रत्येकं पक्षेण सहस्योक्त्या अथ वा संश- 10
 भ्रौतीकार्यः प्रयोगः । सर्वतना वनस्पतयो कञ्जजराभरणयोरा
 दीनां समुदितानां सद्भावात्, स्त्रीवत् । अथ समुदितानां
 कञ्जादीनां ग्रहणात् "जातं तद्भि" इत्यादिव्यपदेशदर्शना-
 दृष्ट्यादिभिरपेतनैर्न व्यभिचारः शक्यः । तदेवं पृथिव्यादीनां
 सचेतनत्वं सिद्धम् । आप्तवचनादा सर्वेषां सात्मकत्वसिद्धिः ॥ 20

द्वीन्द्रियादिषु च क्वचिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यजलचरस्यज-
 चरखचरपद्यादिषु न केषांचित्सात्मकत्वे विगानमिति । ये त

तत्रापि विप्रतिपद्यन्ते, तान् प्रतीदमभिधीयते । इन्द्रियैर्भ्यो
 व्यतिरिक्त आत्मा, इन्द्रियव्युपरसे ऽपि तदुपलब्धायां तुल्यरथात् ।
 प्रयोगो ऽत्र । इह यो चतुपरसे चतुपलब्धानामर्थानामनुभूयते,
 स तेभ्यो व्यतिरिक्तः, यथा गवाक्षैरुपलब्धानामर्थानां गवाक्षो-
 परसे ऽपि देवदत्तः । अतस्मरति चायमात्मान्धवधिरजादि-
 काले ऽपि चिद्योपलब्धानर्थान् । अतः स तेभ्यो ऽपिनादगतिः ।
 अन्धेन्द्रियैर्भ्यो व्यतिरिक्त आत्मा, इन्द्रियव्याप्तानपि कदाचित्-
 दनुपपद्यतावस्थायाम् अनुपलभ्यात् । प्रयोगश्चात्र । इन्द्रियैर्भ्यो
 व्यतिरिक्त आत्मा, तदुपापारे ऽप्यर्थानुपलभ्यात् । इह यो धर्मा-
 10 पारे ऽपि यैरुपलब्धानर्थानुपलभते, स तेभ्यो भिक्षो दृष्टः-
 यथाभ्रमितगवाक्षे ऽन्येभ्योऽन्येभ्योऽन्येभ्योऽन्येभ्यो देवदत्त-
 इति । अथवेदमनुमानम् । समतीन्द्रियैर्भ्यो भिक्षो जीवो
 ऽप्येतां पलभ्यान्व्येन विकारग्रहणात् । इह योऽन्येभ्योपलब्धान्येन
 विकारं प्रतिपद्यते, स तस्माद्भिक्षो दृष्टः, यथा गवसप्रासादो
 15 पत्तिपूर्ववातायनेन रमणीयवलोकापरवातायनेन समायाताया-
 स्तस्याः करद्विना कुचक्षुशोदिविकारमुपदर्शयन् देवदत्तः । तथा
 चायमात्मा चक्षुष्योकाभयन्तं दृष्ट्वा रमणेन हृष्यामलाका-
 क्षुष्यादिकं विकारं प्रतिपद्यते । तस्मान्तयोर्भिन्न इति । अथ-
 वेन्द्रियैर्भ्यो व्यतिरिक्त आत्मा अन्येभ्योपलब्धान्येन ग्रहणात् । इह
 20 यो घटादिकमन्येभ्योपलब्धान्येन गृह्णाति, स ताभ्यां भेदवान्
 दृष्टः, यथा पूर्ववातायनेन घटमुपलभ्यापरवातायनेन गृह्णाम-
 लाभ्यां देवदत्तः । गृह्णाति च चक्षुषोपलब्धं घटादिकमर्थ

वृक्षादिना जीवः ; ततस्ताभ्यां भिन्न इति । एवमशनेकान्यनु-
ज्ञानानि नैकाश्च युक्तयो विशेषावश्यकटीकादिभ्यः स्वयं कर्त-
व्यानीति । प्रोक्तं विस्तरेण प्रथमं जीवतन्त्रम् ॥

अजीवतन्त्रं व्याचिख्यासुराह "यश्चैतद्विपरीतवान्" इत्यादि ।
यश्चैतस्माद्विपरीतानि विशेषणानि विद्यन्ते यस्य सचेतद्विप- 6
रीतवान्, सो जीवः समाख्यातः । "यश्चैतद्विपरीतवान्" इति
पठेत् । यः पुनर्मास्माज्जीवादेपरीत्यमन्यथात्वं तद्वानजीव" इ
यमाख्यातः । अज्ञानादित्यस्मीको रूपसमन्वयस्वर्गादिको भिन्ना-
भिन्नो अज्ञानरादिभवनान्तगन्तुसाथी ज्ञानावरणादिकर्मणाम-
कर्ता अज्ञानस्य साभोक्ता अद्वैतरूपस्य जीव इत्यर्थः । स च 10
अर्थाधर्माकारकाभपुद्गलमेवात्पञ्चविधो ऽभिधीयते । तत्र अर्से
भोक्तव्यापी नित्यो ऽवस्थतो ऽरूपी द्रव्यमस्तिकायो ऽसंख्य
प्रदेशो गन्तुपयहकारी च भवति । अत्र नित्यशब्देन स्वभावा-
द्भेद्युक्त आख्यायते । अवस्थितशब्देनान्यूनाधिक आधिभक्ष्यते ।
अन्यूनाधिकस्यानादिभिधनेनैत यत्ताभ्यां न स्वतन्त्रं व्यभिचरति । 11
तथाकूपियदृष्टादमूर्त उच्यते । अमूर्तश्च रूपसमन्वयस्वर्गपरि-
शामनाश्रयत्वोभिधीयते । न खलु मूर्ति स्वर्गादयो व्यभिचरन्ति,
सहचारित्वात् । यत्र हि रूपपरिणामस्तत्र स्वर्गसमन्वयैरपि
भाव्यम् । अतः सहचरमेतच्चतुष्टयमन्ततः परमाणावपि विद्यते ।
तथा द्रव्यगुणानुपपत्त्यायवाम् प्रोच्यते, गुणपर्यायवद्रव्यमिति 20
वदन्नात् । तथास्तथाः प्रदेशाः प्रकृष्टा देयाः प्रदेशा निर्दि-
भागाणि स्वस्मानौत्यर्थः । तेषां कायः समुदायः कथ्यते । तथा

लोकव्यपैतिवशनेनासख्यप्रदेशवशनेन च लोकाकाशप्रदेश-
प्रमाणप्रदेशी निर्दिश्यते । तथा एतन् एव गतेः परिणतानां
जीवपुद्गलानामुपकारकरो ऽपेक्षाकारणमित्यर्थः । कारणं हि
त्रिविधमुच्यते, यथा एतस्य मृत्युरिणामिकारणं १, दण्डादयो
गणकाश्च निमित्तकारणं २, कुम्भकारो निर्वर्तकं कारणम् ३ ।
तदुक्तम् :

निर्वर्तकं निमित्तं परिणामं च त्रिधैक्येति चेत्तुः ।

कुम्भस्य कुम्भकारो धर्मो मृत्तेति ममभंग्यम् ॥

निमित्तकारणं च देहा निमित्तकारणकारणकारणं च ।

१०) यत्र दण्डादयु फलोत्पत्तौ वैशेषिकी च क्विप्य भवति तानि
दण्डादीनि निमित्तकारणम् । एवं तु धर्मादिद्रव्येषु वैशेषिकेव
क्विप्य तानि निमित्तकारणत्वेऽपि विगोषकारणत्वाद्वापनार्थ-
मपेक्षाकारणान्युच्यन्ते । धर्मादिद्रव्यवत्क्विप्यपरिणाममपेक्षभावं
जीवादिद्रव्य गत्यादिक्विप्यपरिणामं पुष्पातीति क्वात्वा ततो ऽव
११) धर्मो ऽपेक्षाकारणम् २ । एवमधर्मो ऽपि लोकाकाशानादिसकल-
विगोषणप्रक्रिययो धर्मवन्निर्दिगोषं भक्तव्यं, नवर च्छिद्युपगोष-
कारो स्त एव निमित्तपरिणतानां जीवपुद्गलानां स्थितिविशेषे
ऽपेक्षाकारणं वक्तव्यं २ । एवमाकाशमपि लोकालोकाकाशपक-
भक्तव्यप्रदेशं नित्यमवस्थितमस्त्वपि द्रव्यमस्त्विकायो ऽवगाहोप-
कारकं च वक्तव्यं, नवरं लोकालोकाकाशपकमिति । श्रे कंचना-
चार्याः कालं द्रव्यं वाभ्युपयन्ति किं तु धर्मादिद्रव्याणां पर्यायमेव,
तन्मते धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवाद्यपञ्चास्तिकायात्मको लोकः ।

ये तु काशं द्रव्यमिच्छन्ति, तन्मन्ते यत्तद्द्रव्यात्मको लोकाः पश्चान्नां
 अग्निदिद्रव्याणां काशद्रव्यस्य च तत्र मन्त्रावात् । अकाशद्रव्य-
 मेकमेवास्ति यत्र हो ऽस्तीकः लोकाभिरुपयोग्यैकमवमाहूय-
 कावकमिति स्तन एवावगाहमात्मानां द्रव्याणामवगाहदाधि-
 यति न पुनरवगाहमात्मानं पुद्गलादि वत्पादवगाहयति । अतो
 निमित्तकारणभाकारणमन्त्रवत्कारादीनामिति । अहं वा-नागं
 रूपमवगाहोपकारकं, अवनमाहूयादिति चेत् । अन्वयेन अहं
 शक्तिप्रियतेवावकाशदानेन, अति मतिस्थितिहेतु, अर्थाधर्माभि-
 र्भाषी तत्र लोकाः न च तौ तत्र काः, तदभावाच्च विश्वान्ता-
 ऽवगाहवशात् वाभिव्यज्यते किञ्चालोकाकाशमिति ॥ ३ ॥

काशो ऽर्थातीर्थहीपान्त्वर्तौ धर्मसूक्तो निर्विभागे एकः
 समयः । अ वाहिकाया न भग्नते, एकमनयस्यस्य तस्य
 निःप्रदेशत्वात् । आहं च ।

तस्मान्मानुषस्यैकस्यापि तावत् प्रोक्त समय एक इह ।

एकत्वाच्च स कायो न भवति जायो हि प्रसूदायः ॥ २ ॥ १०

अ च सूर्यादिवहमस्योदयास्तादिक्रियाभिव्यज्य, एकीय-
 मतेन द्रव्यमभिधीयते । अ वैकल्यमते द्रव्यपथाद्यभवात्तत्र
 द्रव्यार्थरूपेण प्रतिपर्यायसुत्प्रादव्यवधर्मापि स्वरूपानन्यभूतकमा-
 कसभाजन्यपर्यवधाभानन्तसंख्यपरिमाणः, अत एव च स रूप
 र्थाद्यभवाद्द्रव्यापी द्रव्यात्मना नित्यो ऽभिधीयते । अतीतागत- २०
 वर्तमानावस्थास्यपि काशः काश इत्यविशेषभूतेः । यथा ह्येकः
 परिमाणः पर्यायैरनित्यो ऽपि द्रव्यत्वेन सदा सञ्जेय न कदाचित्

- दमन्तं भजते, तथैकः दमयो ऽपीति । अथ च काखी न निर्वर्तककारणं नापि परिणामिकारणं, किं तु स्वयं संभवती भागनामस्थित्वास्त्रे भवित्वां नान्यदेत्यपेक्षाकारणम् । काल-क्षता वर्तनाया वस्त्रनाशुपकाराः । अथवा वर्तनाया उपायतयाः
- ७ काष्ठस्य विक्रान्तिः ततस्तानाह 'वर्तना परिणामः क्तिथा-परत्वापरत्वे च' [तत्त्वार्थाधिगमः ५, ११] । तत्र वर्तने स्वयं परत्वात्, तेषां वर्तनाभावात् पथोजिकाकालः अथ वृत्तिवर्तना, प्रत्यक्षमवयवया स्थितिरित्यर्थः । १ । परिणामो द्रव्यस्य स्वजा-त्यवैश्यागेन परिवर्तनेत्प्रयोगजन्यवर्तयस्वभावः परिणामः ।
- १० भद्रयाः दृष्ट्याङ्कुरमूलाद्यवस्थाः परिणामः, आनीदङ्कुरः मद्यति स्वभववर्तनैः सुख्ययतीति । पुरुषद्रव्यस्य वासुधुमार-युवाद्यवस्थाः परिणामः । एतन्न्यत्रापि परिणामो द्विदिधः, अनादिरसृष्टेषु धर्मादिषु, अर्तेषु तु सादिरभेदधनुरादिषु क्षमाः शुभामोरुहादिषु च । अतुविभागकृतां वेद्याविभागकृतस्य
- ११ परिणामस्तु अजातीयानां वनस्यत्यादीनामेकस्मिन्काले विविधो भवति २ । प्रयोगविस्मयाभ्यां जनितो जीवानां परिणामेन व्यापारकरणं क्तिथा, तस्या अनुपाहकः कालः । तद्यथा । नष्टो घटः, सूयं पय्यामि, भविष्यति दृष्टिरित्यादिका अतीतादि-व्यपदेशाः परस्वरापंकीर्णा यदपेक्षया वर्तन्ते, स कालः १ ।
- २० इदं परमिदमपरमितिप्रत्ययाभिधाने काष्ठजिमित्ते ४-५ तद्वैवं वर्तनामुपकारानुमेयः काष्ठो द्रव्यं मानुषवैवे । मनुष्यलोकाद्विधिः काष्ठद्रव्यं नास्ति । यतो हि भावास्तत्र क्वचनेवोत्पद्यन्ते व्यय-

श्ववतिष्ठन्ते च । अद्वितं च भावार्था स्वन एव । न तु काला-
 तेक्ष्म । न च तत्रत्याः प्राणायाननिगोयोगेष्वायुःप्रमाणदि-
 श्चयः काक्षापेक्षाः, तुच्छजातीयाणां सर्वेषां युगपद्भवनात् ।
 कालापेक्षा श्रुत्यास्तुत्तमातीयानामेकस्मिन्काले भवन्ति, न
 त्रिजातीयानाम् । ताश्च प्राणःदिवन्तयस्तद्वर्गं केकस्मिन्काले
 भवन्त्यपरमिति चेति । तस्मान्न कालापेक्षास्ताः । परन्वाप-
 र्याय तत्र चिरस्थित्यपेक्षेः स्थितिश्चास्तिवापेक्षा अस्ति न च स्वत-
 न्त्रनिः । न तु कालं दृश न मन्यन्ते, तन्मते सर्वेषां प्राणानां
 अन्वादायः पर्याया एव पन्ति, न तपेक्षाकरणं कश्चन काल-
 इति ३ ४ ६

अथ पुद्गलाः । “गर्भरभगन्धवर्णदन्तः पद्गलाः” [तत्त्वार्थ-
 धिगमनं ५, १३] । अत्र स्वर्गपदप्रमादौ भवति सति रसा-
 द्विषष्टावशापनार्थम् । ततो अवादीनि चतुर्गणानि स्वीक्रवात्,
 तन्निर्वीचतः तथा कलः स्वर्गादिभन्त् अमर्तमनद्वयत्वात्,
 अर्चिवाणुवदिति प्रयोगो सिद्धी । तत्र स्वर्गाणि सुदुर्कठिन-
 मुक्कलघुशीतोष्णःस्निग्धरूक्षाः । अत्र च स्निग्धकलशीतोष्णाश्चलार-
 एताणुद्गु संभवन्ति । स्कन्धेग्वहानपि यथासंभवमभिधानीयाः ।
 असाक्षिक्कटुकषायाश्चमधुराः । सवणो मधुरान्तर्गत इत्येते,
 संमर्गज इत्यपरे । गन्धौ सुरभ्यसुरभी । कृष्णादयो वर्णाः । तदन्तः
 पुद्गला इति । न केवलं पुद्गलानां स्वर्गादयो धर्माः, शब्दादय- 20
 चेति दर्शयते । “शब्दवन्धवीक्ष्यसौख्यसंस्थानभेदतमच्छायातयो-
 योतवन्तश्च” [तत्त्वार्थधिगमनं ५, १४] पुद्गलाः । अत्र पुद्गल-

परिणामानिष्कारे अतुप्रत्ययो नित्ययोगार्थे विहितः । तत्र
 प्रथो भक्तिः १ । बन्धः परस्परान्नेयलक्षणः प्रथो नित्यमादि-
 जनिन श्रीदारिद्र्यादिशरीरेषु अतुकाधादिष्वेवम् परमाणु
 प्रयोगवदेति २ । सौम्यां सूक्ष्मता ३ । स्थौल्यं सूक्ष्मता ४ ।
 अस्मान्माह्वानिः ५ । भेदः खण्डयो भवनं ६ । तस्यैवाद्यादयः
 प्रतीतः । सर्वे एवैतन्मार्गानि प्रत्यानयन्तु पुनरेकैव भवन्तीति ७ ।
 बुद्ध्या विधा, परमाणुवत् स्वरूपाः । तत्र परमाणुः नैकल-
 भित्त्वात् ।

कारणमेव तदर्थं सूक्ष्मा नित्यश्च भवति परमाणुः ।

१० अकारसवर्तनस्यो दिग्भ्यः कार्यत्विज्ज्यो १ ॥

कारणा ॥ अकारभेदपर्यन्तवर्तित्वात्तदर्थं तदेव कारणं न पुन-
 रन्यद्द्रव्यत्वादिति । नटे २ किञ्चित्प्रायः । सूक्ष्म आगमभयः । अस्म-
 दादीनि चक्षुष्यापारमतीतत्वात् । नित्यश्चेति इत्यर्थकन्यापेक्षया
 पुनः । पर्यायार्थिकन्यापेक्षया तु नौत्वादिभिराकारैरनित्य
 १५ एवेति । न ततः परमणीयो द्रव्यमस्ति । तेन परमाणुः । तथा
 मन्दादां रशानां दशोर्गन्धयोः एतद्विधस्य तन्निमित्तं रसादिना
 युक्तः । तथा चक्षुषीं स्पर्शानां मध्ये तावद्विद्वदौ यत् स्पर्शो
 । स्पर्शोपपत्तौ तन्निमित्तं कक्षणीयो कक्षणीयो वा, ताभ्यां युक्तः ।
 तथा कार्ये ह्यणुकार्थवित्तमन्दास्वल्पमर्दनं तस्य निर्वृतिमिति ।
 २० एवंविधलक्षणा निरवयवाः परस्परैकान्तयुक्ताः परमाणवः ।
 स्वरूपाः । पुनश्चणुजादयोऽनन्ताणुकपर्यन्ताः सावयवाः प्राथो-
 गदृष्टादाद्यापारमभ्याः परमाणुसंघाता इति । एते धर्मा-

प्रसोक्तशकानपुद्गला जीवः सप्त षड्द्रव्याणि । पञ्चाद्यानि
अकार्यैकद्रव्याणि जीवाः पुद्गलास्तानैकद्रव्याणि, पुद्गलरहि-
तानि पञ्चासूतानि, पुद्गलास्त सूता एवेति ॥

ननु जीवद्रव्यस्वाकपिणो ऽप्युपर्यं यत्कामवर्तनं तत्रभवेदन-
संवेद्यत्वात्स्विव अद्वाकपयमनवारयितुं शक्यम् । अन्तर्निर्गो-
पवादीनां तु न जातुचिदपि स्वधवदन्तसंवेद्यतं तस्मिन्, अन्ते-
त्यन्तत्वात् । नापि परसंवेदकत्वयथा, निर्यत्वात् । अन्त-
र्यथा धर्मात्मिकाद्यादीनां अतां क्त्वा अद्देयाः स्वादिताः सन्तु ।
रक्षते । प्रत्यक्षेण यो ऽप्यो नोपलभ्यते स सर्वथा न दृश्यते । यथा
तदविशालमित्येकान्तं न शक्यं, यत इह जीवो ऽद्विधा-
नूपलम्बिर्भवति । तत्रैकान्तो यद्गमो ऽनुपलम्बिः यथा तुर-
ङ्गमोत्तमाङ्गुलीभ्यानुषङ्गिभ्यश्च, द्वितीया तु क्तमल्लयानि-
सन्तुपलम्बिर्भवति । या च सत्त्वभावानामपि भावानामनुप-
लम्बिः साचाष्टधा भिद्यते । तथाहि । अतिदूरात् १, अति-
धाम्नीयात् २, इन्द्रियवातात् ३, मनसो ऽनवस्थानात् ४, ५,
मौल्य्यात् ६, आवरणात् ६, अतिभवात् ७, समानाभिहा-
राच्चेति ८ । तथातिदूराद्देशकालस्वभावविप्रकर्षाच्चिविधानुप-
लम्बिः । तत्र देशविप्रकर्षात् । यथा । कश्चित् देवदत्तो रामा-
न्तरं गतो न दृश्यते । तत्कथं न नास्ति । सो ऽस्यैव, देश-
विप्रकर्षालोपलम्बिः । एवं मनुद्रुस्य परतटं मेवादिकं वा २०
सदपि नोपलभ्यते । तथा काश्चविप्रकर्षाद्भूता निजपूर्वजादयो
भविष्या वा पद्मनाभादयो जिना वा नोपलभ्यन्ते, अभूवन्

अविद्यन्ति च ते । तथा स्वभावविप्रकर्षाच्चभोजीवपिशाचादृषो
भोपलभ्यन्ते, न च ते न सन्ति । १ । तथातिष्णामीष्यात् । यथा ।
नेपककलं भोपलभ्यते । तत्कथं तस्मास्ति । तदस्यैव, पुनरति-
ष्णामीष्यान्नोपलभ्यते । २ । तथेन्द्रियवातात् । यथा । अन्न-
विधिरादथो रूपगन्धादीन्नोपलभन्ते । तत्कथं रूपरादथो न
सन्ति । सन्त्येव ते, पुनरिन्द्रियवातान्नोपलभन्ते । ३ । तथा
सभोजनवन्धनान् । यथा । अन्नवस्थितचेता न पश्यति । उक्तं च ।

इपकारान्नरः कश्चिद्वागर्थं सपरिच्छदम् ।

न जानाति पुरो यान्ति यथा धामं भस्मचरेत् ॥१॥

- १० तत्किं राजा न गतः । स भव एव, पुनरन्नवस्थितचेतस्त्व-
त्वात् इष्टवान् । नष्टचेतसां वा सतो ऽपि भावस्यानुपलब्धिः । ४ ।
तथा, सौक्ष्म्यात् । यथा । आसक्तान्नरगतधूमोष्मनीहारादीनां
अक्षरेण्यो भोपलभ्यन्ते, परमाणुशुक्लादयो वा सूक्ष्मकिगोदा-
दयो भोपलभ्यन्त । तत्किं न सन्ति । सन्त्येव ते, पुनः सौक्ष्म्या-
१० भोपलब्धिः । १ । तथावरणात् । कुशादिव्यवधानाज्जानाद्यावर-
णादानुपलब्धिः । नव व्यवधानात् । यथा । कुशान्तरे व्यवस्थितं
वस्तु भोपलभ्यते । तत्किं नास्ति । किं तु तदस्यैव, पुनर्व्यव-
धानाभोपलब्धिः । एवं स्वरूपकन्धराजस्तकष्टानि भोपलभ्यन्ते
चन्द्रमण्डलस्य च सन्नपि परभागे न दृश्यते, अर्वाग्भागेन व्यवहित-
२० त्वात् । ज्ञानाद्यावरणादानुपलब्धिः । यथा । मतिमाश्लाक्षता-
मपि शास्त्रसूक्ष्मार्थविशेषाणामनुपलब्धिः, सतो ऽपि वा जलधि-
जलपल्लप्रमाणस्यानुपलब्धिः । विष्णुतेजां, पूर्वापल्लस्य वस्तुतो

दुष्कृत्स्वः । जीवात्, यतामपि तत्त्वानां जीवादीनामनुप-
 लब्धिरित्यादि । ६ । तथाभिभवात्, सूर्यादितेजसाभिभूतानि
 ग्रहणचपादि नोपलभ्यन्ते । तत्कथं तेषामभावः । किं तु तानि
 सन्धेव, पुनरभिभवात् नृभ्यन्ते । एवमन्धकारे ऽपि घटादधो
 नोपलभ्यन्ते । ७ । समासाभिहारात्, यथा सुङ्गराशौ सुङ्गसुष्टिः 5
 निखराशौ निखसुष्टिर्वा चिन्ता सती रूपलक्षितापि नोप-
 लभ्यते, जले चिन्तानि लवणादीनि वा नोपलभ्यन्ते । तत्कथं
 तेषामभावः । तानि सन्धेव, पुनः समासाभिहारात्नोपलब्धिः । ८ ।
 तथा चोक्तं सांख्यसप्ततौ [७] ॥

अतिकूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातात्मनो नवच्छान्तात् । 10

सौम्याद्भवधानादभिभवात्समानाभिहारात् ॥ १ ॥ इति ॥

एवमष्टधापि सत्त्वभावानामपि भावानां यथानुपलब्धौ
 ऽभिहितः, एवं धर्मास्तिकायादधो ऽपि विद्यमाना अपि
 स्वभावविप्रकर्षान्नोपलभ्यन्त इति मन्तव्यम् ॥

आह परः । ये ऽत्र देशान्तरगतदेवदत्तादधो दर्शिताः, 15
 तेऽप्यात्मकमप्रत्यक्षा अपि देशान्तरगतलोकानां केषांचि-
 त्प्रत्यक्षा एव सन्ति । तेन तेषां स्वं प्रतीयते । धर्मास्तिकाया-
 दधस्तु केषिदपि कदापि नोपलभ्यन्ते । तत्कथं तेषां सत्ता
 निश्चीयत इति । अपोच्यते । यथा देवदत्तादधः केषांचित्प्रत्य-
 क्षात्मकानो निश्चीयन्ते, तथा धर्मास्तिकायादधो ऽपि केषांचिनां 20
 प्रत्यक्षत्वकिं न सन्तः प्रतीयन्ताम् । यथा वा परमात्मनो
 विद्यमानप्रत्यक्षा अपि स्वकार्यानुमेयाः स्युः, तथा धर्मास्तिकाया-

- दयो ऽपि किं न स्त्रकार्यानुमेया भवेयुः । धर्मास्तिकायादीनां कार्याणि चामूनि । तत्र धर्मा गत्युपग्रहकार्यानुमेयः, अधर्मः स्थित्युपग्रहकार्यानुमेयः, अवगाहोपकारानुमेयमाकाशं, वर्तना-
 5 चुपकारानुमेयः काशः, प्रत्यक्षानुमानावधेयाश्च पुङ्गवाः । गन्वा-
 काशादयः स्त्रकार्यानुमेया भवन्तु, धर्माधर्मौ तु कथम् । अत्रो-
 च्यते युक्तिः । धर्माधर्मौ हि स्त्रत एव गतिस्थितिपरिणतःनां
 द्रव्याणामुपगृह्णाते ऽपेक्षाकारणतया, आकाशकालादिवत् ;
 न पुनर्निर्वर्तककरणतया । निर्वर्तकं हि कारणं तदेव जीव-
 द्रव्यं पुङ्गवद्रव्यं वा गतिस्थितिक्रियाविशिष्टं, धर्माधर्मौ पुनर्गति-
 10 स्थितिक्रियाविशिष्टानां द्रव्याणामुपकारकावेव न पुनर्बलाद्गति-
 स्थितिनिर्वर्तकौ । यथा च सरित्तटाकण्टकमुद्गेषु वेगवाहिले
 सति मत्स्यस्य स्वयमेव संजातजिगमिषस्योपग्राहकं जलं निमित्त-
 तयोपकरोति, दण्डादिवत्कुम्भकारे कर्तारि मृदः परिणामिन्याः,
 नभोवदा नभस्तरतां नभस्तराणामपेक्षाकारणं ; न पुनस्तज्जलं
 15 गतेः कारणभावं विधातमगच्छन्तमपि मत्स्यं बलात्प्रेषं गम-
 यति, चितिर्वा स्वयमेव तिष्ठतो द्रव्यस्य स्नानभूषमापनीयद्यते
 न पुनरतिष्ठद्रव्यं बलादवगिरवस्थापयति । व्योम वावगाहमानस्य
 स्त्रत एव द्रव्यस्य हेतुतामुपैत्यवगाहं प्रति न पुनरनवगाहमान-
 नवगाहयति स्त्रावष्टम्भात् । स्वयमेव ह्यपीवलागां ह्यारभ-
 20 मनुतिष्ठतां वर्षमपेक्षाकारणं दृष्टं न च पुनः कुर्वतस्त्रासदर्थ-
 मारभ्यद्वेषवारि प्रतीतम् । प्रादृषि वा नवाभोधरध्वनिश्रवण-
 निमित्तोपग्राधीयमानगर्भा स्त्रत एव प्रसूते बलाका न चात्र-

सूयमानां तामभिनवजलधरनिनादः प्रसभं प्रसावयति । प्रति-
 बुध्य वा पुरुषः प्रतिबोधनिमित्तामवद्याद्विरतिमातिष्ठमानो दृष्टो
 न च पुमांसमविरतं विरमयति बलात्प्रतिबोधः । न च गत्यु-
 पकारो ऽवगाहलक्षणकाग्रस्थोपपद्यते किं तर्हि धर्मस्यैवोपकारः
 स दृष्टः । स्थित्युपकारस्याधर्मस्य नावगाहलक्षणस्य त्थोक्तः । अवग्रह- 5
 नेव हि द्रव्यस्य द्रव्यान्तरादसाधारणः कश्चिद्गुणो ऽभ्युपेयः ।
 द्रव्यान्तरत्वं च युक्तेरागमाद्वा निश्चेयम् । युक्तिरनन्तरमेवायतो
 वक्ष्यते । आगमस्त्वयम् । “कदणं भंते द्वा पञ्चत्ता गोचया ह
 द्वा पञ्चत्ता । तं जहा । धम्मत्तिकाए, अद्धम्मत्तिकाए, आगास-
 त्तिकाए, पुगलत्तिकाए, जीवत्तिकाए, अद्दुआसमए” ॥ 10

ननु धर्मद्रव्योपकारनिरपेक्षमेव शक्तुनेरुत्पत्तनमग्रेरुद्ध्वंश्वलनं
 मरुतस्य तिर्यकूपवनं स्वभावाद्देवानादिकालीनादिति । उच्यते ।
 प्रतिज्ञामाचमिदं, नार्हन्तं प्रति हेतुदृष्टान्तावनवद्यौ स्तः ।
 स्वाभाविक्या गतेर्धर्मद्रव्योपकारनिरपेक्षायास्तं प्रत्यसिद्धत्वात्,
 यतः सर्वेषामेव जीवपुद्गलानामासादितगतिपरिणतीनामुपपादकं 15
 धर्ममनुदध्यन्ते ऽनेकान्तवादिनः स्थितिपरिणामभाजां वाधर्मं;
 आर्म्हा च न गतिस्थिती क्रियेते, केवलं साक्षियमाणेषोप-
 कारकत्वं, यथा भिन्ना वासयति कारीषो ऽग्निरध्यापयतीति ।
 ननु तवापि लोकालोकाक्यापिधर्माधर्मद्रव्यास्तिलवादिनः संज्ञा-
 माचमेव “तदुपकारौ गतिस्थित्युपपादौ” इति [तत्पार्थाधि- 20
 गम० ५, १०] । अथ जागद्यते युक्तिः । अवधत्तां भवान् ।
 गतिस्थिती चे जीवानां पुद्गलानां च ते स्तःपरिणामावि-

भावात् परिष्कारिकर्तृभिन्नकारणव्यतिरिक्तोदासीनकार-
 णान्तरसापेक्षात्मत्वात्, अस्माभाविकपर्यायत्वे सति कदाचि-
 द्भावात्, उदासीनकारणपानीयापेक्षात्मत्वाभ्युपगमिवत् । इति
 धर्माधर्मयोः सिद्धिः । १ । अवगाहिनां धर्मादीनामवकाशदा-
 5 धित्वेनोपकारेणाकाशमनुमीयते । अवकाशदायित्वं चोपकारो-
 ऽवगाहः । स चात्मभूतो ऽस्य लक्षणमुच्यते । मकरादिगत्युप-
 कारकारिणसादिदृष्टान्ता अथाप्यनुवर्तनीयाः । नन्वयमवगाहो
 पुद्गलादिसंबन्धी व्योमसंबन्धी च । ततः स उभयोर्धर्मः । कथ-
 माकाशस्यैव लक्षणं, उभयजन्यत्वात्, द्वाङ्गुलसंयोगवत् । न चक्षु-
 10 द्रव्यदयन्नमितः संयोगो द्रव्यैस्त्वेन व्यपदेशुं पार्थते, लक्षणं
 चैकस्य भवितुमर्हतीति । सत्यमेतत् । सत्यपि संयोगजन्यत्वे
 लक्षणमाकाशं प्रधानम् । ततो ऽवगाहनमनुप्रवेशो लक्ष, तदा-
 काशमवगाहमवगाहलक्षणं विवक्षितं, इतरन्तु पुद्गलादिकमव-
 गाहकम् । अस्माद्भोमैवासाधारणकारणतयावगाहत्वेनोपकरोति,
 15 अतो द्रव्यान्तरासंभविना स्त्रेणोपकारेणातीन्द्रियमपि व्योमाह-
 मेधं, चात्मवत्, धर्मादिवदा । यथा पुद्गलसदृशसंयोगमेका-
 दिकीदृशः शब्दो भेरीशब्दो व्यपदिश्यते, भूज्जाभिजयवादि-
 कारणसाकुरो कवाकुरो ऽभिधीयते, असाधारणकारणत्वात्,
 एवमवगाहो ऽप्यन्तरस्य प्रतिपत्तव्यः । वैशेषिकास्तु शब्दविज्ञान-
 20 माकाशं संभिरन्ते, गुणसुषुभिभावेन व्यवस्थानादिति । तद-
 व्युत्पत्तिं, रूपादिकत्वात्प्रत्यक्षं, रूपादिकत्वात् च प्रतिज्ञाताभि-
 भवतां विनिश्चया १ । काशस्य वर्तनादिभिर्विज्ञैरनुमीयते ।

यतो वर्तना प्रतिद्रव्यपर्यायमन्तर्णीतिकसमप्रसन्नचत्तानुभूतित्वात्प्रा-
 सा च सकलवस्त्वान्नया कालमन्तरेण प्रतिसमयमनुपपन्ना,
 अतो ऽस्ति कार्यानुमेयः कालः पदार्थपरिणतिहेतुः । लोक-
 प्रचिद्व्यास कालद्रव्याभिधायिनः शब्दाः सन्ति, न तु सूक्ष्-
 क्रियामात्राभिधायिनः । यथाह ।

5

द्युगपद्युगपत्किप्रं चिरं चिरेण परमपरमिदमिति च ।
 वर्त्यति नैतद्वर्त्यति वृत्तं तत्तत्र वृत्तमपि ॥१॥

वर्तत इदं न वर्तत इति कालापेक्षमेवाप्ता यत् ।

सर्वं ब्रुवन्ति तस्मात्तु सर्वेषां मतः कालः ॥२॥

ज्ञः शोऽद्य संप्रति परस्परारि नक्तं दिवेषमः प्रातः । 10

सायमिति कालवचनानि कथं युक्तान्यसन्नि काले ॥३॥

परिणामो ऽपि सजातीयानां वृत्तादिवस्तुनामेकस्मिन्काल-
 क्षणविभागकृतो वेदानियमकृतश्च विधिषः कारणं नियामक-
 मन्तरेणानुपपन्नः । ततः समक्षि तत्कारणं काल इत्यवधीयते ।
 तथा विगृह्यो विगम्यति विगच्छति च घट इत्यादिक्रियाव्यप- 15
 देया अतीतवर्तमानागतकालव्यविभागनिमित्ताः परस्पर-
 संकीर्णाः संख्यवहारानुगुणाः कालमन्तरेण न भवेयुः । ततो
 ऽस्ति कालः । तथेदं परमिदमपरमिति यन्निमित्ते प्रत्यक्षा-
 निधाये, स समक्षि काल इति ॥४॥

सुदृक्काः प्राक्कालानुमानावभावेयाः । तथे कणपटपटसकुट- 20
 प्रकटादयो ऽव्यवधिद्राः । अनुमानगन्ता इत्यम् । सुखवस्त्व-
 यानुपपत्त्या सुखपरमापुद्गुलकादीनां सत्तावधीयते । आगम-

गम्यता वैवं “पुग्गलत्थिकाए” इत्यादि । तथा परमाणवः सर्वे
 ऽप्येकरूपा एव विद्यन्ते, न पुनर्वैशेषिकाभिमतश्चतुस्त्रिंशत्पुक्-
 खर्गादिगुणवर्ता पार्थिवायतैजसवायवीथपरमाणूनां जातिभेदा-
 च्छब्दरूपाः । यथा लवणहिंगुनी स्पर्शनचक्षूरसनघ्राणयोग्ये ऽपि
 5 जले विलीने सती लोचनस्पर्शनाम्नां यहीतुं न शक्ये परि-
 षामविशेषवत्त्वात्, एवं पार्थिवादिपरमाणवो ऽप्येकजातीया
 एव परिणतिविशेषवत्त्वात् न सर्वेन्द्रिययाक्षा भवन्ति, न पुन-
 स्त्वज्जातिभेदादिति । शब्दादीनां तु पौद्गलिकतैवं ज्ञेया ।
 शब्दः पुद्गलद्रव्यपरिणामः, तत्परिणामता चास्य मूर्तत्वात्,
 10 मूर्तता चोरःकण्ठशिरोजिह्वामुखदन्तादिद्रव्यान्तरविक्रियापाद-
 नसामर्थ्यात्, पिप्पल्यादिवत् । तथा ताण्यमानपटभेरीश्लक्षरि-
 तलस्यकिलिञ्जादिप्रकम्पनात्, तथा शृङ्गादिशब्दानामतिमात्र-
 प्रवृत्तानां अक्षयवधिरौकरणसामर्थ्यम् । तच्चाकाशादावमूर्तं
 नास्ति । अतो न तद्गुणः शब्दः । तथा प्रतीपद्याधित्वात्, पर्वत-
 15 प्रतिहतप्रस्तरवत् । तथा शब्दो नाम्बरगुणः, द्वारास्तुविधाधि-
 त्वात्, आतपवत् । तस्मिन्नेव पक्षे सति दर्शनसाधनपञ्चकं
 प्रपञ्चते । यथा शब्दो ऽन्तरगुणो न भवति, संहारसामर्थ्यात्,
 अगुद्भूपवत् ; तथा वायुना प्रेषमाणत्वात्, दृश्यपर्णादिवत् ;
 सर्वदिग्ग्राह्यत्वात्, प्रदीपवत् ; अभिभवनीयत्वात्, तारासमू-
 20 षादिवत् ; अभिभावकत्वात्, सविटमण्डलप्रकाशवत् । महता हि
 शब्देनाप्यीदानभिभूयते शब्द इति प्रतीतमेव । तस्मात्पुद्गल-
 परिणामः शब्दः । अथ शब्दे तदिनाग्रे तदीयसंज्ञेयु च यथा

पौद्गलिकत्वाद्द्रूपसुपञ्चभ्यते, तथा शब्देऽपि कुतो नेति चेत् ।
 उच्यते । सूक्ष्मत्वात्, विध्यातप्रद्वीपशिखा रूपादिवत् गन्धपर-
 माणुव्यवस्थितरूपादिवदेति । गन्धादीनां तु पुद्गलपरिणामता
 प्रसिद्धैव । तंमन्थायादीनां त्वेवम् । तमः पुद्गलपरिणामो, दृष्टि-
 प्रतिबन्धकारित्वात्, कुद्यादिवत् ; आवारकत्वात्, पटादिवत् । 5
 ह्यायापि शिशिरत्वात्, आप्यायकत्वात्, जलवातादिवत् । ह्याया-
 कारेण परिणममाणं प्रतिबिम्बमपि पौद्गलिकं, धाकारत्वात् ।
 अथ कथं कठिनमादर्शं प्रतिभिद्य सुखतो निर्गताः पुद्गलाः
 प्रतिबिम्बमाजिहृत इति चेत् । उच्यते । तत्प्रतिभेदः कठिन-
 शिखातलपरिस्फुतजलेनायस्त्रिण्डे ऽग्निपुद्गलप्रवेशेन शरीरात्म- 10
 स्नेदवारिल्लेशनिर्गमनेन च व्याख्येयः । आतपो ऽपि, द्रव्यं, ताप-
 कत्वात्, स्नेदहेतुत्वात्, उष्णत्वात्, अग्निवत् । उद्योतश्च चन्द्रिकादि-
 द्रव्यं, आकादकत्वात्, जलवत् ; प्रकाशकत्वात्, अग्निवत् । तथा
 पद्मरागादीनामनुष्णाग्नीत उद्योतः । अतो मूर्तद्रव्यविकारसम-
 म्हायादिः । इति सिद्धाः पुद्गलाः । इति सुस्थितमजीवतत्त्वम् ॥ 15

अथ पुण्यतत्त्वमभिधत्ते “पुण्यं सत्कर्मपुद्गलाः” इति पुण्यं
 सन्मत्सौर्धकरत्त्वर्णादिफलनिर्वर्तकत्वात्प्रश्लाः कर्मणां पुद्गला
 जीवसंबन्धाः कर्मवर्गणाः ॥ अथ पापास्रवतत्त्वं व्याख्याति ।

पापं तद्विपरीतं तु मिथ्यात्वाद्यास्तु हेतवः ।

ये बन्धस्य स-विज्ञेय आस्रवो जिनशासने ॥५०॥ 20

तुर्भिन्नकाले । पापं तु तस्मात्पुण्याद्विपरीतम् । नरकादि-

फलनिर्वर्तकत्वाद्प्रग्रहा जीवसंबन्धाः कर्मपुण्ययोः पापमित्यर्थः ।
 इह च वक्ष्यमाणवन्धतस्मान्भूतघोरपि पुण्यपापयोः इत्यभि-
 र्देशः पुण्यपापविषयानामविधपरमतभेदभिरासाधः । परमतानि
 चामूनि । केषांचित्तौर्धिकानामयं प्रवादः । पुण्यमेवैकमस्ति,
 5 न पापम् । अन्ये लाडः । पापमेवैकमस्ति, न पुण्यम् । अपरे
 तु वदन्ति । उभयमप्यन्योन्यानुविद्धस्वरूपं नैकमधिककथं
 तन्मिअसुखदुःखाख्यकसहेतुः साधारणं पुण्यपापाख्यनेकं
 वदन्ति । अन्ये पुनराहुः । मूलतः कर्मैव नास्ति सभाव-
 विदुः सर्वोऽप्ययं जगत्प्रपञ्च इति । तदेतानि निखिखानि
 10 मतानि न सव्यगिति मन्मथानि, यत सुखदुःखे विचित्रे
 एवोभे सर्वैरनुभूयेते । ततस्तत्कारणभूते पुण्यपापे अपि
 खतन्मे एवोभे अङ्गीकर्तव्ये, न पुनरेकतरं तद्वयं वा तन्मिअ-
 मिति । अथ कर्माभाववादिनो नास्तिका वेदान्तिनश्च वदन्ति ।
 ननु पुण्यपापे नभोऽप्योजनिभे एव मन्मथे, न पुनः सङ्गते ;
 15 कुतः पुण्यपापयोः फलभोगस्थाने खर्गनरकाविति चेत् । उच्यते ।
 पुण्यपापघोरभावे सुखदुःखयोर्निर्हितकत्वाद्दुःखत्वाद् एव स्यात् ।
 स च प्रत्यक्षविदुः । तथाहि । मनुजस्ते वमानेऽपि दुःखमे
 केषम खामिलमनुभवन्तो, अपरे पुनस्तन्मेवभावमाविजायाः ।
 एते च कश्चकुर्चिभरयः, अन्ये तु खोदरदरीपूरणेऽप्यनिपुणाः,
 20 एते देवा इव निरन्तरं सरसविद्यासमुद्रप्राप्तिनः, इतरे पुन-
 गौरवा इवोकिदुःखविद्राक्षित्तृप्तय इति । अतोऽनुभूय-
 मानसुखदुःखनिबन्धने पुण्यपापे खीकर्तव्ये । तदङ्गीकरणे च

विभिन्नदोषात्मकसोमैः नद्याने स्वर्गनरकावपि प्रतिपत्तौ,
 प्रत्ययार्थमरतीत्यस्यायप्रसङ्गः स्यात् । प्रयोजनस्य च । सुखदुःखे
 कारकपूर्वके, कार्यत्वात्, अद्भुरवत् । ये च तयोः कारके, ते
 पुण्यपापे मंगल्ये, यथाद्भुरस्य बीजम् । अथ जीवादिकं मूर्तेः कस्य
 यथा स्वप्रतिभाधिज्ञानस्यामूर्तस्य कारणं भवति, तथास्य च 5
 पुण्यगादिकं मूर्तेः दृश्यमानमेव सुखस्यामूर्तस्य कारणं भवित्यति,
 अद्विविधकष्टकादिकं च दुःखस्य । ततः किमदृष्टाभां पुण्य-
 पापाभां परिकल्पिताभां प्रयोजनमिति चेत् । तदुक्तं, अवि-
 चारात् । तथाहि । तुल्यास्यस्यगादिसाधनयोरपि द्वयोः पुण्ययोः
 सुखदुःखस्य च फले मद्याभेदो दृश्यते । तुल्येऽपि स्यादिके 10
 भुक्ते कस्याद्याद्वादो दृश्यते, अपरस्य तु रोगाद्युत्पत्तिः । अथ च
 फलभेदोऽन्यथमेव सकारणः, निःकारणत्वे नित्यं सत्त्वात्प्रसङ्गात् ।
 यद्य तत्कारणं, तददृष्टं पुण्यपापरूपं कर्मेति । तदुक्तम् ।

जो तुल्यवाच्येषु फले विषयो न सो विषा हेतुः ।

कल्पनपत्रो मोक्षम जज्ञो व्य हेतु अ सो कथं ॥ इति । 15

अथवा कारणानुमानात्कार्यानुमानाच्चैवं पुण्यपापे गन्तेते ।
 तत्र कारणानुमानमिदम् । दानादिशुभक्रियायां हिंसकशुभ-
 क्रियायां वासि फलभूतं कार्यं, कारणत्वात्, कस्यादिक्रियावत् ।
 यथायां फलभूतं कार्यं तत्पुण्यं पापं चावगन्तव्यं, यथा कस्यादि-
 क्रियायां प्राक्षिपकगोभूमाधिकम् । ननु यथा कस्यादिक्रिया 20
 दृष्टमात्रादिविषयमात्रेणैवावधितप्रयोजना भवति, तथा दाना-
 दिकाः प्रशुचिवादिक्वास्तु सर्वा अपि क्रियाः साधादिना

- मांसभक्षणादिना च दृष्टफलमात्रेणैवावसितप्रयोजना भवन्तु,
किमदृष्टधर्माधर्मफलकल्पनेन । लोको हि प्रायेण सर्वोऽपि
दृष्टमात्रफलास्त्रेव क्वचिवाणिव्यर्हिंसादिक्रियासु प्रवर्तते । अदृष्ट-
फलासु पुनर्दानादिक्रियास्त्यस्य एव श्लोकः प्रवर्तते, न बद्धः ।
- 5 ततश्च क्वचिर्हिंसाद्यशुभक्रियाणामदृष्टफलाभावादानादिशुभ-
क्रियाणामप्यदृष्टफलाभावो भविष्यतीति चेत् । न । यत एव.
क्वचिद्यशुभक्रियासु दृष्टफलासु बहवः प्रवर्तन्ते, अदृष्टफलासु
पुनर्दानादिशुभक्रियास्त्यस्य एव श्लोकः प्रवर्तते, तत एव
क्वचिर्हिंसादिका दृष्टफलाः क्रिया अदृष्टपापरूपफला अपि
- 10 प्रतिपत्तव्याः, अगन्तसंसारिजीवसत्तान्यथानुपपत्तेः । ते हि
क्वचिर्हिंसादिक्रियानिमित्तमनभिष्कपितमप्यदृष्टं पापफलं फलं
बद्धा अगन्तसंसारं परिभ्रमन्तोऽगन्ता इह तिष्ठन्ति । यदि हि
क्वचिर्हिंसाद्यशुभक्रियाणामदृष्टं पापरूपं फलं नाभ्युपगम्यते, तदा
तत्कर्तारोऽदृष्टफलाभावान्तरणान्तरमेव सर्वेऽप्यथक्लेन मुक्तिं
- 15 गच्छेयुः । ततः प्रायः शून्य एव संसारः स्यात् । ततश्च संसारे
दुःखौ कोऽपि नोपलभ्येत । दानादिशुभक्रियानुष्ठातारः शुभ-
तत्फलविपाकानुभवितार एव च केवलाः सर्वत्रोपलभ्येरन् ।
दुःखिनश्चाप्य बहवो दृश्यन्ते, सुखिनस्त्वप्याः । तेन ज्ञायते ।
क्वचिवाणिव्यर्हिंसादिक्रियानिवन्धनो ऽदृष्टपापरूपफलविपाको
- 20 दुःखिनां, इतरेषां तु दानादिक्रियाहेतुको ऽदृष्टधर्मरूपफल-
विपाक इति । व्यत्ययः कस्मान्न भवतीति चेत् । उच्यते ।
अशुभक्रियारक्षिणानेव च बद्धत्वात् शुभक्रियानुष्ठादृशानेव च

स्वल्पादिति कारणानुमानम् ॥ अथ कार्यानुमानम् । जीवा-
नामात्मत्वविशेषेऽपि नरपक्षादिषु देहादिवैचित्र्यस्य कारणमस्ति,
कार्यत्वात्, यथा घटस्य मृद्दण्डकचौवरादिसामग्रीकक्षितः
सुखासः । न च दृष्ट एव मातापितादिकस्यस्य हेतुरिति कर्तव्यं,
दृष्टहेतुत्वान्नेऽपि, सुरुपेतरादिभावेन देहादीनां वैचित्र्यदर्श- 5
नात्, तस्य चादृष्टशुभाशुभकर्माख्यहेतुमन्तरेणाभावात् । अत
एव शुभदेहादीनां पुण्यकार्यत्वं, इतरेषां तु पापकार्यत्वमिति
कार्यानुमानम् ॥ सर्वज्ञवचनप्रामाण्याद्वा पुण्यपापयोर्द्वयोः सत्ता
प्रतिपत्तव्या । विशेषार्थिना तु विशेषावश्यकटीकावचोक्तनीयेति ॥

अथास्त्वमाह । “मिथ्यात्वाद्यास्य हेतवः” इत्यादि । असद्देव- 10
गुरुधर्मेषु सद्देवादिषु द्विमिथ्यात्वम् । हिंसाद्यनिवृत्तिरविरतिः ।
प्रमादो मद्यविषयादिः । कषायाः क्रुधादयः । योगा मनो-
वाक्कायव्यापाराः । अचैवमस्तरघटना । मिथ्यात्वाविरत्यादिकाः
पुनर्वन्धस्य ज्ञानावरणीयादिकर्मबन्धस्य ये हेतवः, स आस्रवो
जिनशासने विज्ञेयः । आस्रवति कर्मैभ्यः स आस्रवः । ततो 15
मिथ्यात्वादिविषया मनोवाक्कायव्यापारा एव शुभाशुभकर्मबन्ध-
हेतुत्वादास्रव इत्यर्थः ॥ अथ बन्धाभावे कथमास्रवस्योपपत्तिः,
आस्रवात् प्राग्बन्धसङ्गावे वा तस्य बन्धहेतुता, प्रागपि बन्धस्य
सङ्गावात् । न हि, यद्यद्देतुकं तत्तद्भावेऽपि भवति, अतिप्रसङ्गात् ।
असदेतत्, यत आस्रवस्य पूर्वबन्धापेक्षया कार्यत्वमिच्छते, 20
अन्तरबन्धापेक्षया च कारणत्वम् । एवं बन्धस्यापि पूर्वोत्तरा-
स्रवापेक्षया कार्यत्वं कारणत्वं च ज्ञातव्यं, जीवाङ्कुरयोस्त्रि

बन्धाख्ययोरेतयोर्बन्धं कार्यकारणभावमिष्यमात् । न चैवमितरेत-
 रास्यद्यदोषः, प्रयासापेक्षयानादित्यात् । अथं वाक्यः पुच्छापुच्छ-
 बन्धचेतुतया द्विविधः । द्विविधोऽप्यथं मिथ्यात्मापुनरभेदापेक्ष-
 योक्तृर्वाप्रकर्षभेदापेक्षया धानेकप्रकारः । अथ च 'शुभाशुभ-
 5 मनोनास्त्रायव्यापाररूपस्यास्यवक्ष्यतिः स्थात्मनि स्वयंवेद-
 नास्यध्वस्तः परस्मिन् वाक्कावव्यापारस्य कश्चिद्व्यत्यक्तः प्रेयस्य
 च तत्कार्यप्रभवानुमानतस्यात्रयेया, आगमाच्च ॥

अथ संवरबन्धौ विवृणोति ।

संवरस्तन्निरोधस्तु बन्धो जीवस्य कर्मणः ।

10 अन्धोन्धानुगमात्मा तु यः संबन्धो द्वयोरपि ॥५१॥

व्याख्या ॥ तेषां मिथ्यात्वविरतिक्रमाद्योगानामास्त्राणां
 सत्यन्दर्शनविरतिप्रमादपरिहारस्यमादिशुभ्रिषयधर्मोत्प्रेक्षाभि-
 र्निरोधो निवारणं स्वगणं संवरः; पर्यायकथनेन व्याख्या ।
 आत्मनः कर्मोपादानचेतुभूतपरिचामाभावः संवर इत्यभिप्रायः ।

15 यः च द्वेषसर्वभेदाद्वेषा । तत्र वादरस्यस्ययोगनिरोधकाद्ये सर्व-
 संवरः । द्वेषकाद्ये चरस्यप्रतिपत्तेरारम्भ द्वेषसंवरः ॥

अथ बन्धतत्त्वमाह । "बन्धो जीवस्य कर्मणः" इत्यादि । तत्र
 बन्धः परस्परारब्धयो जीवप्रदेशप्रसुप्तज्ञानां चौरगीरवत् । अथवा
 कथंवे वेनात्मा पारतन्त्र्यात्मापन्नते ज्ञानाप्रत्यादिना संबन्धः
 20 पुद्गलापरिचामः । अथ जीवकर्मणोः संबन्धः किं योप्रत्याभिप-
 परिचयित्वानुक्तिकसुकसंयतोक्तस्य चतान्तः कश्चिद्विद्या-

ग्रन्थाच्च "द्वयोरपि" कर्मवर्मणाद्योग्यत्वात्तानां जीवस्य चान्यो-
 न्यानुगमात्मान्योन्वातुमतिस्वरूपः परस्परानुप्रवेशरूप इत्यर्थः ।
 अथमत्र भावः । वज्रयश्चिष्टसंबन्धवत् शीरोदकसंपर्कवदा
 जीवकर्मणोर्मियोऽनुप्रवेशात्प्रक एव संबन्धो बन्धो बोद्धव्यो, न
 पुनः कञ्चुकिकञ्चुकसंयोगकस्योऽन्यो वेति । अथाह । कथम- 5
 मूर्तेस्तात्मनो हस्ताद्यसंभवे सत्यादानशक्तिविरहात्कर्मपक्षसुच्यते
 इति चेत् । उच्यते । इत्यनेव तावदस्मान्गारेका प्रक्रिया भवतो
 ऽनभिन्नतां ज्ञापयति, यतः केनामूर्तेताभ्युपेतात्मनः कर्मजीव-
 संबन्धस्यानादिसादेकत्वपरिणामे सति शीरोदकवन्मूर्ते एव
 कर्मपक्षे व्याप्रियते । न च हस्तादिव्यापारादेयं कर्म, किं 10
 तु पौद्गलमपि सदृशवशाद्यविशेषाद्भागदेषमोक्षपरिणामाभ्यन्त-
 र्दृष्ट्यादात्मनः कर्मयोग्यपुद्गलजासंश्लेषमादानं शेषाभ्यन्त-
 रुपो रजोसंगमवदिति । प्रतिप्रदेशानन्तरमाप्तुसंश्लेषात्जीवस्य
 कर्मणा सह लोकीभावात्कथंचिन्मूर्तत्वमपि संसारावसाधामभ्यु-
 गन्त एव सादादवादिभिरिति । स च प्रज्ञप्ताप्रज्ञप्तभेदाद् 15
 देधा । प्रकृतिशित्यनुभागप्रदेशभेदाच्च चतुर्विधा । प्रकृतिः
 स्वभावो यथा ज्ञानावरणं ज्ञानाच्छादनस्वभावमित्यादि ।
 क्षितिरभ्रवशाद्यज्ञतः काणविभागः । अतुभागो रसः । प्रदेशः
 कर्मदृष्टसंबन्ध इति । पुनरपि मूलप्रकृतिभेदाददृष्टा ज्ञानावर-
 णादिकः । अन्तरप्रकृतिभेदाददृष्टपञ्चाशदधिकतमेभ्यः । योऽपि 20
 तीव्रतीव्रतस्मद्भ्रमन्तरादिभेदादनेकविध इत्यादि कर्मपन्था-
 दवशेषम् । अतः वन्मूर्तत्वम् ॥

निर्जरातत्त्वमाह ।

बह्वस्य कर्मणः साटो यस्तु सा निर्जरा मता ।

आत्यन्तिको वियोगस्तु देहादेर्मोक्ष उच्यते ॥५२॥

यस्तु बह्वस्य जीवेन संबद्धस्य कर्मणो ज्ञानावरणादेः साटः
 5 सटनं द्वादशविधेन तपसा विचटनं, सा निर्जरा मता संमता ।
 सा च द्विधा, सकामाकामभेदात् । तच्चाद्या चारित्रिणां दुष्करतर-
 तपस्वरणकायोत्सर्गकरणदाविंशतिपरीषत्परानां लोचादिकाथ-
 क्लेशकारिणामष्टादशग्रीलाङ्गधारिणां बाह्याभ्यन्तरसर्वपरिषत्परि-
 चारिणां निःप्रतिकर्मशरीरिणां भवति । द्वितीया त्वन्यशरीरिणां
 10 तीव्रतरशरीरमानसानेककटुकदुःखगतसहस्रसहनतो भवति ॥

अथोत्तरार्धेन मोक्षतत्त्वमाह “आत्यन्तिकः” इत्यादि ।
 देहादेः शरीरपक्षकेन्द्रियायुरादिबाह्यप्राणपुण्यापुण्यवर्णगन्ध-
 रसस्पर्शपुनर्जन्मपक्षवेदचयकषायादिसङ्गाज्ञानासिद्धलादेवात्य-
 न्तिको वियोगो विरहः पुनर्मोक्ष इत्यते । यो हि शशङ्कवति न
 15 पुनः कदापिच भवति, स आत्यन्तिकः । अत्र पर आह । ननु
 भवतु देहस्यात्यन्तिको वियोगः, तस्य सादित्वात् । परं रागा-
 दिभिः सहात्यन्तिको वियोगो ऽसंभवी, प्रमाद्यबाधनात् ।
 प्रमाद्यं चेदम् । यद्गनादिमत्, न तद्विनाशमाविशति, यथा-
 काग्नम् । अग्नादिमत्तस्य रागादय इति । उच्यते । यद्यपि रागा-
 20 द्यो ह्येवा जन्तो रनादिमत्तः, तथापि कश्चिद्यथावस्थितस्त्री-
 शरीरादिबन्धुतत्त्वावगतेन तेषां रागादीनां प्रतिपक्षभावनातः

प्रतिक्षणमपचयो वृश्यते । ततः संभाव्यते विशिष्टकालादिसाम-
 गीसङ्गावे भावनाप्रकर्षतो निर्मूलमपि क्षयः, निर्मूलक्षयानभ्युप-
 गमे ऽपचयस्याप्यसिद्धेः । यथा हि ग्रीतस्वर्गसंपाद्या रोमहर्षादयः
 ग्रीतप्रतिपक्षं च वज्जमन्दतायां मन्दा उपसङ्गा उत्कर्षं च
 निरन्वयविनाशिताः, एवमन्यथापि मन्दासङ्गावे निरन्वयविना- 5
 शोऽवश्यमेष्टव्यः । अथ यथा ज्ञानावरणीयकर्मोदये ज्ञानस्य
 मन्दता भवति तत्प्रकर्षं च ज्ञानस्य न निरन्वयो विनाशः, एवं
 प्रतिपक्षभावोत्कर्षं ऽपि न रागादीनामत्यन्तसुच्छेदो भविष्य-
 तीति । तदयुक्तम् । द्विविधं हि वाच्यं, सहभूतसंभावं सहका-
 रिसंपाद्यसंभावं च । तत्र यत्सहभूतसंभावं, तत्र बाधकोत्कर्षं 10
 कदाचिदपि निरन्वयं विनाशमाविशति । ज्ञानं चात्मनः सह-
 भूतसंभावम् । आत्मा च परिणामिनित्यः । ततो ऽत्यन्तप्रकर्षव-
 त्यपि ज्ञानावरणीयकर्मोदये ज्ञानस्य न निरन्वयो विनाशः ।
 रागादयस्तु लोभादिकर्मविपाकोदयसंपादितसत्ताकाः । ततः
 कर्मणो निर्मूलमपगमे ते ऽपि निर्मूलमपगच्छन्ति । प्रयोग- 15
 द्या च । ये सहकारिसंपाद्या यदुपधानादपकर्षिणः, ते तदत्य-
 न्तवृद्धौ निरन्वयविनाशधर्माणः, यथा रोमहर्षादयो वज्जिवृद्धौ ।
 भावोपधानादपकर्षिणस्तु सहकारिकर्मसंपाद्या रागादय इति ।
 अत्र “सहकारिसंपाद्या” इति विशेषणं सहभूतसंभावज्ञानादि-
 यवच्छेदार्थम् । यदपि च प्रागुपन्यस्तं प्रमाणं “यदनादिमत्, न 20
 तद्विनाशमाविशति” इति, तदयप्रमाणं, प्रागभावेन हेतोर्व्य-
 भिचारात् । प्रागभावो ज्ञानादिमात्रपि विनाशमाविशति,

अन्यथा कार्यानुत्पत्तेः । काश्चनोपसृष्टोः संश्लेषेण च चेतुरने-
 कान्तिकः । तत्संयोगो ऽपि स्यादादिसंतनिगतो ऽपि चारंस्त्यु-
 टपाकादिगोपायेन विघटमानो बृह्म इति । अथ रागादयो
 धर्मा धर्मिण्य आत्मनो भिन्नाश्चेत्, तदा सर्वेषां वीतरागत्वसि-
 ५ ड्मप्रसङ्गः, रागादिभ्यो भिन्नात्, सुप्तात्मवत् । अभिन्नाश्चेत्,
 तदा तेषां अथ धर्मिणो ऽपि अथ इति । तदयुक्तं, भेदाभे-
 दपक्षे जात्यन्तरस्याभ्युपगमात् । कथमिति चेत् । उच्यते ।
 धर्मिधर्मायां न भेद एव, अभेदस्यापि सत्त्वात् ; नाथभेद
 एव, भेदस्यापि सत्त्वात् । ततो गौतमोपायकाश्च इति । अथ
 10. कर्मव्यग्ररीरादेः सर्वथावियोगे कथं जीवस्योर्ध्वमा लोकान्तं
 गतिरिति चेत् । पूर्वप्रयोगादिभिस्तस्योर्ध्वं गतिरिति ब्रूमः ।
 तद्युक्तं तत्कार्यभाष्ये ।

तद्वनन्तरमेवोर्ध्वमा लोकान्तात् गच्छति ।

पूर्वप्रयोगात्प्रत्याहन्त्यभेदोर्ध्वगौरवैः ॥ १ ॥

15 कुशाक्षयकं दोषायामिषौ चापि यथेयते ।

पूर्वप्रयोगात्कर्मैव तथा विद्वगतिः सता ॥ १ ॥

सुप्तेष्वङ्गनिर्गोपायया दृष्टासु चावुनः ।

कर्मव्यग्रविनिर्गोपायया विद्वगतिः सता ॥ २ ॥

परस्यसुटदेहात्तु बन्धभेदाद्यथा गतिः ।

20 कर्मव्यग्रविभेदात्कौक्यापि तथेयते ॥ ३ ॥

कर्मव्यग्रविभेदात्कौक्यापि तथेयते ॥ ३ ॥

अधीनैरवधर्माः सुज्ञा इति चोदितम् ॥ ५ ॥

अथाधस्तिर्यगूर्ध्वं च खोटवास्वभिर्वीचयः ।
 स्वभावतः प्रवर्तन्ते तयोर्ध्वंगतिरात्मनः ॥ ६ ॥
 अधस्तिर्यक् तथोर्ध्वं च जीवानां कर्मजा गतिः ।
 ऊर्ध्वमेव स्वभावेन भवति शीणकर्मणाम् ॥ ७ ॥
 ततो ऽयूर्ध्वगतिस्तेषां कस्मान्नास्तीति चेन्नतिः ।
 धर्मास्तिकायस्वभावात्स हि हेतुर्गतेः परम् ॥ ८ ॥

धर्मास्तिकायस्य गतिहेतुत्वं पुरापि व्यवस्थापितमेवेति ।
 ननु भवतु कर्मणामभावे ऽपि पूर्वप्रयोगादिभिर्जीवस्योर्ध्वं
 गतिः, तथापि सर्वथा प्रतीरेन्द्रियादिप्राणनामभावात्सोऽप्ये
 जीवस्याजीवत्वप्रसङ्गः । यतो जीवनं प्राणधारणसुच्यते ; तच्चे- 10
 न्नास्ति, तदा जीवस्य जीवनाभावाद्जीवं स्यात्, अजीवस्य च
 मोक्षभाव इति चेत् । न, अभिप्रायापरिज्ञानात् । प्राणा हि
 द्विविधाः, द्रव्यप्राणा भावप्राणाश्च । मोक्षे च द्रव्यप्राणानामेवा-
 भावः, न पुनर्भावप्राणानाम् । भावप्राणाश्च सुक्तावस्थायामपि
 सन्त्येव । यदुक्तम् ।

15

अस्मात्प्रायिकसम्यक्त्ववैर्धर्मज्ञानैः ।

आत्यन्तिकैः स युक्तो निर्दन्देनापि च सुखेन ॥ १ ॥

ज्ञानादस्यु भावप्राणा सुक्तो ऽपि जीवति स तैर्हि ।

तस्मान्नजीवत्वं नित्यं सर्वस्य जीवस्य ॥ २ ॥

ततस्तान्मन्त्रज्ञानान्नादर्शनान्तवीर्यान्मन्त्रसुखासुखं जीवनं 20
 विद्वानामपि भवतीत्यर्थः । सुखं च विद्वानां सर्वसंसारसुख-
 विनाशकं परमानन्दरूपं ज्ञातव्यम् । उक्तं च ।

न वि चित्त्वं ननुस्वाप्तं तं सुखं तैव सम्बन्धित्वं ।
 अं चिद्भावं सुखं चत्वात्वात् उवगवात् ॥ १ ॥
 सुरगणसुखं समग्रं सम्बद्धा पिच्छित्यं अनन्तसुखं ।
 न वि पावद् सुत्तिसुखं एतत्तद्विं वग्गम्गुत्तं ॥ २ ॥
 चिद्बुद्ध सुखो राशी सम्बद्धा पिच्छित्यो जद् इत्थिवा ।
 सो ऽप्यन्तवग्गभद्रयो चत्वागाये न मारब्धा ॥ ३ ॥

तथा योगशास्त्रे ऽप्युक्तम् ।

सुरासुरनरिन्द्राणां यत्सुखं भुवनत्रये ।

तस्याद्वयभागे ऽपि न मोक्षसुखसंपदः ॥ १ ॥

10 सुखभावजसत्त्वं चक्षित्वै श्चाप्तं सुखम् ।

चतुर्वर्गापत्नीनेन तेन मोक्षः प्रकीर्तितः ॥ २ ॥

अथ चिद्भावां सुखमयत्वे चयो विप्रतिपद्यन्ते । तथाहि ।

आत्मनो सुखौ बुद्ध्याद्यग्रेषुगुणोच्छेदात्कथं सुखमयत्वमिति
 वैशेषिकाः १ । अत्यन्तचित्तवन्तानोच्छेदत आत्मन एवासंभवा-

15 दिति शौगताः २ । अभोकृत्वात्कथमात्मनो सुखौ सुखमयत्व-
 मिति सांख्याः ३ ॥ अथादौ वैशेषिकाः स्वग्रेषुषीं विशेषयन्ति ।

ननु मोक्षे विप्रद्वृत्तानादिसंभवात्मात्मनो ऽसुपपत्त्या, बुद्ध्यादि-
 विशेषगुणोच्छेदेरूपमात्मोच्छेदः । तथाहि । अत्राद्यादिप्रमाणप्रति-

पत्ते जीवस्वरूपे परिपाकं प्राप्ते तत्रज्ञाने नानात्वात् जीवविशेष-
 20 बुद्ध्यानामात्मनोच्छेदे स्वरूपेमात्मनो ऽवस्थात्वं मोक्षः । तदुच्छेदे

च प्रमासमिदं । अथा । तत्रानामात्मविशेषगुणानां संज्ञानो
 ऽत्यन्तचित्तवन्तानोच्छेदत, प्रकीर्त्यादिसंभवात् । न च प्रमासः

विद्वो हेतुः, यथे वर्तमानत्वात् । नापि विद्वः, सपथे प्रदीपादी
 सत्वात् । नाथनेकान्तिकः, केवलपरमाखादावप्रवृत्तेः । नाधि
 कौशल्यथापदिष्टः, विपरीतार्थस्थापकयोः प्रत्यक्षानुमानयो-
 र्थासंभवात् । ननु संतानोच्छेदहेतुर्वक्तव्य इति चेत् । उच्यते ।
 निरन्तरमाखाभावात्कश्चित्पुंसस्तत्त्वज्ञानं जायते, तेन च 5
 भिन्न्याज्ञाननिवृत्तिर्विधीयते, तस्य निवृत्तौ तत्कार्यभूता रागा-
 दयो निवर्तन्ते, तदभावे तत्कार्या मनोवाङ्मायप्रवृत्तिर्यावर्तते,
 तद्वाटौ च धर्माधर्मयोरनुत्पत्तिः । अरन्ध्ररीरेन्द्रियकार्य-
 योस्तु सुखादिफलोपभोगात्प्रसवः । अनारन्ध्ररीरादिकार्ययो-
 रप्यवस्थितयोस्तत्फलोपभोगादेव प्रसवः । ततश्च सर्वसंतानो- 10
 च्छेदाश्लेष इति खितम् ॥

अथ प्रतिविधीयते । यन्नावदुक्तं “संतानत्वात्” इत्यादि,
 तदसमीचीनं, यत आत्मनः सर्वथा भिन्नानां बुद्ध्यादिगुणानां
 संतानोच्छेदः साध्यते ऽभिन्नानां वा कथंचिदभिन्नानां वा ।
 चाद्यप्यत्र आत्म्याविद्वो हेतुः, संतानिभ्यो ऽत्यन्तं भिन्नस्य 15
 यन्मानस्यावत्कल्पत्वात् । द्वितीयपथे तु सर्वथाभिन्नानां तेषा-
 मुच्छेदसाधने संतानवत् संतानिनो ऽप्युच्छेदप्रसङ्गः । ततश्च
 कस्यासौ मोक्षः । भिन्नाभिन्नपथाभ्युपगमे चापविद्वान्तः । किं
 च । विद्वद्व्याधं हेतुः, कार्यकारणभूतचण्डप्रवाहस्यसंस्तानत्वस्य
 नित्याभित्येकान्तयोरसंभवात् । अर्थक्रियाकारित्वस्यात एव प्रति- 20
 पादित्वमासंभवात् । वाच्यविकल्पस्य बुद्धानः, प्रदीपादिरत्यन्तो-
 च्छेदासंभवात्, तत्रपरमाखानां नास्त्वस्वपरित्यागेनाम्बकार-

रूपतयावस्थानात् । प्रयोगश्चाथ । पूर्वापरस्वभावपरिहाराङ्गी-
कारस्थितिकवृत्तपरिणामवाग्प्रदीपः, सत्तात्, पटादिवदिति ।
अथ बद्ध वक्तव्यं, तत्तन्निभासते विकारेणानेकान्तप्रसङ्गे । किं
च । इन्द्रियजानी बुद्ध्यादिगुणानामुच्छेदः साध्यमानो ऽस्त्युताती-
5 म्प्रियायाम् । तथाद्यप्ये चिद्ब्रह्मधर्मं, अस्माभिरपि तच्च तदुच्छे-
दाभ्युपगमात् । द्वितीयविकल्पे सुप्तौ कस्यचिदपि प्रवृत्त्यनुप्र-
पत्तेः । मोक्षार्थी हि सर्वो ऽपि निरतिशयसुखज्ञानादिप्राप्त्य-
भिलाषेणैव प्रवर्तते, न पुनः शिक्षाप्रकल्पकल्पमपगतसकलसु-
खसंवेदनमात्मानसुपपादयितुं यतते । यदि मोक्षवस्त्रावामपि
10 पाषाणकल्पो ऽपमतस्तुखसंवेदनाशेषः पुरुषः संपद्यते, तदा
कृतं मोक्षेण, संसार एव गरीयान्, अथ शान्तरापि सुखशेष-
प्रतिपत्तिरप्यस्ति । जतो न वैशेषिकोपकल्पिते मोक्षे कस्य-
चिद्गन्तुमिच्छा । उक्तं च ।

वरं हन्दावने वाचः शृगाशैश्च सहोचितम् ।

15 न तु वैशेषिकीं सुप्तिं गौतमो गन्तुमिच्छति ॥ १ ॥

एतेन बहून्मीमांसका अपि

यावदात्मगुणाः सर्वे गोच्छिन्ना वास्माद्वयः ।

तावदात्मनि की दुःखव्यावृत्तिर्नावकल्पते ॥ १ ॥

धर्मो धर्मनिमित्तो हि संभवः सुखदुःखयोः ।

20 मूलभूतौ च तावेव कश्चौ संसारसंज्ञकः ॥ २ ॥

तदुच्छेदे च तत्कार्यग्ररौराद्यनुपपन्नान् ।

नात्मनः सुखदुःखे च इत्यथौ सुक्तं उच्यते ॥ २ ॥

ननु तस्यामवस्थायां कीदृगात्प्रावशियते ।

स्वरूपैकप्रतिष्ठानः परित्यक्तो ऽखिलैर्गुणैः ॥ ४ ॥

जर्मिषद्भातिगं रूपं तदस्याऽजर्मनौषिणः ।

संसारबन्धनाधीनदुःखलोभाद्यदूषितम् ॥ ५ ॥

(जर्मयः कामक्रोधमदगर्वलोभदम्भाः । न हि वै अग्ररीरस्व 5
प्रियाप्रियचोरपक्षतिरक्षि । अग्ररीरं वाव सक्तं प्रियाप्रिये न
सृशत इत्यादि), तदप्यपास्तं द्रष्टव्यम् । यतः किं शुभकर्म-
परिपाकप्रभवाणि भवसंभवानि सुखानि सुकौ निविध्यमानानि
सन्त्युत सर्वथा तदभावः । आद्ये सिद्धसाधनम् । द्वितीये
ऽसिद्धः, आत्मनः सुखस्वरूपत्वात् । न च पदार्थानां स्वरूप- 10
मत्यन्तसुच्छिद्यते, अतिप्रसङ्गात् । न च सुखस्वभावत्वमेवासिद्धं,
तत्सद्भावे प्रमाणसद्भावात् । तथाहि आत्मा सुखस्वभावः, अत्यन्त-
प्रियबुद्धिविषयत्वात् अनन्यपरतथोपादीयमानत्वाच्च, वैषयिक-
सुखवत् । यथा सुखार्थं सुसुषुप्रयत्नः, प्रेषापूर्वकारिप्रयत्नत्वात्,
कृषीवलप्रयत्नवदिति । तच्च सुखं सुकौ परमातिशयप्रप्तं, 15
या चास्यानुमानांशसिद्धा ; यथा, सुखतारतम्यं कश्चिदिश्रान्तं,
तरतमशब्दवाच्यात्वात्, परिमाणतारतम्यवत् । तथा ।

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे ऽभित्यज्यते ।

यदा बृहदा परं ब्रह्म सर्वं त्यजति बन्धनम् ॥

तदा तन्नित्यमानन्दं सुक्तः स्वात्मनि विन्दति ।

20

इति श्रुतिर्ब्रह्मवात् । तथा ।

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिपाशमतीन्द्रियम् ।

तं वै मोक्षं विद्यानीयाद्दुःप्रायमज्जनात्मभिः ॥ १७ ॥

इति स्वतिसप्तमोऽध्यायः । मोक्षस्य सुखमयत्वं प्रतिपत्त्यभिहितं
स्वितम् ॥

- अथ सांख्या भ्रुवते । इह शूद्रपैतन्यस्वरूपो ऽयं पुरुषः;
 5 इष्यते सुखीकरणे ऽप्यग्रतत्त्वादर्कर्ता, साषादभोक्ता, जडा
 प्रकृतिं चक्रियामाभितः । अज्ञानतमन्वृत्ततया प्रकृतिस्त्वमपि
 सुखादिफलमात्मनि प्रतिबिम्बितं चेतयमानो मोदते मोद-
 मानश्च प्रकृतिं सुखस्यभावां मोहात्तन्व्यमानः संसारमधिवसति ।
 यदा तु ज्ञानमस्याविर्भवति “दुःखहेतुरिद्यं न ममानया इह
 10 संवर्गो युक्तः” इति, तदा विवेकख्यातेर्न तत्संपादितं कर्मफलं
 भुङ्क्ते । अपि च “विज्ञातविरूपाहं न मदीयं कर्मफलमनेन
 भोक्तव्यम्” इति मत्वा कुठिनी स्त्रीवहूरादवसर्पति । तत
 उपरतायां प्रकृतौ पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मोक्षः स्वरूपं च
 चेतनाप्रतिरपरिष्णामिन्यप्रतिसंक्रमाप्रतिदर्शितविषयानया च ।
 15 अतश्चदात्मक एव सुक्तात्मा न पुनरागन्दादिस्वभावः, तस्य
 प्रकृतिकार्यत्वात्, तस्याश्च जीवनाग्रं महत्त्वम् ॥

- अथ दयं भूमः । अन्तावदुक्तं “संशयार्थात्मा अज्ञानतमन्वृत्त-
 तथा” इत्यादि, तद्सुन्दरं, यतः किमज्ञानमेव तम अन्ताज्ञानं च
 तममेति । अथमप्ये सुक्तात्मापि सुखादिफलं किं नात्मसं-
 20 मयेत, ज्ञानस्य बुद्धिधर्ममाहुरेव प्रकृत्या समस्तपरतत्वात्,
 सुक्तात्मनो ऽपि ज्ञानाभावेनाज्ञानतमन्वृत्ततयाधियोगात् । द्विती-
 यपथे तु किमिदमज्ञानादन्वृत्ततमो नाम रागादिकमिति चेत्,

तत्र, तस्मात्प्रथो ऽप्यन्तार्थान्तरभूतप्रकृतिधर्मतयात्मात्प्रादात्काला-
 रुपपत्तेः । आत्मात्काले वा सुक्तात्मनो ऽप्यप्यत्नादनं स्यात्,
 अस्तिमेवात् । किं च संघार्थात्मनो ऽकर्तुरपि भोग्गुले ऽप्रीति-
 क्त्वात्ते कतनाग्राह्यतागमादयो दोषाः प्रसज्यन्ते । किं च ।
 प्रकृतिपुरुषयोः संयोगः केन कृतः । किं प्रकृत्योतात्मन वा । 5
 न तावत्प्रकृत्या, तस्याः सर्वगतत्वान्मुक्तात्मनो ऽपि तत्संयोग-
 प्रसङ्गः । अथात्माना, तर्हि च आत्मा शुद्धचैतन्यस्वरूपः सन्
 किमर्थं प्रकृतिमादत्ते । तत्र को ऽपि हेतुरस्ति न वेति
 वक्तव्यम् । अस्ति चेत्, तर्हि च हेतुः प्रकृतिर्वा स्यादात्मा वा,
 अन्यस्य कस्याप्यनभ्युपगमात् । आद्यपक्षे यथा सा प्रकृतिस्त्वस्या- 10
 त्मनः प्रकृतिसंयोगे हेतुः स्यात्, तथा सुक्तात्मनः किं न स्यात्,
 प्रकृतिसंयोगात्पूर्वं शुद्धचैतन्यस्वरूपत्वेनोभयोरप्यविशेषात् निष्वा-
 मकाभावाच्च । द्वितीयपक्षे च आत्मा प्रकृत्यात्मनोः संबन्धे
 हेतुत्वं प्रतिपद्यमानः किं कथं प्रकृतिसदृशतः सन् हेतुर्भवति
 तद्विद्युक्तो वा । आद्ये तस्यापि प्रकृतिसंयोगः कथमित्यनवस्था । 15
 द्वितीये पुनः स प्रकृतिरहित आत्मा शुद्धचैतन्यस्वरूपः सन्
 किमर्थं प्रकृत्यात्मनोः संबन्धे हेतुत्वं प्रतिपद्यते । तत्र को ऽपि
 हेतुर्विज्ञोक्त इति तदेवावर्तत इत्यनवस्था । इति सचेतुकः
 प्रकृत्यात्मन संबन्धो निरस्तः । अथ निर्हेतुकः, तर्हि सुक्तात्मनो
 ऽपि प्रकृतिसंयोगप्रसङ्गः किं च अथमात्मा प्रकृतिसुपादवान् 20
 पूर्वनिर्वाणं जज्ञाणं अज्ञाणं ऽनित्यत्वप्रपन्निः । द्वितीये तस्य
 पादात्मनोः सुपादत्वम् । न हि मात्मापञ्चान्तरात्तन् देवदत्तस्य च

खलं प्रतिपद्यते । तत्र कथमपि सांख्यमते प्रकृतिसंयोगो घटते
 ततश्च संयोगाभावादिधोमो ऽपि दुर्घट एव, संयोगपूर्वकत्वादि-
 योगश्च ॥ किं च । अमुक्तं “विवेकख्यातेः” इत्यादि, तद्विज्ञान-
 रितरमणीयम् । तत्र केयं ख्यातिर्नाम । प्रकृतिपुरुषयोः स्त्रेण
 5 स्त्रेण रूपेणावस्थितयोर्भेदेन प्रतिभासनमिति चेत् । सा कश्च,
 प्रकृतेः पुरुषश्च वा । न प्रकृतेः, तस्या असंबन्धपूर्वसि स्थितत्वा-
 द्द्वेषेनत्वाद्गन्धुपगमाच्च । नाप्यात्मनः, तस्यायसंबन्धपूर्वसि
 स्थितत्वात् । तथा अदपि “विज्ञातविरूपाद्यं” इत्याद्युक्तं,
 तद्व्यसनीयताभिधानं, प्रकृतेर्जडतयेत्यं विज्ञानानुपपत्तेः । किं
 10 च विज्ञातापि प्रकृतिः संचारदशावस्थां च ऽप्यात्मनो भोगाय
 स्वभावतो वायुव्यवर्ततां, तत्स्वभावश्च नित्यतया तदापि
 सत्तात् । न हि प्रवृत्तिस्वभावो वायुर्विरूपतया येन ज्ञातस्यं प्रति
 तत्स्वभावाद्गुणरमत इति ; कृतो मोक्षः स्यात् । तदा तदसत्त्वे
 वा प्रकृतेर्नित्यैकरूपताद्यानिः, पूर्वभावत्यागेनोत्तरस्वभावोपा-
 15 दानश्च नित्यैकरूपतायां विरोधात्, परिष्कामिनि नित्य एव
 तद्विरोधान् । प्रकृतेश्च परिष्कामिनिनित्यत्वाभ्युपगम आत्मनो
 ऽपि तदङ्गीकर्तव्यं, तस्यापि प्राक्तनसुखोपभोगस्वभावपरिचारेण
 मोक्षे तद्भोगस्वभावस्वीकारात्, असुखादिस्वभावत्यागेन
 सुखत्वादिस्वभावोपादानाच्च । सिद्धे चायं परिष्कामिनिनित्यत्वे
 20 सुखादिपरिष्कामैरपि परिष्कामित्वमस्याभ्युपगमत्तर्था, अन्यथा
 मोक्षोपायप्रसङ्गः । ततश्च न कथमपि सांख्यपरिकल्पितो मोक्षो
 घटत । न भोगस्वरूप एवानन्तसुखादिस्वरूपो ऽभ्युपगमः ॥

अथ सौमताः संगिरन्ते । ननु ज्ञानक्षणप्रवाहद्वयतिरेकेण
 कस्याप्यात्मनो ऽभावात्कस्य सुप्तौ ज्ञानादिस्वभावः प्रसाध्यते ।
 सुप्तिश्चात्मदर्शनो दूरोत्तरिता । यो हि पश्यत्यात्मानं स्थिरा-
 दिरूपं तस्यात्मनि स्वैर्यगुणदर्शननिमित्तत्वेहो ऽवश्यंभावी,
 आत्मत्वेहाच्चात्मसुखेषु परिहृत्यसुखेषु च दोषांस्तिरस्कृत्य गुणा- 5
 नमरोपयति, गुणदर्शी च परिहृत्यन्ममेति सुखसाधनान्युपादत्ते ।
 ततो यावदात्मदर्शनं तावत्संसार एव । तदुक्तम् ।

यः पश्यत्यात्मनं तचास्याहमिति शान्ततः स्नेहः ।

स्नेहात्सुखेषु दृष्यति दृष्ट्या दोषांस्तिरस्कृत्यते ॥ १ ॥

गुणदर्शी परिहृत्यन्ममेति सुखसाधनान्युपादत्ते । 10

तेनात्माभिनिवेशो यावन्तावत्स संसारः ॥ २ ॥

आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात्परिग्रहेषौ ।

अनयोः संप्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः समायान्ति ॥ ३ ॥

ततो सुप्तिमिच्छता पुत्रकलचादिकं स्वरूपं वानात्मक-
 मनित्यमशुचि दुःखमिति श्रुतमयथा चिन्तामयथा च भावनया 15
 भावयितव्यम् । एवं भावयतस्तत्राभिव्यङ्गाभावादभ्यासविशेषा-
 दैराग्यमुपजायते । ततः सास्त्वचित्तसंतानलक्षणसंसारविनिवृत्ति-
 रूपा सुप्तिरुपपद्यते । अथ तद्भावनाभावे ऽपि कायक्लेशलक्षणा-
 त्तपसः सकलकर्मप्रक्षयान्मोक्षो भविष्यतीति चेत् । न, कायक्लेश
 कर्मफलतया नारकादिकायसंतापवत् तपस्त्रायोगात् । विचित्र- 20
 शक्तिकं च कर्म, विचित्रफलदानान्यथानुपपत्तेः । तच्च कथं
 कायसंतानमाप्तात्क्षीयते, अतिप्रसङ्गात् । अथ तपःकर्मशक्तीनां

संकरेण चयकरणश्रीलमिति कृत्वा एकरूपादपि तपसश्चि-
 ग्रन्तिकस्य कर्मणः चयः । नन्वेवं स्वल्पक्रेत्रेणोपवासादिना-
 यशेषस्य कर्मणः चयापत्तिः, शक्तिसांकार्यान्यथानुपपत्तेः ।
 उक्तं च ।

- 5 कर्मचयाद्धि मोक्षः स च तपसस्तत्र कायसंतापः ।
 कर्मफललाभारकदुःखमिव कथं तपस्तस्यात् ॥ १ ॥
 अन्यदपि चैकरूपं तच्चिचचयनिमित्तमिह न स्यात् ।
 तच्छक्तिसंकरः चयकरौत्यपि वचनमाचम् ॥ २ ॥

तस्माच्चैरात्म्यभावनाप्रकर्षविशेषाच्चित्तस्य निःक्रेत्रावस्था मोक्षः ॥

- 10 अत्र प्रतिविधेयते । तत्र यत्तावदुक्तं “ज्ञानक्षणप्रवाह”
 इत्यादि, तद्विचारितविद्युत्पितं, ज्ञानक्षणप्रवाहव्यतिरिक्तं मुक्ता-
 कषणानुस्यूतसूत्रोपममन्वयिनमात्मानमन्तरेण कृतनाशाकृताग-
 मादिदोषप्रसङ्गेः क्षरणाद्यनुपपत्तेश्च । यत्पुनरुक्तं “आत्मानं यः
 पश्यति” इत्यादि, तत्सूक्तमेव ; किं लज्जो जनो दुःखानुषक्तं
 15 सुखसाधनं पश्यन्नात्मच्छेदात्सांसारिकेषु दुःखानुषक्तसुखसाधनेषु
 प्रवर्तते ऽप्यथादौ च, सुखात्तुरवत् । हितं हितविवेककल्पना-
 न्तिकसुखसाधनमङ्गनादिकं परित्यज्यात्मच्छेदादात्यन्तिकसुख-
 साधने मुक्तिमार्गं प्रवर्तते, प्यथादौ चतुरात्तुरवत् । यद्युक्तं
 “मुक्तिमिच्छता” इत्यादि, तदप्यज्ञानविजृम्भितं, सर्वथा-
 20 नित्यानात्मकत्वादिभावनाया निर्विषयत्वेन मिथ्यारूपत्वात्सर्वथा
 नित्यादिभावनावन्मुक्तिहेतुत्वानुपपत्तेः । न हि काशान्तरा-
 वस्थात्वेकानुसंधाव्यतिरेकेण भावनायुपपद्यते । तत्र चो हि

१) विमडादिभिर्बद्धः, तस्यैव तन्मुक्तिकारणपरिज्ञानानुष्ठानाभि-
 संधिव्यापारे सति मोक्ष इत्येकाधिकरणे सत्येव बन्धमोक्ष-
 व्यवस्था लोके प्रसिद्धा । इह त्वन्यः क्षणो बद्धो ऽन्यस्य च तन्मु-
 क्तिकारणपरिज्ञानमन्यस्य चानुष्ठानाभिसंधेर्यापारस्येति वैचधि-
 करणत्वात्सर्वमयुक्तम् । किं च । सर्वो बुद्धिमान् बुद्धिपूर्व प्रवर्तमानः 5
 किंचिदिदमतो मम स्यादित्यनुसंधानेन प्रवर्तते । इह च
 कस्तथाविधो मार्गाभ्यासे प्रवर्तमानो मोक्षो मम स्यादित्यनु-
 २) संदध्यात् । क्षणः संतानो वा । न तावत्क्षणः, तस्यैकक्षणस्थायितया
 निर्विकल्पतया चैतावतो व्यापारान् कर्तुमसमर्थत्वात् । नापि
 संतानः, तस्य संतानियतिरिक्तस्य सौगतैरभ्युपगमात् । किं च । 10
 निरन्वयविनश्यत्वे च संस्काराणां मोक्षार्थः प्रयासो व्यर्थ एव
 स्यात्, यतो रागाद्युपरमो हि भवन्मते मोक्ष उपरमस्य
 विनाशः, स च निर्हेतुकतयावन्नसिद्धः । ततस्तदर्थो ऽनुष्ठाना-
 ३) द्विप्रयासो निष्फल एव । किं च । तेन मोक्षार्थानुष्ठानेन प्राक्त-
 नस्य रागादिक्षणस्य नाशः क्रियते भाविनो वानुत्पादस्तदुत्पा- 15
 दकग्रन्थेर्वा क्षयः संतानस्योच्छेदो ऽनुत्पादो वा निराश्रयचित्त-
 संतत्युत्पादो वा । तत्राद्योऽनुपपन्नः, विनाशस्य निर्हेतुकतया
 भवन्मते कुतश्चिदुत्पत्तिविरोधात् । द्वितीयो ऽप्यत्र एवासाधी-
 यान्, उत्पादाभावो ह्यनुत्पादः । सो ऽभावरूपत्वात्कथं कुत-
 श्चिदुत्पद्यते, अप्सिद्धात्प्रसङ्गात् । तच्छक्तेः क्षयो ऽनुपपन्नः, 20
 तस्मात्प्रभावरूपतया निर्हेतुकत्वेन भवन्मते कुतश्चिदुत्पत्ति-
 विरोधात् । संतानस्योच्छेदार्थो ऽनुत्पादार्थो वा तत्रयास

- इत्यथनेन निरस्तं, क्षणोच्छेदानुत्पादवत् । तथोरयभावरूपतया
निर्हेतुकलात्कृतो ऽप्युत्पत्तिः, अनुपपत्तेः । किं च । वास्तवस्य
संतानस्थानभ्युपगमात्किं तदुच्छेदादिप्रयासेन । न हि मृतस्य
मारणं कापि दृष्टम् । तन्न संतानोच्छेदलक्षणा मुक्तिर्घटते ।
- 5 अथ निराश्रयरूपचित्तसंतत्युत्पत्तिलक्षणा सा तत्रयाससाध्येति
पचस्तु व्यायान् । केवलं सा चित्तसंततिः साम्बया निरन्वया
वेति वक्तव्यम् । आद्ये सिद्धसाधनं, तथाभूत एव चित्तसंताने
मोक्षोपपत्तेः । बद्धो हि मुच्यते नाबद्धः । द्वितीयो ऽनुपपन्नः,
निरन्वये हि संताने ऽन्यो बध्यते ऽन्यस्य मुच्यते । तथा च
- 10 बद्धस्य मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिर्न स्यात्, क्लान्तनाशादयस्य दोषाः प्रवृत्तिस्रग्ना
एव धावन्ति । तथा यदुक्तं “कायक्लेश” इत्यादि, तदप्यसत्यं,
हिंसाविरतिरूपप्रतोपपृच्छकस्य कायक्लेशस्य कर्मत्वे ऽपि तप-
स्त्वाविरोधात् । व्रताविरोधी हि कायक्लेशः कर्मनिर्जराहेतु-
त्वात्तपो ऽभिधौयते । न चैवं नारकादिकायक्लेशस्य तपस्त्व-
- 15 प्रसङ्गः, तस्य हिंसाद्यावेशप्रधानतया तपस्त्वविरोधात् । अतः
कथं प्रेक्षावतां तेन समानता साधुकायक्लेशस्थापादयितुं शक्या ।
यदपि शक्तिसंकरपक्षे स्वल्पेनेत्यादि प्रोक्तं, तत्सूक्तमेव, विशिच-
फसदानसमर्थाणां कर्मणां शक्तिसंकरे सति क्षीणमोहान्धसमये
ऽयोगिचरमसमये शक्लेशतः स्वल्पेनैव शुक्लध्यानेन तपसा
- 20 प्रत्ययाभ्युपगमात्, जीवन्मुक्तेः परममुक्तेस्तान्ध्यानुपपत्तेः । स तु
तच्छक्तिसंकारो बलतरकायक्लेशसाध्य इति युक्तस्तदर्थो ऽनेकोप-
वासादिकायक्लेशानुष्ठानप्रयासः, तमन्तरेण तत्संकरानुपपत्तेः ।

ततः कथंचिद्वनवच्छिन्नो ज्ञानसंतानो ऽनेकविधतपनेनुष्ठाना-
मुच्यते । तस्य चानन्तपतुष्टयलाभस्वरूपो मोक्ष इति प्रति-
पत्तयम् ॥

अथात्र दिग्गन्तराः स्वयुक्तीः स्फोरयन्ति । ननु भवतु
यथोक्तलक्षणो मोक्षः ; परं स पुरुषस्यैव घटते न त्वङ्गनायाः । 5
तद्ग्राहि । न स्त्रियो मोक्षभाजनं भवन्ति, पुरुषेभ्यो हीनत्वात्,
नपुंसकवत् ॥ अत्रोच्यते । स्त्रीणां पुरुषेभ्यो हीनत्वं किं चारि-
चाद्यभावेन १ विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वेन २ पुरुषानभिवन्द्यत्वेन ३
स्मारणाद्यकर्तृत्वेन ४ अमहर्द्धिकत्वेन ५ मायादिप्रकर्षवत्त्वेन ६
वा । तत्र न तावदाद्यः पक्षः चोदक्षमः, यतः किं चारिचा- 10
भावः सचेत्त्वेन १ मन्दसत्त्वतया २ वा । तत्र यद्याद्यपक्षः,
तदा चेत्स्यापि चारिचाभावहेतुत्वं किं परिभोगमात्रेण १
परियह्रूपतया २ वा । यदि परिभोगमात्रेण, तदा परि-
भोगो ऽपि किं वस्त्रपरित्यागासमर्थत्वेन १ संयमोपकारित्वेन २
वा । तत्र न तावदाद्यः, यतः प्राणेभ्यो ऽपि नापरं प्रियं, 15
प्राणानप्येताः परित्यजन्त्यो दृश्यन्ते । वस्त्रस्य का कथा । अथ
संयमोपकारित्वेन, तर्हि किं पुरुषाणामपि संयमोपकारितया
वस्त्रपरिभोगः । अथावस्त्रा एता वस्त्रादपि पुरुषैरुपभुज्यन्त इति
तद्धिना तासां संयमवाधासंभवो न पुनर्नराणामिति न तेषां
तदुपभोग इति चेत्, तर्हि न वस्त्राचारिचाभावः, तदुप- 20
कारित्वात्तस्य, आहारादिवत् । नापि परियह्रूपतया, यतो
ऽस्य तद्रूपता किं सूत्राहेतुत्वेन १ धारणमात्रेण वा २ अथवा

- स्यर्गमात्रेण ३ जीवसंशक्तिहेतुत्वेन वा ४ । तत्र यद्याद्यः, तर्हि
 शरीरमपि मूर्खाया हेतुर्न वा । न तावदहेतुः, तस्यान्तरं
 गतत्वेन दुर्लभतरतया विशेषतस्तद्वेतुत्वात् । अथ मूर्खाया हेतु-
 रिति पक्षः, तर्हि वस्त्रवत्तस्यापि किं दुस्सजत्वेन १ सुक्त्वज्ज-
 5 तथा वा २ । न प्रथमत एव परिहारः । यदि दुस्सजत्वेनेति
 पक्षः, तदा तदपि किं सर्वपुरुषाणां १ केषांचिदा २ । न
 तावत्सर्वेषां ; दृश्यन्ते हि बहवो वस्त्रप्रवेशादिभिः शरीरमपि
 त्यजन्तः । अथ केषांचित्, तदा वस्त्रमपि केषांचिदुस्सज-
 मिति न परिहार्यं शरीरवत् । अथ सुक्त्वज्जत्वेनेति पक्षः,
 10 तर्हि वस्त्रस्यापि तथाविधशक्तिविकल्पानां स्वाध्यायाद्युपपद्यमानत्वेन
 शरीरवन्सुक्त्वज्जत्वात्किमिति परिहारः । अथ धारणमात्रेण ;
 एवं सति शीतकाले प्रतिमापन्नं साधुं दृष्ट्वा केनाद्यविषयज्ञोप-
 निप्पातमद्य शीतमिति विभाव्यधर्माधिना साधुशिरसि वस्त्रे
 प्रक्षिप्ते अपरिग्रहता स्यात् । अथ यदि स्यर्गमात्रेण, तदा
 15 भूत्यादिना निरन्तरं स्यर्गसद्भावात्सपरिग्रहत्वेन तीर्थंकरादीना-
 मपि न मोक्षः स्यादिति साभिमिच्छतो भवतो मूर्खचितिः
 संजाता । अथ जीवसंशक्तिहेतुत्वेन, तर्हि शरीरस्यापि जीव-
 संशक्तिहेतुत्वात्परिग्रहहेतुत्वमस्य, क्वमिच्छूकाद्युत्पादस्य तत्र
 प्रतिप्राणिप्रतीतत्वात् । अथास्ति, परं यतना तत्र विधीयते,
 तेनाद्यमदोष इति चेत्, तर्हि वस्त्रे ऽप्ययं न्यायः किं काकै-
 20 भंक्षितः, वस्त्रस्यापि घृतजस्यैव सावनसाधनादिकरणेन जीव-
 संशक्तिनिर्गमत्वात् । तत्र वस्त्रसद्भावेन चारिचाहंभवः । नापि

मन्दसत्त्वतया, यतः सत्त्वमिदं व्रततपोधारणविषयमेधितव्यम् ।
तच्च तास्त्रनख्यं सुदुर्धरग्रीकवतौषु संभवति । अतो न चारिचा-
संभवेन तासां हीनत्वम् । ननु भवत्वविशिष्टं चारिचं स्त्रीणां,
परं परमप्रकर्षप्राप्तं यथाख्याताभिधं तासां न स्यादिति पु-
ष्येभ्यो हीनत्वमिति चेत्, तर्हि चारिचपरमप्रकर्षाभावो ऽपि 5
तत्रसां किं कारणाभावेन १ विरोधसंभवेन वा । न तावदाद्यः
पक्षः, अविशिष्टचारिचाभ्यासस्यैव तन्निवन्धनत्वात्, तस्य च
स्त्रीध्वनन्तरमेव समर्थितत्वात् । नापि द्वितीयः, यथाख्यात-
चारिचस्त्वार्यागृशामत्यन्तपरोक्षतया केनचिद्विरोधानिर्णयादिति
चारिचाभावेन न स्त्रीणां हीनत्वम् ॥ १ ॥ नापि विशिष्टसाम- 10
र्थ्यासत्त्वेन, यत इदमपि किं सप्तमनरकपृथ्वीगमनाद्योग्यत्वेन १
वादादिलक्षिभिरहितत्वेन २ अल्पश्रुतत्वेन वा ३ । न तावदाद्यः
पक्षः, यतस्तदभावः किं यच्चैव जन्मनि तासां सुक्तिगामित्वं
तच्चैवोच्यते सामान्येन वा । यद्याद्यपक्षः, तर्हि पुरुषाणामपि
यच्च जन्मनि सुक्तिगामित्वं तच्च सप्तमपृथ्वीगमनयोग्यत्वं, तत- 15
स्त्वेषामपि सुक्तभावः स्यात् । अथ द्वितीयः, तदाद्यमाश्रयो
भवतः ; यथा सर्वोत्कृष्टपदप्राप्तिः सर्वोत्कृष्टेनाश्वसाधेन प्राप्यते ।
सर्वोत्कृष्टे च दे एव पदे सर्वदुःखस्त्रानं सप्तमी नरकपृथ्वी सर्व-
सुखस्त्रानं मोक्षश्च । ततो यथा स्त्रीणां सप्तमपृथ्वीगमनमागमे
निषिद्धं तद्गमनयोग्यतयाविधिसर्वोत्कृष्टमनोवीर्याभावात्, एवं 20
मोक्षो ऽपि तथाविधिशुभमनोवीर्याभवाच्च स्त्रीणां भविष्यति ।
प्रयोगश्चात्र । नास्ति स्त्रीषु सुक्तिकारणं, शुभमनोवीर्यपरम-

- प्रकर्षात्, सप्तमपृथ्वीगमनकारणाद्गुभमनोवीर्यपरमप्रकर्षवत् । तदेतदयुक्तं, व्याप्तेरभावात् । न हि बहिर्याप्तिमात्रेण हेतु-
 र्गमकः स्यात्, किं त्वन्तर्याम्या, अन्यथा तत्पुत्रत्वादेरपि गमक-
 लप्रसङ्गः । अन्तर्याप्तिश्च प्रतिबन्धबलेनैव सिध्यति, न चात्र प्रति-
 5 बन्धो विद्यते । ततः संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकमिदं साधनं चरम-
 ग्ररीरिभिर्निश्चिन्नव्यभिचारं च । तेषां हि सप्तमपृथ्वीगमन-
 हेतुमनोवीर्यप्रकर्षाभावे ऽपि युक्तिहेतुमनोवीर्यप्रकर्षसद्भावात् ।
 तथा मत्स्यैरपि व्यभिचारः । तेषां हि सप्तमपृथ्वीगमनहेतुमनो-
 वीर्यप्रकर्षसद्भावे ऽपि न युक्तिगमनहेतुगुभमनोवीर्यप्रकर्षसद्भाव
 10 इति । तथा न हि येषामधोगमनशक्तिः श्लोका तेषामूर्ध्वगतावपि
 शक्तिः श्लोकैव, भुजपरिसर्पादिभिर्बिभचारात् । तथाहि । भुज-
 परिसर्पा अधो द्वितीयामेव पृथ्वीं गच्छन्ति, न ततो ऽधः, पच्छिण-
 स्तृतीयां यावत्, चतुर्थीं चतुर्व्यदाः, पञ्चमौसुरगाः । अथ च सर्वे
 ऽपूर्ध्वंसुत्कर्षतः सहस्रारं यावद्गच्छन्ति, अतो न सप्तमपृथ्वी-
 15 गमनायोग्यत्वेन विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वं ॥ नापि वादादिस्त्रिभि-
 रहितत्वेन, मूककेवलिभिर्बिभचारात् । तथास्यश्रुतत्वेनेति पक्ष-
 स्वनुद्बोध्य एव, सुक्त्ववाप्यानुमितविशिष्टसामर्थ्यैर्माषतुषादिभि-
 रनेकान्तिकत्वात् । तच्च विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वं स्त्रीणां घटते ॥२॥
 नापि पुरुषानभिवन्द्यत्वेन स्त्रीणां हीनत्वं, यतस्तदपि किं
 20 सामान्येन १ गुणाधिकपुरुषापेक्षया २ वा । आद्यो ऽसिद्धः,
 तीर्थकरकानन्यादयो हि शक्यैरपि पूज्यन्ते किमङ्ग शेषपुरुषैः ।
 द्वितीयश्चेत्, तदा गणधरा अपि तीर्थकरैर्नाभिवन्द्यन्त इति

तेषामपि हीनत्वान्नोद्यो न स्यात् । तथा चतुर्वर्णस्य सङ्घस्य तीर्थंकरैर्व्यवस्थात्सङ्घान्तर्गतत्वेन संयतीनामपि तीर्थंकरव्यवस्था-
 भ्युपगमात्कथं स्त्रीणां हीनत्वम् ॥ ३ ॥ अथ स्मरणाद्यकर्तृत्वेनेति
 पचः, तदाचार्याणामेव मुक्तिः स्यान्न शिष्याणां, तेषां स्मरणा-
 द्यकर्तृत्वात् ॥ ४ ॥ अथामहर्द्विकत्वेनेति पचः । सो ऽपि न दचः, 5
 यतो दरिद्राणामपि केषांचिन्मुक्तिः श्रूयते केषांचिन्महर्द्वि-
 काणामपि चक्रवर्त्यादीनां तदभावः ॥ ५ ॥ अथ मायादिप्रकर्ष-
 कत्वेनेति । तदपि न युक्तं, नारददृढप्रहारिभिर्बन्धिचारात् ।
 तन्न हीनत्वं कथमपि स्त्रीणां जाघटीतीति हीनत्वादित्यसिद्धो
 हेतुः ॥ ६ ॥ ततस्त्राविभागेन न पुद्गलाणामपि निर्वाणं प्रतिपत्त- 10
 यम् । प्रयोगश्चात्र । अस्ति स्त्रीणां मुक्तिः, अविक्लकारणवत्त्वात्,
 पुंशु । तत्कारणानि सम्यग्दर्शनादीनि स्त्रीषु संपूर्णान्युपलभ्यन्ते ।
 ततो भवत्येव स्त्रीणां मोक्ष इति स्थितं मोक्षतत्त्वम् ॥ एतेन
 ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य कर्तारः परमं पदम् ।
 गत्वा गच्छन्ति भूयो ऽपि भवं तीर्थनिकारतः ॥ इति 15
 परपरिकल्पितं पराकृतम् ॥

एतानि नव तत्त्वानि यः श्रद्धते स्थिराशयः ।

सम्यक्ज्ञानयोगेन तस्य चारिचयोग्यता ॥ ५३ ॥

एतान्यनन्तरोदितानि नवसंख्यानानि तत्त्वानि यः स्थिराशयो
 न पुनः श्रद्धादिना चलचित्तः श्रद्धानस्य ज्ञानपूर्वकत्वाज्जानीते 20
 श्रद्धते च । अथैपरौत्येन समुते । एतावता जानन्नप्यश्रद्धाधर्मो

मिथ्याद्भवेति सूचितम् । यथोक्तं श्रीगन्धर्वस्तिना महातर्के
“दादग्राह्यमपि श्रुतं विदर्शनस्य मिथ्या” इति । तस्य अङ्ग-
धानस्य सम्यक्ज्ञानयोगेन सम्यग्दर्शनज्ञानसङ्गावेन चारित्र्यस्य
सर्वसावद्यव्यापारनिवृत्तिरूपस्य देशसर्वभेदस्य योग्यता भवति ।

5 अत्र ज्ञानात्मस्यक्लस्य प्राधान्येन पूज्यत्वात्प्राग्निपातः । अनेन
सम्यक्ज्ञानसङ्गाव एव चारित्र्यं भवति नान्यथेत्यावेदितं द्रष्टव्यम् ॥

तथाभ्यत्वपाकेन यस्यैतन्नितयं भवेत् ।

सम्यग्ज्ञानक्रियायोगाज्जायते मोक्षभाजनम् ॥ ५४ ॥

जीवा देधा, भयाभ्यभेदात् । अभयानां सम्यक्साधभावः,

10 भयानामपि भयत्वपाकमन्तरेण तद्भाव एव, तथाभयत्वपाके
तु तत्सङ्गावः । ततो ऽचायमर्थः । भविष्यति विवक्षितपर्याये-
षेति भयः । तद्भावो भयत्वं नाम सिद्धिगमनयोग्यत्वं, जीवा-
नामनादिपारिणामिको भावः । एवं सामान्यतो भयत्वमभि-
धायथ तदेव प्रतिविशिष्टमभिधातुमाह । तथा तेनानियत-

15 प्रकारेण भयत्वं तथाभयत्वम् । अर्थं भावः । भयत्वमेव स्वस्व-
कालक्षेत्रयुवादिद्रव्यलक्षणसमयीभेदेन नानाजीवेषु भिद्यमानं
सत्तथाभयत्वमुच्यते । अन्यथा तु सर्वैः प्रकारैरेकाकारार्थां
योग्यतायां सर्वेषां भयजीवानां युगपदेव धर्मप्राप्त्यादि भवेत् ।

तथाभयत्वस्य यः पाकः फलदानाभिसुखं, तेन तथा-

20 भयत्वपाकेन । यस्य कस्यापि सागरोपमकोटाकोन्धन्तरानीत-
सर्वकर्मस्थितिकस्य भयस्य । एतन्नितयं ज्ञानदर्शनचारित्र्यचयं

भवेत् । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धात्, स भव्यः । सम्यक्संमैचीने
 ये ज्ञानक्रिये ज्ञानचारित्रे, तयोर्योगात्मयोगान्मोक्षस्य वियोग-
 स्थानन्तज्ञानदर्शनसम्यक्सुखवीर्यपञ्चकात्मकस्य भाजनं स्थानं
 जायते । एतेन केवलाभ्यां ज्ञानक्रियाभ्यां न मोक्षः किं त्वभाभ्यां
 संयुक्ताभ्यां ताभ्यामिति ज्ञापितं भवति । अत्र ज्ञानयष्टणेन 5
 सदी सहस्ररत्नेन दर्शनमपि ग्राह्यम् । यदुवाच वाचकमुख्यः
 ५ “सम्यग्ज्ञानदर्शनचारिचाणि मोक्षमार्गः” इति ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणविशेषलक्षणमत्र गन्धकारः स्वयमेव वक्ष्यति ।
 तच्च विशेषलक्षणं सामान्यलक्षणाविनाभावि सामान्यलक्षणं च
 विशेषलक्षणाविनाभावि, सामान्यविशेषलक्षणयोरन्योन्यापरि- 10
 हारेण स्थितत्वात् । तेन प्रमाणलक्षणस्यादौ प्रमाणसामान्य-
 लक्षणं सर्वत्र वक्तव्यम् । अतो ऽत्रापि स प्रथमं तदभिधीयते ।
 स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणमिति प्रकर्षेण संग्रहाद्यभावस्वभा-
 1 वेन नौयते परिच्छिद्यते वस्तु येन तत्प्रमाणम् । स्वमात्मा
 ज्ञानस्य स्वरूपं परः स्वस्मादन्यो ऽर्थ इति यावत् तौ विशेषेण 15
 यथावस्थितस्वरूपेणावस्थति निश्चिनोतीत्येवंशीलं यत्तत्स्वपर-
 व्यवसायि ज्ञायते । प्राधान्येन विशेषो गृह्यते ऽनेनेति
 ज्ञानम् । अत्र ज्ञानमिति विशेषणमज्ञानरूपस्य व्यवहारमार्गा-
 नवतारिणः सम्प्राचगोचरस्य स्वसमथप्रसिद्धस्य दर्शनस्य सञ्चि-
 कषादिस्वाप्तेतस्य नैयायिकादिकल्पितस्य प्रामाण्यपराकरणार्थं 20
 ज्ञानस्यापि च प्रत्यक्षरूपस्य शास्त्रेर्निर्विकल्पतया प्रामाण्येन
 कल्पितस्य संग्रहविपर्ययानध्ववसायानां च प्रमाणत्वव्यवच्छेदार्थं

श्वसाथीति । पारमार्थिकपदार्थसार्थापेक्षापिज्ञानादैतादिवा-
दिमतमपाकर्तुं परेति । नित्यपरोक्षबुद्धिवादिनां भीमांसका-
नामेकात्मसमवायिज्ञानान्तरप्रत्यक्षज्ञानवादिनां वैशेषिकयौगा-
नामचेतनज्ञानवादिनां कापिलानां च कदाग्रहनिग्रहाद्य खेति ।

5 समग्रं तु लक्षणवाक्यं परपरिकल्पितस्वार्थोपलब्धिहेत्वादेः
प्रमाणत्वलक्षणत्वप्रतिषेधार्थम् । अत्र च स्वस्य ग्रहणयोग्यः परो
ऽर्थः स्वपर इत्यस्यापि समासस्याश्रयणाद्भवहारिजनापेक्षया
यस्य यथा यच्च ज्ञानस्याविषंवादः, तस्य तथा तच्च प्रामाण्य-
मित्यभिहितं भवति । तेन संग्रयादेरपि धर्मिमात्रापेक्षया

10 न प्रामाण्यव्याहतिः ॥

अथ विशेषलक्षणाभिधित्वया प्रथमं तावत्प्रमाणस्य संख्यां
विषयं चाह ।

प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्वे प्रमाणे तथा मते ।

अनन्तधर्मकां वस्तु प्रमाणविषयस्त्विह ॥ ५५ ॥

15 अक्षमिच्छियं प्रति गतमिच्छियाधीनतया यदुत्पद्यते,
तत्प्रत्यक्षमिति तत्पुरुषः । इदं व्युत्पत्तिनिमित्तमेव ।
प्रवृत्तिनिमित्तं तु स्पष्टत्वम् । तेनामिच्छियादिप्रत्यक्षशब्दवाच्यं
चिद्धम् । अतो जीवो वाच्यः, जीवमाश्रित्यैवेच्छिय-
निर्भेदमिच्छियादिप्रत्यक्षस्योत्पत्तेः । तत्र तत्पुरुषवाश्रयणात्म-
20 त्यतो बोधः । प्रत्यक्षा बुद्धिरित्यादौ स्त्रीपुंसभावो ऽपि चिद्धः,
अक्षाणां परमव्यापारनिरपेक्षं मनोव्यापारेणासात्वादर्थपरि-

च्छेदकम् । परोक्षमिति परशब्दसमानार्थेन परस्-शब्देन
 सिद्धम् । अशब्दौ द्वयोरपि तुल्यकचतां लचयतः । तेनानु-
 मानादेः परोक्षस्य प्रत्यक्षपूर्वकत्वेन प्रवृत्तेर्थत्कैश्चित्प्रत्यक्षं श्रेष्ठ-
 मभीष्टमेतन्न श्रेष्ठमिति सूचितम् । द्वयोरपि प्रामाण्यं, प्रति-
 विशेषाभावात् । “पश्य मृगो धावति” इत्यादौ प्रत्यक्षस्यापि 5
 परस्त्रपूर्वकस्य प्रवृत्तेः परोक्षस्य श्रेष्ठताप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षपूर्वक-
 मेव च परोक्षमुपजायत इति नायं सर्वचैकान्तः, अन्यथानुपपन्न-
 तावधारितोच्छ्वासनिःश्वासादिजीवलिङ्गसङ्गावासङ्गावाभ्यां जीव-
 साक्षात्कारिप्रत्यक्षचक्षणे ऽपि जीवस्मृतप्रतीतिदर्शनात्, अन्यथा
 लोकाव्यवहाराभावप्रसङ्गात् । तथाशब्दः प्रागुक्तनवतत्त्वाद्यपेक्षया 10
 समुच्चये, वाक्यस्य सावधारणत्वात् । द्वे एव प्रत्यक्षपरोक्ष-
 प्रमाणे मते संमते । यदपि परैरुक्तं प्रमाणसंख्यान्तरं
 प्रत्यक्षायि, तत्रापि यत्पर्यालोच्यमानमुपमानार्थापत्त्यादिवत्प्र-
 माणतामात्मसाक्षात्करोति, तदनयोरेव प्रत्यक्षपरोक्षयोरन्त-
 र्भावनीयम् । यत्पुनर्विचार्यमाणं मीमांसकपरिकल्पिताभाव- 15
 वत्प्रामाण्यमेव नास्ति, न तेन बहिर्भूतेनान्तर्भूतेन वा
 प्रयोजनम् । अस्त्युत्वादित्यपकर्षनीयम् । तथाहि । प्रत्यक्षानु-
 मानागमोपमानार्थापत्त्यभावसंभवेति ह्यप्रतिभयुक्तनुपलब्ध्यादीनि .
 प्रमाणानि यानि परे प्रोक्तुः, तत्रानुमानागमौ परोक्षप्रकारावेव
 विज्ञातव्यौ । उपमानं तु नैवाधिकमते । कश्चिन्नेष्यः प्रमुष्णा 20
 प्रेषयांश्चे “गवयमानथ” इति । स गवयशब्दवाच्यमर्थमजानानः
 कंश्चन वनेचरं पुरुषमप्राप्नोत् “कौटुम्भवयः” इति । स प्राह

“सादृश्यात्सादृश्यावयः” इति । ततस्तस्य पुरुषस्याज्ञातिदेश-
 वाक्यार्थस्मरणसहकारि गोसदृशगवयपिण्डज्ञानं “अयं स गवय-
 शब्दवाच्यो ऽर्थः” इति प्रतिपत्तिं फलरूपामुत्पादयन्प्रमाण-
 मिति । मीमांसकमते तु येन प्रतिपत्त्या गौरुपस्यो न गवयो
 5 न चातिदेशवाक्यं “गौरिव गवयः” इति श्रुतं, तस्य विकटा-
 टवीं पर्यटतो गवयदर्शने प्रथमे समुत्पन्ने सति यत्परोक्षे गवि
 सादृश्याज्ञानमुन्मच्छति “अनेन सदृशः स गौः” इति “तस्य
 गोरनेन सादृश्यं” इति वा, तदुपमानम् । तस्माद्यत्स्यार्थेते
 तस्यात्सादृश्येन विशेषितं प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वित-
 10 मिति वचनादिति । एतच्च परोक्षभेदे प्रत्यभिज्ञायामन्त-
 र्भाव्यम् । अर्थापत्तिरपि

प्रमाणषट्कविज्ञातो यच्चार्यो ऽनन्यथा भवन् ।

अदृष्टं कल्पयेदन्यं सार्थापत्तिरदाहता ॥

इत्येवं लक्षणानुमानान्तर्गतैव, अर्थापत्त्युत्पापकस्यार्थस्यान्यथा-
 15 नुपपत्तिनिश्चयेनैवादृष्टार्थपरिकल्पनात्, अन्यथानुपपत्तिनिश्चय-
 स्थानुमानत्वात् । अभावाख्यं तु प्रमाणं प्रमाणपञ्चकाभावः १
 तदन्यज्ञानं २ अज्ञाना वा ज्ञानविनिर्मुक्तः ३ इति त्रिधाभि-
 धीयते । तत्राद्यपक्षस्यासंभव एव प्रसङ्ग इत्या प्रमाणपञ्च-
 काभावस्य तुच्छत्वेनावस्तत्वात्, अभावज्ञानजनकत्वाथोगात् ।
 20 द्वितीयपक्षे तु पर्युदासदृश्या यत्तदन्यज्ञानं तत्प्रत्यक्षमेव,
 प्रत्यक्षेषैव घटादिविकृतस्य भूतसादृश्यत्वात् । क्वचिन्तु तदघटं
 भूतत्वमिति प्रत्यभिज्ञानेन; यो ऽग्निमात्र भवति नासौ

धूमवानिति तर्केण, नाच धूमो नाग्नेरित्यनुमानेन, गृहे गर्गी
 नास्तीत्यागमेन वाभावप्रतीतेः काभावः प्रमाणं प्रवर्तताम् ।
 द्वतीयपक्षस्य पुनरसंभव एव । आत्मनो ज्ञानाभावे कथं वस्त्व-
 भाववेदकत्वं, वेदनस्य ज्ञानधर्मत्वात्, अभाववेदकत्वे वा ज्ञान-
 विनिर्मुक्तत्वस्थाभावात् । तन्नाभावः प्रमाणान्तरम् । संभवो ऽपि 5
 समुदायेन समुदायिनो ऽवगम इत्येवंलक्षणः संभवति खार्थां
 द्रोण इत्यादिको नानुमानात्पृथक् । तथाहि । खारी द्रोण-
 वती, खारीत्वात्पूर्वापलम्बखारीवत् । ऐतिह्यं त्वनिर्दिष्टप्रवृत्तं
 प्रवादपारंपर्यम् । एवमूर्ध्वदूया यथा “इह वटे यत्रः प्रति-
 वसति” इति । तदप्रमाणं, अनिर्दिष्टवृत्तकत्वेन सांशयिकत्वात् । 10
 आप्तप्रवृत्तकत्वनिश्चये लागम इति । यदपि प्रतिभमच-
 लिङ्गशब्दव्यापारानपेक्षमकस्मादेव “अद्य मे महीपतिप्रसादो
 भविता” इत्याकारं स्पष्टतया वेदनसुदयते, तदप्यनिश्चयनि-
 बन्धनतया मानसमिति-प्रत्यक्षकुचिनिश्चिन्नमेव । यत्पुनः प्रिया-
 प्रियप्राप्तिप्रवृत्तिफलत्वेन सार्धं गृहीतान्यथानुपपत्तिकत्वात्मनः प्रसा- 15
 दोद्देशादेर्लिङ्गादुदेति, तत्पिपीलिकापटलोत्सर्पणोत्थज्ञानवद-
 स्पष्टमनुमानमेव । एवं युक्तानुपलम्बोरादिशब्दाद्विशिष्टोप-
 लम्बिजनकस्य बोधाबोधरूपविशेषत्यागेन सामान्यतो लिखितं
 साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतमित्युक्तस्य प्रमाणस्यान्वेषां
 च केषांचित्प्रमाणान्तरत्वेन परपरिकल्पितानां यथाज्ञानं 20
 प्रत्यक्षपरोक्षयोरन्तर्भावो निराकरणं च विधेयम् । तदेवं न
 प्रत्यक्षपरोक्षज्ञानद्वैविधातिक्रमं शक्नोऽपि कर्तुं क्षमः ॥

- अथ तयोर्लक्षणाद्यभिधीयते । स्वपरव्यवसायि ज्ञानं स्पष्टं प्रत्यक्षम् । तद्विप्रकारं, सांख्यहारिकं पारमार्थिकं च । तत्र सांख्यहारिकं बाह्येन्द्रियादिसामग्रीसापेक्षत्वात्पारमार्थिकमस्मदादिप्रत्यक्षम् । पारमार्थिकं त्वात्मसंनिधिमात्रापेक्षमवस्थादि-
- 5 प्रत्यक्षम् । सांख्यहारिकं द्वेषा, चक्षुरादीन्द्रियनिमित्तं मनो-निमित्तं च । तद्विविधमपि चतुर्धा, अवयवहेहावयवधारणा-भेदात् । तत्र विषयविषयिसन्निपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्र-गोचरदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तरसामान्याकारविशिष्टवस्तुपहणमव-यवः । अस्वार्थः । विषयो द्रव्यपर्यायात्मको ऽर्थो, विषयी
- 10 चक्षुरादिः, तथोः समीचीनो भ्रान्त्याद्यजनकत्वेनासुकूलो निपातो योग्यदेशाद्यवस्थानं, तस्मादनन्तरं समुद्भूतसुत्यक्षं यत्सत्तामात्रगोचरं दर्शनं निराकारो बोधस्तस्माज्जातमाद्यं सत्तासामान्याद्यवान्तरैर्मेतुख्यत्वादिभिर्विशेषैर्विशिष्टस्य वस्तुनो यद्ग्रहणं ज्ञानं तदवयवः । पुनरवगृहीतविषयसंग्रहानन्तरं तद्वि-
- 15 शेषाकाङ्क्षणमौहा । तदनन्तरं तदौचितविशेषनिर्णयोऽवायः । अवेतविषयस्मृतिहेतुस्तदनन्तरं धारणा । अत्र च पूर्वस्य प्रमाणतोत्तरस्य च फलतेत्येकस्यापि मतिज्ञानस्य सातुर्विधं कथंचित् प्रमाणफलभेदस्योपपन्नः । तथा यद्यपि क्रमभाविनाम-वयवशादीनां हेतुफलतया व्यवस्थितानां पर्यायायान्निदेः, तथा-
- 20 शेकजीवतादात्म्येन द्रव्यायादेशादमीषामैक्यं कथंचिद्विबुद्धं, अन्यथा हेतुफलभावाभावप्रसक्तिर्भवेदिति प्रत्येयम् । धारणा-स्वरूपा च मतिरविमंवात्स्मृतिफलस्य हेतुत्वात्प्रमाणं, स्मृतिरपि

तथाभूतप्रत्यवमर्शस्वभावसंज्ञाफलजनकत्वात् । संज्ञापि० तथा-
भूततर्कस्वभावचिन्ता, फलजनकत्वात् । चिन्ताप्यनुमानस्रक्षणा,
अभिनियोधफलजनकत्वात् । सोऽपि ज्ञानादिबुद्धिजनकत्वात् ।
तदुक्तम् । मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताभिनियोध इत्यनर्थान्तरम् ।
अनर्थान्तरमिति कथंचिदेकविषयं प्राक्शब्दथोजनान्मतिज्ञान- 5
मेवम् । शेषमनेकप्रभेदं शब्दथोजनादुपजायमानमविशदं ज्ञानं
श्रुतमिति केषित् । सैद्धान्तिकास्त्वयप्येहावायधारणाप्रभेद-
रूपाया मतेर्वाचकाः पर्यायशब्दा मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ता-
भिनियोध इत्येते शब्दा इति प्रतिपन्नाः । स्मृतिसंज्ञाचिन्ता-
दीनां च कथंचिद्गृहीतघाहिलेऽप्यविसंवादेकत्वादानुमानवत्प्रमाण-
ताभ्युपेया, अन्यथा व्याप्तिघातकप्रमाणेन गृहीतविषयत्वेनानु- 10
मानस्याप्रमाणाप्रसङ्गेः । अत्र च यच्छब्दसंथोजनात्प्राक् स्मृत्या-
दिकमविसंवादि व्यवहारनिर्वर्तनचमं वर्तते तन्मतिः, शब्द-
संथोजनात्प्रादुर्भूतं तु सर्वं श्रुतमिति विभागः । स्मृतिसंज्ञादीनां
च स्मरणतर्कानुमानरूपाणां परोक्षभेदानामपि यद्विद्म प्रत्यक्षा-
धिकारे भणनं तन्मतिश्रुतविभागज्ञानाय प्रसङ्गेनेति विज्ञेयम् ॥ 15

अथ परोक्षम् । अविशब्दमविसंवादि ज्ञानं परोक्षम् ।
स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदेतस्तत्पञ्चधा । संस्कार-
प्रबोधसंभूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारं वेदनं स्मरणं, यथा
तत्पौर्यकरबिम्बमिति ॥ १ ॥ अनुभवस्मरणकारणकं संकलनं
प्रत्यभिज्ञानं, तदेवेदं तत्सदृशं तद्विलक्षणं तत्प्रतियोगीत्यादि, 20
यथा स एवायं देवदत्तः, गोसदृशो गवयः, गोविलक्षणो

- महिषः, इदमस्माद्दीर्घं ब्रह्ममणीयो महीयो दवीयो वा
 दुरादयं तीव्रो वक्रिः सुरभीदं चन्दनमित्यादि । अषादि-
 शब्दात्स एव वक्रिरनुमीयते स एवानेनाप्यर्थः कथ्यत इत्यादि
 स्मरणसंविधानुमानागमादिजन्यं च संकलनमुदाहार्यम् ॥ ९ ॥
- 5 उपलब्धानुपलब्धसंभवं चिकालकक्षितसाध्यसाधनसंबन्धाद्या-
 ल्पभनमिदमस्मिन् सत्येव भवतीत्याद्याकारं संबेदनं तर्कः,
 यथाग्नौ सत्येव धूमो भवति तदभावे न भवत्येवेति ॥ १० ॥
 अनुमानं द्विधा, स्मार्थं परार्थं च । हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणहेतुकं
 साध्यविज्ञानं स्मार्थम् । निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः ।
- 10 इष्टमवाधितमसिद्धं साध्यं ; साध्यविशिष्टः प्रसिद्धो धर्मी पक्षः ।
 पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुपचारात् । मन्दमतीशु
 व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनान्यपि प्रयोष्यामि । दृष्टान्तो
 द्वेधा, अन्वयव्यतिरेकभेदात् । साधनसत्तार्था यथावश्यं साध्य-
 सत्ता प्रदर्शते, सोऽन्वयदृष्टान्तः । साध्याभावेन साधनाभावो
- 15 यत्र कथ्यते, स व्यतिरेकदृष्टान्तः । हेतोरुपसंहार उपनयः ।
 प्रतिज्ञायास्तूपसंहारो निगमनम् । एते पञ्चादयः पञ्चावयवाः
 कीर्तयन्त इत्यादि । अचोदाहरणम् । परिणामी शब्दः,
 कृतकत्वात् । यः कृतकः स परिणामी दृष्टः, यथा घटः ।
 कृतकसाधयम् । तस्मात्परिणामी सन् कृतको दृष्टः । यस्तु
- 20 न परिणामी स न कृतको दृष्टः, यथा बन्ध्यास्तनन्धयः ।
 कृतकसाधयम् । तस्मात्परिणामी शब्द इत्यादि । नन्वच
 निश्चितान्यथानुपपत्तिरेवैकं हेतोरुपसंहारमभ्यधाधि किं न

पचधर्मत्वादिकैरूप्यमिति चेत् । उच्यते । पचधर्मत्वादौ कैरूप्ये
सत्यपि तत्पुत्रत्वादेर्हेतोर्गमकत्वादर्शनात्, असत्यपि च कैरूप्ये
हेतोर्गमकत्वदर्शनात् । तथाहि । जस्यचन्द्रास्रभस्रः, कृत्तिको-
दयाश्चकटोदयः, पुष्यितैकचततः पुष्यिताः 'शेषचूताः,
ग्रशाक्तोदयात्समुद्रदृष्टिः, सूर्योदयात्पद्माकरबोधः, वृक्षाच्छाया 5
चेते पचधर्मताविरहेऽपि सर्वजनैरनुमीयन्ते । काष्ठादिकस्य च
धर्मी समस्येवेति चेत् । न, अतिप्रसङ्गात् । एवं हि शब्दस्या-
नित्यत्वे साध्ये काककाष्ठादिरपि गमकत्वप्रसङ्गे, लोकादे-
र्धर्म्मिणस्य च कल्पयितुं शक्यत्वात्, अनित्यः शब्दः आवणत्वात्
मङ्गाताद्यमेवविधस्वरान्यथानुपपत्तेः, सर्वं नित्यमनित्यं वा 10
सत्त्वादित्यादिषु सपक्षे सत्त्वस्याभावेऽपि गमकत्वदर्शनाच्चेति॥४॥
आप्तवचनाज्जातमर्थज्ञानमागमः । उपचारादाप्तवचनं च, यथा-
स्त्वच निधिः, सक्ति मेवाद्यः । अभिधेयं वस्तु यथावस्थितं
यो जानीते यथाज्ञानं चाभिधत्ते, स आप्तो जनकतीर्थ-
करादिः ॥५॥ इत्युक्तं परोक्षम् ।

15

तेन मुख्यसंख्यवहारेण संवादिविशदमतम् ।

ज्ञानमध्यक्षमन्यङ्कि परोक्षमिति संग्रह इति ॥१॥

यद्यथैवाविसंवादि प्रमाणं तत्तथा मतम् ।

विसंवाद्यप्रमाणं च तदध्यक्षपरोक्षयोः ॥२॥

तत एकस्यैव ज्ञानस्य यथाविसंवादः, तच्च प्रमाणात्, इतरच्च 20
च तदाभासता, यथा तिमिराद्यनुपप्लुतं ज्ञानं चन्द्रादाववि-
संवादकत्वात्प्रमाणं, तत्संख्यादौ च तदेव विसंवादकत्वात्प्रमाणम् ।

प्रमाणैतरव्यवस्थायाः संवादाविषंवादलक्षणत्वादिति स्थितमेतत्
 “प्रत्यक्षं परोक्षं च द्वे एव प्रमाणे” । अत्र च मतिश्रुतावधि-
 मनःपर्यायज्ञानानां मध्ये मतिश्रुते परमार्थतः परोक्षं प्रमाणं,
 अवधिमनःपर्यायकेवलानि तु प्रत्यक्षं प्रमाणमिति ॥

- 5 अथोत्तरार्धं व्याख्यायते । “अनन्तधर्मकं वस्तु” इत्यादि ।
 इह प्रमाणाधिकारे प्रमाणस्य प्रत्यक्षस्य परोक्षस्य च विषयस्तु
 पाञ्च पुनरनन्तधर्मकं वस्तु । अनन्तास्त्रिकालविषयत्वाद्परि-
 मिता धर्माः स्वभावाः सहभाविनः क्रमभाविनस्य स्वपर्याया
 यस्मिंस्तदनन्तधर्ममेव । स्वार्थं कप्रत्यये ऽनन्तधर्मकमनेकान्ता-
- 10 त्मकमित्यर्थः । अनेके ऽन्ता अंशा धर्मा वात्मा स्वरूपं यस्य,
 तदनेकान्तात्मकमिति व्युत्पत्तेः । वस्तु सचेतनाचेतनं सर्वं द्रव्यम् ।
 अन्ननन्तधर्मकं वस्त्विति पक्षः । प्रमाणविषय इत्यनेन प्रमेय-
 त्वादिति केवलव्यतिरेकी हेतुः सूचितः, अन्यथानुपपत्त्येकलक्ष-
 णत्वाद्देतोरन्तर्व्याप्त्यैव साध्यस्य सिद्धत्वात् दृष्टान्तादिभिर्न
- 15 प्रयोजनम् । यदनन्तधर्मात्मकं न भवति तत्प्रमेयमपि न
 भवति, यथा व्योमकुसुममिति केवलो व्यतिरेकः, साधर्म्यदृष्टा-
 न्तानां पक्षकुञ्चिनिचिप्रत्वेनान्वयायोगादिति । अत्र च हेतोर-
 सिद्धविरुद्धानैकान्तिकादिदोषाणां सर्वथानवकाश एव, प्रत्यक्षा-
 दिना प्रमाणेनानन्तधर्मात्मकस्यैव सकलस्य प्रतीतेः । ननु
- 20 कथमेकस्मिन् वस्तुन्यनन्तधर्माः प्रतीयन्त इति चेत् । उच्यते ।
 प्रमाणप्रमेयरूपस्य सकलस्य क्रमाक्रमभाष्यनन्तधर्माक्रान्तस्यैक-
 यस्य वस्तुनो यथैव रूपद्रव्याद्यपेक्षया सर्वत्र सर्वप्रमादृषां

प्रतीतिर्जायमानास्ति, तथैव वयमेते शौवर्णघटदृष्टार्त्मीन सवि-
 स्तरं दर्शयामः । विवक्षितो हि घटः खद्रव्यचेचकास्तभावैर्वि-
 क्ष्यते, परद्रव्यचेचकास्तभावैश्च न विक्ष्यते । तथाहि । घटो यदा
 सत्त्वज्ञेयत्वप्रमेयत्वादिधर्मैश्चिन्थ्यते, तदा तस्य सत्त्वादयः स्वपर्याया
 एव सन्ति, न तु केचन परपर्यायाः । सर्वस्य वस्तुनः सत्त्वादी- 5
 भ्रमार्नाधिकृत्य सजातीयत्वाद्भिजातीयस्वैवाभावात् कुतो ऽपि
 व्यावृत्तिः । द्रव्यतस्तु यदा पौद्गलिको घटो विवक्ष्यते, तदा स
 पौद्गलिकद्रव्यत्वेनास्ति, धर्माकाशादिद्रव्यत्वैस्तु नास्ति । अत्र
 पौद्गलिकत्वं स्वपर्यायः । धर्मादिभ्यो ऽनन्तेभ्यो व्यावृत्तत्वेन
 परपर्याया अनन्ताः, जीवद्रव्याणामनन्तत्वात् । पौद्गलिको 10
 ऽपि स घटः पार्थिवत्वेनास्ति न पुनराप्यादितैः । अत्र पार्थि-
 वत्वं स्वपर्यायः, आप्यादिद्रव्येभ्यस्तु बह्व्यो व्यावृत्तिः, ततः
 परपर्याया अनन्ताः । एवमपि ऽपि स्वपरपर्यायव्यक्तिर्वेदितव्या ।
 पार्थिवो ऽपि स धातुरूपतयास्ति न पुनर्मुत्वादिभिः । धातु-
 रूपो ऽपि स शौवर्णत्वेनास्ति न पुना राजतत्वादिभिः । शौवर्णो 15
 ऽपि स घटितसुवर्णात्मकत्वेनास्ति न त्वघटितसुवर्णात्मकत्वादिना ।
 घटितसुवर्णात्मापि देवदत्तघटितत्वेनास्ति न तु यत्तदत्तादि-
 घटितत्वादिना । घटितो ऽपि पृथुबुध्नाद्याकारेणास्ति न
 पुनर्मुत्कुटादित्वेन । पृथुबुध्नादराद्याकारेणास्ति नावृत्ताकारेण ।
 वृत्ताकारेणास्ति न पुनरन्यघटाद्याकारेण । स्नाकारो ऽपि 20
 स्वदक्षिकैरस्ति न तु परदक्षिकैः । एवमनया दिशा परेणापि
 स येन येन पर्यायेण विवक्ष्यते स तस्य स्वपर्यायः, तदन्वे तु

परपर्यायाः । तदेवं द्रव्यतः श्लोकाः स्वरपर्यायाः, परपर्यायास्तु
 व्यावृत्तिरूपा अगन्ता, अगन्तेभ्यो द्रव्येभ्यो व्यावृत्तित्वात् ॥ चेन्नतस्त
 स चिह्नोक्तोवर्तित्वेन विवक्षितो न कुतो ऽपि व्यावर्तते । ततः
 स्वरपर्यायो ऽस्ति न परपर्यायः । चिह्नोक्तोवर्त्यपि स तिर्यग्-
 5 श्लोकवर्तित्वेनास्ति न पुनरूर्ध्वाधोश्लोकवर्तित्वेन । तिर्यग्श्लोकव-
 र्त्यपि स अम्बुदीपवर्तित्वेनास्ति न पुनरपरद्वीपादिवर्तित्तया ।
 सो ऽपि भरतवर्तित्वेनास्ति न पुनर्विदेहवर्तित्वादिना । भरते
 ऽपि स पाटलिपुत्रवर्तित्वेनास्ति न पुनरन्यस्यानीयत्वेन । पाट-
 लिपुत्रे ऽपि देवदत्तगृहवर्तित्वेनास्ति न पुनरपरया । गृहे ऽपि
 10 गृहैकदेशस्यतयास्ति न पुनरन्यदेशादितया । गृहैकदेशे ऽपि
 श्रेयस्वाकाशप्रदेशेष्वस्ति तत्स्थिततयास्ति न पुनरन्यप्रदेशस्यतया ।
 एवं अथासंभवमपरप्रकारेषापि वाच्यम् । तदेवं चेन्नतः स्वरपर्यायाः
 श्लोकाः परपर्यायास्तसंख्येयाः, श्लोकस्यासंख्येयप्रदेशत्वेन । अथवा
 मनुष्यश्लोकस्थितस्त चटस्त तदपरस्थानस्थितद्रव्येभ्यो ऽगन्तेभ्यो
 15 व्यावृत्तत्वेनागन्ताः परपर्यायाः । एवं देवदत्तगृहादिवर्तित्वो
 ऽपि । ततः परपर्याया अगन्ताः ॥ काष्ठतस्तु नित्यतया स द्रव्येषा-
 वर्तत वर्तते वर्तित्वेन ततो न कुतोऽपि व्यावर्तते । स चैदंयुगी-
 नत्वेन विवक्ष्यमाणस्तद्रूपत्वेनास्ति न स्वतीतानागतादिषुगवर्तित्वेन ।
 अस्मिन् युगे ऽपि स ऐषमस्त्ववर्षतयास्ति न पुनरतीतादिवर्षत्वा-
 दिना । ऐषमस्त्वो ऽपि स वाचनिकतयास्ति न पुनरन्यर्तुनिश्चय-
 20 तया । तथापि नवत्वेन विद्यते न पुनः पुराणत्वेन । तथाप्यद्यत-
 नत्वेनास्ति न पुनरन्यतनत्वेन । तथापि वर्तमानकालतयास्ति न

पुनरन्यत्रणतया । एवं काष्ठतो ऽसंख्येयाः स्वरुपाया एकस्य द्रव्यस्य,
 असंख्यकाण्यस्थितिकत्वात् । अनन्तकाण्यवर्तित्वविवक्षायां तु ते
 ऽनन्ता अपि वाच्याः । परपर्यायास्तु विवक्षितकाष्ठादन्यकाण्यवर्ति-
 द्रव्येभ्यो अनन्तेभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ता एव ॥ भावतः पुनः । स
 पौतवर्णनास्ति न पुनर्नीलादिवर्णैः । पौतो ऽपि सो ऽपरपौत- 5
 द्रव्यापेक्षयैकगुणपौतः । स एव स तदपरापेक्षया द्विगुणपौतः ।
 स एव स तदन्यापेक्षया त्रिगुणपौतः । एवं तावदक्रमं याव-
 त्कस्यापि पौतद्रव्यस्यापेक्षयानन्तगुणपौतः । तथा स एवापरा-
 पेक्षयैकगुणहीनः, तदन्यापेक्षया द्विगुणहीन इत्यादि तावदक्रमं
 यावत्कस्याप्यपेक्षयानन्तगुणहीनपौतत्वो ऽपि स भवति । तदेवं 10
 पौतत्वेनानन्ताः स्वरुपाया स्त्रियाः । पौतवर्णवन्तरतमयोगेनानन्त-
 भेदेभ्यो नीलादिवर्णैर्भ्यो व्यावृत्तिरूपाः परपर्याया अथ-
 नन्ताः । एवं रसतो ऽपि स्तम्भुरादिरसापेक्षया पौतत्ववत्स्व-
 पर्याया अनन्ता ज्ञातव्याः, नीलादित्ववत् चारादिपररसापेक्षया
 परपर्याया अथनन्ता ज्ञेयतव्याः । एवं सुरभिगन्धेनापि स्वरु- 15
 पर्याया अनन्ता अवसातव्याः । एवं गुदस्रग्धुम्बुदुस्तरश्रीतोष्ण-
 क्षिग्धरूचस्र्ग्राष्टकापेक्षयापि तरतमयोगेन प्रत्येकमनन्ताः
 स्वरुपरपर्याया अवगन्तव्याः, यत एकस्मिन्नप्यनन्तदेशेने स्तम्भे
 ऽष्टावपि स्रग्नाः प्राप्यन्त इति सिद्धान्ते प्रोचानम् । तेनाप्यपि
 कल्पेने ऽष्टानामभिधानम् । अथवा सुवर्षद्रव्ये ऽप्यनन्तकाखेने 20
 पञ्चापि वर्णा दावंपि गन्धौ षडपि रसा अष्टावपि स्रग्नास्त
 सर्वे ऽपि तरतमयोगेनानन्तगो भवन्ति । तत्तदपरपरवर्षादिभ्यो

- व्यावृत्तिसंभवति । तदपेक्षयापि स्वपरधर्मा अनन्ता अव-
 बोध्याः । शब्दतस्य घटस्य नानादेशापेक्षया घटाद्यनेकशब्द-
 वाच्यत्वेनानेके स्वधर्मा घटादितत्तच्छब्दानभिधेयेभ्यो ऽपर-
 द्रव्येभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ताः परधर्माः । अथवा तस्य घटस्य ये
 5 ये स्वपरधर्मा उक्ता वक्ष्यन्ते च तेषां सर्वेषां वाचका यावन्तो
 ध्वनयन्तावन्तः । संख्यातस्य घटस्य तत्तदपरापरद्रव्यापेक्षया
 प्रथमत्वं द्वितीयत्वं तृतीयत्वं यावदनन्तमत्वं स्यादित्यनन्ताः
 स्वधर्माः, तत्संख्यानभिधेयेभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ताः परधर्माः ।
 अथवा परिमाणसंख्या पक्षादिसंख्या वा यावती तत्र घटे वर्तते,
 10 सा स्वधर्मैः, तत्संख्यारहितेभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ताः परपर्यायाः ।
 अनन्तकालेन तस्य घटस्य सर्वद्रव्यैः समं संयोगविभागभावेना-
 नन्ताः स्वधर्माः, संयोगवियोगाविषधीकृतेभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ताः
 परधर्माश्च । परिमाणतस्य तत्तद्रव्यापेक्षया तस्याणुत्वं महत्त्वं
 ह्रस्वत्वं दीर्घत्वं चानन्तभेदं स्यादित्यनन्ताः स्वधर्माः । ये सर्व-
 15 द्रव्येभ्यो व्यावृत्त्या तस्य परपर्यायाः संभवन्ति ते सर्वे पृथक्कृतो
 ज्ञातव्याः । दिग्देशतः परत्वापरत्वाभ्यां तस्य घटस्यान्यान्याम-
 न्नाद्रव्यापेक्षयासन्नतासन्नतरतासन्नतमतादूरतादूरतरतादूरतमता
 एकज्ञानसंख्यपर्यन्तयोऽनैरासन्नता दूरता च भवतीति स्वपर्याया
 अनन्ताः । अथवापरवस्त्वपेक्षया स पूर्वस्थां तदन्यापेक्षया
 20 पश्चिमायां स इत्येवं दिग्ो विदिग्शाश्रित्या दूरासन्नादितया-
 संख्याः स्वपर्यायाः । कालतस्य परत्वापरत्वाभ्यां सर्वद्रव्येभ्यः
 चणकवचघटीदिग्मासवर्षयुगादिभिर्घटस्य पूर्वत्वेन परत्वेन चान-

न्तभेदेनानन्ताः स्वधर्माः । ज्ञानतो ऽपि घटस्य गार्हकैः सर्व-
 जीवानामनन्तैर्मत्यादिज्ञानैर्विभङ्गाद्यज्ञानैश्च स्पष्टास्पष्टस्वभाव-
 भेदेन ग्रहणाद्वाङ्मत्यायवशं स्वभावभेदः संभवौ, अन्यथा
 तद्वाङ्मत्याणामपि स्वभावभेदो न स्यात्तथा चं तेषामैषं
 भवेत् । गार्हक्य स्वभावभेदे च ये स्वभावाः, ते स्वधर्माः । 5
 सर्वजीवानामपेक्षयात्पबद्धवद्भतराद्यनन्तभेदभिन्नसुखदुःखहानो-
 पादानोपेक्षागोचरेष्कापुण्यापुण्यकर्मबन्धचित्तादिसंस्कारक्रोधा-
 भिमानमायालोभरागद्वेषमोहान्युपाधिद्रव्यत्वकृष्टनपतनादिवेगा-
 दीनां कारणत्वेन सुखादीनामकारणत्वेन वा घटस्थानन्तधर्म-
 लम् । खेदगुरुत्वे तु पुरापि स्वर्गभेदत्वेन प्रोक्षाने । कर्मतस्योत्त्वे- 10
 पपावचेपपाकुञ्चनप्रसारणभ्रमणस्यन्दनरेचनपूरणचक्षणकम्पनान्य-
 स्थानप्रापणजलाहरणजलादिधारणादिक्रियाणां तत्तत्कालभेदेन
 तरतमयोगेन वानन्तानां हेतुत्वेन घटस्थानन्ताः क्रियारूपाः
 स्वधर्माः, तासां क्रियाणामहेतुभ्यो ऽन्येभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ताः
 परधर्माश्च । सामान्यतः पुनः प्रागुक्तनीत्यातीतादिकालेषु ये ये 15
 विश्ववस्तुनामनन्ताः स्वपरपर्याया भवन्ति तेष्वेकद्वित्र्याद्य-
 नन्तपद्वन्तधर्मैः सदृशस्य घटस्थानन्तभेदसादृश्यभावेनानन्ताः
 स्वधर्माः । विशेषतश्च घटो ऽनन्तद्रव्येष्वपरापरापेक्षयैकेन द्वाभ्यां
 चिभिर्वा यावदनन्तैर्वा धर्मैर्विखण्ण इत्यनन्तप्रकारवैखण्णहेतुका
 अनन्ताः स्वधर्माः, अनन्तद्रव्यापेक्षया च घटस्य सूक्ष्मतादृशता- 20
 समताविषमतासूक्ष्मताबादरतातीव्रताचाकषिक्यतासौम्यतापृथुता-
 संकीर्णतानीचनीचताविशालसुखतादयः प्रत्येकमनन्तविधाः स्युः ।

- ततः सूक्ष्मादिद्वारेणाप्यनन्ता धर्माः । संबन्धतस्त्वानन्ताकालेवा-
 नन्तैः परैर्वस्तुभिः समं प्रस्तुतघटस्थाधाराधेयभावो ऽनन्तविधो
 भवति । ततस्तदपेक्षयाप्यनन्ताः स्वधर्माः । एवं स्वस्वामिलक्षण्य-
 जनकत्वनिमित्तनैमित्तिकत्वषोढाकारकत्वप्रकाशप्रकाशकत्वभो-
 5 व्यभोजकत्ववाग्वाहकत्वान्नाश्रयिभाववक्ष्यधकत्वविरोधविरो-
 धकत्वश्रेयज्ञापकत्वादिषंख्यातीतसंबन्धैरपि प्रत्येकमनन्ता धर्मा
 ज्ञातव्याः । तथा ये ऽत्र घटस्य स्वपरपर्याया अनन्ता ऊचिरे,
 तेषामुत्पादा विनशाः स्तितयस्य पुनःपुनर्भवनेमाननकाखे-
 नानन्ता अभूवन् भवन्ति भविष्यन्ति च । तदपेक्षयाप्यनन्ता
 10 धर्माः । एवं पौतवर्षादारभ्य भावतो ऽनन्ता धर्माः । तथा द्रव्य-
 क्षेपादिप्रकारैर्धे ये स्वधर्माः परधर्माश्चास्यचिरे, तैवमथैरपि
 युगपदादिष्टो घटो ऽवकथ्यः स्यात् । यतः को ऽपि स शब्दो न
 विद्यते येन घटस्य स्वधर्माः परधर्माश्चोच्यमाना इये ऽपि युग-
 पदुक्ता भवन्ति । शब्देनाभिधीयमानानां क्रमेणैव प्रतीतेः संके-
 15 तितो ऽपि शब्दः क्रमेणैव स्वपरधर्मान् प्रत्याययति । न तु युग-
 पच्छब्दशान्तौ सदिति शब्दशान्तौः संकेतितस्यच्छब्दवत् । ततः
 प्रतिद्रव्यक्षेपादिप्रकारं घटस्थावकथ्यतापि स्वधर्मः स्वान्तस्य शान-
 त्मेभ्यो वक्तव्येभ्यो धर्मैर्भ्यो ऽन्यद्रव्येभ्यश्च व्यावृत्तत्वेनानन्ता अवकथ्याः
 परधर्मा अपि भवन्ति । तदेवमनन्तधर्मात्मकत्वं यथा घटे दर्शितं,
 20 तथा सर्वशिक्षाप्यात्मादिके वस्तुनि भावनीयम् । तथाप्यात्मनि
 तत्रवस्तुत्वं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं प्रमाहृत्यं प्रमेयत्वममूर्तत्वमदसंख्यातप्रदेशत्वं
 निश्चितस्यप्रदेशता लोकप्रमास्यप्रदेशत्वं जीवत्वमभयत्वं भयत्वं

परिणामितं स्रग्रीरव्यापिलमित्यादयः सहभाविनो धर्मा
 र्श्वविषादौ सुखदुःखे मत्यादिज्ञानचक्षुर्दृग्नादिदर्शनोपयोगौ
 देवमारकतिर्थग्ररत्नानि ग्ररीरादितथा परिणमितसर्वपुङ्गवत्व-
 मनाद्यनन्तत्वं सर्वजीवैः सह सर्वसंबन्धवत्त्वं संसारित्वं क्रोधाद्य-
 संख्याध्ववधायवत्त्वं हास्यादिवह्निं स्त्रीपुंनपुंसकत्वमूर्खत्वान्धत्वादी- 5
 नीत्यादयः क्रमभाविनो धर्माः, सुक्तात्मनि तु सिद्धत्वं साद्य-
 नन्तत्वं ज्ञानदर्शनसम्यक्सुखवीर्याप्यनन्तद्रव्यचेककासर्वपर्याय-
 ज्ञाद्वलदग्निंलान्यग्ररीरत्वमजराभरत्वमरूपरसगन्धस्पर्शशब्दत्वानि
 निश्चलत्वं नीरुक्कमचयत्वमन्याबाधत्वं प्राज्ञसंभारावस्थानुभूत-
 खखजीवधर्मास्येत्यादयः, धर्माधर्माकाशकालेस्वसंस्थानन्तप्रदेशत्वं 10
 सर्वजीवपुङ्गवानां गतिस्थित्यवगाह्यवर्तनोपपाहकत्वं तत्तद्वच्छे-
 दकावच्छेद्यत्वमवस्थितत्वमनाद्यनन्तत्वमरूपत्वमग्न्युतैकस्त्वन्तं
 मत्यादिज्ञानविषयत्वं यत्त्वं द्रव्यत्वमित्यादयः, पौद्गलिकद्रव्येषु
 षट्कृष्टान्तोक्तरीत्या स्रपरपर्यायाः शब्देषु चोदान्तानुदान्त-
 स्ररितविद्युतसंघृतघोषवदघोषतास्यप्राप्तमहाप्राप्तताभिज्ञाप्यान- 15
 भिज्ञाप्यार्थवाचकावाचकताचेककासादिभेदेहेतुकतत्तदनन्तार्थ-
 प्रत्यायनशक्त्वाद्यः, आत्मादिषु च सर्वेषु गित्यामित्यवामान्य-
 विशेषददददभिज्ञाप्यानभिज्ञाप्यत्वात्मकता परेभ्यश्च वस्तुभ्यो
 वावृत्तिधर्मावावसेयाः । आह । ये स्रपर्यायास्तो तस्य संब-
 न्धिनी भवन्तु, ये तु परपर्यायास्तो विभिन्नवस्त्वामयत्वात्कथं 20
 तस्य संबन्धिनी अपदिशन्ते । उच्यते । इह द्विधा संबन्धो
 ऽस्तित्वेन वास्तित्वेन च । तत्र स्रपर्यायैरस्तित्वेन संबन्धः, यथा

- घटस्य रूपादिभिः ; परपर्यायैस्तु नास्तित्वेन संबन्धसोर्षां तथा-
संभवात्, यथा घटावस्थायां मृद्रूपतापर्यायेण । यत एव च ते
तस्य न सन्तीति नास्तित्वसंबन्धेन संबद्धाः, अत एव च ते पर-
पर्याया इति व्यपदिश्यन्ते । ननु ये यत्र न विद्यन्ते ते कथं
5 तस्येति व्यपदिश्यन्ते । न खलु । धनं दरिद्रस्य न विद्यत इति
तत्तस्य संबन्धि व्यपदेशुं न शक्यम् । मा प्रापल्लोकव्यवहारानतिक्रम्य ।
तदेतन्महामोहमूढमनस्कतामूचकं, यतो यदि नास्तित्वसंबन्ध-
मधिकृत्य तस्येति न व्यपदिश्यन्ते, तर्हि सामान्यतस्ते परवस्तु-
व्यपि न सन्तीति प्राप्तम् । तथा च ते स्वरूपेणापि न भवेयुर्न
10 चैतद्दृष्टमिष्टं वा । तस्मादवश्यं तेनास्तित्वसंबन्धमधिकृत्य तस्येति
व्यपदेश्याः । धनमपि च नास्तित्वसंबन्धमधिकृत्य दरिद्रस्येति
व्यपदिश्यत एव । तथा च लोके वक्तारो भवन्ति “धनमस्य
दरिद्रस्य न विद्यते” इति । यदपि चोक्तं “तत्तस्येति व्यपदेशुं
न शक्यं” इति, तथापि तदस्तित्वेन तस्येति व्यपदेशुं न शक्यं,
15 न पुनर्नास्तित्वेनापि । ततो न कश्चिन्नोकव्यवहारानतिक्रमः ।
ननु नास्तित्वमभावो ऽभावस्य तुच्छरूपस्तुच्छेन च सह कथं
संबन्धः, तुच्छस्य सकलशक्तिविकलतया संबन्धशक्तेरप्यभावात् ।
अन्यच्च । यदि परपर्यायाणां तत्र नास्तित्वं, तर्हि नास्तित्वेन
सह संबन्धो भवतु, परपर्यायैस्तु सह कथं संबन्धः । न खलु
20 घटः पटाभावेन संबद्धः पटेनापि सह संबन्धो भवितुमर्हति,
तथाप्रतीतेरभावात् । तदेतदसमीचीनं, सम्यक्सुल्लापपरिज्ञानात् ।
तथाहि । नास्तित्वं नाम तेन तेन रूपेणाभवनमिच्छते तेन तेन

रूपेणाभवनं च वस्तुनो धर्मः । ततो नैकान्तेन तुच्छरूपमिति
न तेन सह संबन्धाभावः । तेन तेन रूपेणाभवनं च तं तं
पर्यायमपेक्ष्यैव भवति नान्यथा । तथाहि । यो घः पटादि-
गतः पर्यायः, तेन तेन रूपेण मया न भवितव्यमिति सामा-
ख्याद्वृत्तं तं पर्यायमपेक्षत इति सुप्रतीतमेतत् । ततस्तेन तेन 5
पर्यायेणाभवनस्य तं तं पर्यायमपेक्ष्य संभवान्ते ऽपि परपर्याया-
स्तस्योपयोगिन इति तस्येति व्यपदिश्यन्ते । एवंरूपायां च विव-
क्षायां पटो ऽपि घटस्य संबन्धी भवत्येव, पटमपेक्ष्य घटे
पटरूपेणाभवनस्य भावात् । तथा च लौकिका अपि घटपटा-
दीन् परस्परमितरेतराभावमधिकृत्य संबद्धान्यवहरन्तीत्यविगी- 10
तमेतत् । इतश्च ते पर्यायास्तस्येति व्यपदिश्यन्ते, स्वपर्यायविश्ले-
षणत्वेन तेषामुपयोगात् । इह ये यस्य स्वपर्यायविश्लेषकत्वे-
नोपयुज्यन्ते, ते तस्य पर्यायाः, यथा घटस्य रूपादयः पर्यायाः
परस्परविश्लेषकाः । उपयुज्यन्ते च घटस्य पर्यायाणां विश्लेषक-
तया पटादिपर्यायाः, तानन्तरेण तेषां स्वपर्यायव्यपदेशाभा- 15
वात् । तथाहि । यदि ते परपर्याया न भवेयुः, तर्हि घटस्य
स्वपर्यायाः स्वपर्याया इत्येवं न व्यपदिश्येरन्, परापेक्षया स्वव्यप-
देशस्य सङ्गावात् । ततः स्वपर्यायव्यपदेशकारणतया ते ऽपि पर-
पर्यायास्तस्योपयोगिन इति तस्येति व्यपदिश्यन्ते । अपि च ।
सर्वं वस्तु प्रतिनियतस्वभावं, सा च प्रतिनियतस्वभावता प्रति- 20
योग्यभावात्प्रकृतोपनिबन्धना । ततो यावन्न प्रतिथोभिविज्ञानं
भवति, तावन्नाधिकृतं वस्तु तद्भावात्प्रकृतं तत्प्रतो ज्ञातुं शक्यते ।

तथा च सति पटादिपर्यायाणामपि घटप्रतियोगित्वात्तदपरिज्ञाने
 घटो न याथात्म्येनावगन्तुं शक्यत इति पटादिपर्याया अपि
 घटस्य पर्यायाः । तथा चात्र प्रयोगः । यदनुपलब्धौ यस्यानुप-
 लब्धिः स तस्य संबन्धी, यथा घटस्य रूपादयः । पटादिपर्या-
 5 यानुपलब्धौ च घटस्य न याथात्म्येनोपलब्धिरिति ते तस्य
 संबन्धिनः । न चायमसिद्धो हेतुः, पटादिपर्यायरूपप्रतियोग्य-
 परिज्ञाने तदभावात्प्रकस्य घटस्य तत्त्वतो ज्ञातत्वायोगादिति ।
 आह च भाष्यकृतम् ।

जेसु अनाएसु तसो न नञ्जए नञ्जए य नाएसु ।

10 किह तस्य ते न धया घडस्य रूवारधय व्य ॥

तस्मात्पटादिपर्याया अपि घटस्य संबन्धिन इति । पर-
 पर्यायास्य स्वरुपादिभ्यो ऽनन्तगुणाः । उभये तु स्वरुपर्यायाः
 सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणाः । न चैतद्वर्षं यत उक्तमाचाराङ्गे ।
 जे एगं जाणर, से सव्वं जाणर ; जे सव्वं जाणर, से एगं
 15 जाणर । अस्याथमर्थः । य एकं वस्त्रपक्षभते सर्वपर्यायैः, स
 नियमात्सर्वमुपलभते, सर्वोपलब्धिमन्तरेण विवक्षितस्यैकस्य स्वरु-
 रपर्यायभेदभिन्नतया सर्वात्मनावगन्तुमशक्यत्वात् । यस्य सर्वं
 सर्वात्मना साक्षादुपलभते स एकं स्वरुपर्यायभेदभिन्नं
 जानाति । अन्यथाप्युक्तम् ।

20 एको भावः सर्वथा येन दृष्टः

सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः ।

सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टाः

एको भावः सर्वथा तेन दृष्टः ॥ १ ॥

ततः धिक् प्रमेयत्वादनन्तधर्मात्मकत्वं सकलस्य वस्तुन इति ॥

अथ सूत्रकार एव प्रत्यक्षपरोक्षयोर्लक्षणं लक्षयति ।

अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानमौद्दृशम् ।

प्रत्यक्षमितरञ्ज्ञेयं परोक्षं ग्रहणेक्षया ॥ ५ ॥

5

• तत्र प्रत्यक्षमिति लक्ष्यनिर्देशः । अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानमिति लक्षणनिर्देशः । परोक्षो ऽन्वगोचरातीतः, ततो ऽन्यो ऽपरोक्षसङ्गावसत्ता तथापरोक्षतया साक्षात्कारितया, न पुनरस्यष्टसंदिग्धादितया, अर्थस्य आन्तरस्यात्मस्वरूपस्य बाह्यस्य च घटकटपटशकटसकुटादेर्वस्तुनो ग्राहकं व्यवसायात्मकतया साक्षा- 10 त्यरिच्छेदकं ज्ञानम् । ईदृशं विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वादीदृशमेव प्रत्यक्षं न त्वन्यादृशम् । अपरोक्षतयेत्यनेन परोक्षलक्षणसंकीर्णता-मध्यक्षस्य परिहरति । एतेन परिकल्पितानां कल्पनापोढत्वा-दीनां प्रत्यक्षलक्षणानां निरासः कृतो द्रष्टव्यः । ज्ञानवादिनो ऽवादिषुः । अहो आर्हतार्थस्यात्मस्वरूपस्य यद्ग्राहकं तत्प्रत्यक्ष- 15 मित्येव । अत्र व्याख्यायताम् । अर्थग्रन्थेन बाह्यो ऽपर्ययः कुतो व्याख्यातो बाह्यार्थस्यैवासत्त्वादित्याशङ्क्यायां “अर्थस्य ग्राहकं” इत्यत्रापि “ग्रहणेक्षया” इति वक्ष्यमाणं पदं संबन्धनीयं, बहि- रर्थनिराकरणपरान् धौगाचारादीनधिकृत्यैव “ग्रहणेक्षया” इति वक्ष्यमाणपदस्य योजनात् । ततो ऽयमर्थः । ग्रहणं ज्ञानात्पृथग् 20 बाह्यार्थस्य असंबेदनं तस्मिन्नेषयापेक्षयार्थस्य यद्ग्राहकं तत्प्रत्यक्षम् । न चार्थस्य ग्राहकमित्येतावतैव बाह्यार्थापेक्षया यद्ग्राहकं तत्प्र-

त्यक्तमित्येतत्सिद्धमिति वाच्यं, यत आत्मस्वरूपस्थार्थस्य ग्राहक-
 मित्येतावताप्यर्थस्य ग्राहकं भवत्येव । ततो ग्रहणेक्षयेत्यनेन चे
 यौगाचारादयो बहिरर्थकत्वाकलनविकल्पं सकलमपि ज्ञानं
 प्रकल्पन्ति तांश्चिरस्थिति । स्वांशग्रहणे ह्यन्तःसंवेदनं यथा व्याप्ति-
 5 यते तथा बहिरर्थग्रहणे ऽपि, इतरथा बहिरर्थग्रहणाभावे सर्व-
 प्रमादृष्टान्मेकसद्बुद्धौ नौत्सादिप्रतिभासो नियतदेशतया न
 स्यात् । अस्ति च स सर्वेषां नियतदेशतया । ततो ऽर्था ऽस्ती-
 त्यवचीयते । अथ चिद्रूपस्यैव तथा तथा प्रतिभासनात् बहि-
 रर्थग्रहणमिति चेत्, तर्हि बहिरर्थवत् स्वज्ञानसंतानादन्यानि
 10 संतानान्तराण्यपि विशीर्षेरन् । अथ संतानान्तरसाधकमनुमान-
 मस्ति । तथाहि । विवक्षितदेवदत्तादेरन्यत्र यद्देवदत्तादौ
 व्यापारव्याहारौ बुद्धिपूर्वकौ व्यापारव्याहारत्वात्, संप्रतिपक्ष-
 व्यापारव्याहारवदिति । संतानान्तरसाधकमनुमानं स्वस्मिन्
 व्यापारव्याहारयोर्ज्ञानकार्यत्वेन प्रतिबन्धनिश्चयादिति चेत् । न,
 15 एतस्मानुमानस्यार्थस्यैव स्वप्नदृष्टान्तेन भ्रान्तातापत्तेः । तथाहि ।
 सर्वे प्रत्यया निरात्मन्नाः, प्रत्ययत्वात्, स्वप्नप्रत्ययवदिति ।
 तदभिप्रायेण यथा बहिरर्थग्रहणस्य निरात्मन्मतया वाच्यार्था-
 भावस्तथा संतानान्तरसाधनस्यापि निरात्मन्मतया संतानान्तरा-
 भावः स्यादिति । इतरञ्चेयं परोक्षं प्रागुक्ताप्रत्ययादितरदस्यष्ट-
 20 तयार्थस्य स्वपरग्राहकं निर्णायकं परोक्षं ज्ञेयमवगन्तव्यम् ।
 परोक्षमप्येतत्स्वसंवेदनापेक्षया प्रत्यक्षमेव बहिरथापेक्षया तु
 परोक्षव्यपदेशमश्रुत इति दर्शयन्नाह “ग्रहणेक्षया” इति ।

इह ग्रहणं प्रस्थावाद्परोचे बाह्यार्थं ज्ञानस्य प्रवर्तनमुच्यते न
 तु स्वस्य ग्रहणं, स्वग्रहणापेक्षया हि स्पष्टत्वेन सर्वेषामेव
 ज्ञानानां प्रत्यक्षतया व्यवच्छेदाभावादिग्रहणवैयर्थ्यं स्यात् । ततो
 ग्रहणस्य बहिःप्रवर्तनस्य या ईक्षापेक्षा, तथा; बहिःप्रवृत्ति-
 पर्यालोचनयेति यावत् । तदयमन्वयः । परोक्षं यद्यपि स्व- 5
 संवेदनापेक्षया प्रत्यक्षं, तथापि लिङ्गशब्दादिद्वारेण बहिर्विष-
 यग्रहणे ऽसाक्षात्कारितया व्याप्रियत इति परोक्षमित्युच्यते ॥

अथ प्रागुक्तामेव वस्तुनो ऽनन्तधर्मात्मकतां द्रढयन्नाह ।

येनोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं यत्तत्सदिष्यते ।

अनन्तधर्मकं वस्तु तेनोक्तं मानगोचरः ॥ ५७ ॥ 10

येनेति शब्दो ऽपि व्याख्यास्यते, वाक्यस्य सावधारणत्वात् ।
 यदेव वस्तुत्पादव्यायध्रौव्यैः समुदितैर्युक्तं, तदेव सदिष्यमानमि-
 ष्यते । उत्पत्तिविनाशस्थितिद्योग एव सतो वस्तुनो लक्षण-
 मित्यर्थः । ननु पूर्वमसतो भावस्योत्पादव्ययध्रौव्ययोगाद्यदि
 पश्चात्सत्त्वं, तर्हि शशशृङ्गादेरपि तद्योगात्सत्त्वं स्यात् । पूर्वं 15
 सतश्चेत्, तदा स्वरूपसत्त्वमायातं किमुत्पादादिभिः कल्पितैः ।
 तद्योत्पादव्ययध्रौव्याणामपि यद्यन्योत्पादादिप्रत्ययोगात्सत्त्वं, तदा-
 नवस्याप्रसङ्गिः । स्वतश्चेत्सत्त्वं, तदा भावस्यापि स्वत एव
 तद्गन्विष्यतीति अर्थमुत्पादादिकल्पनमिति चेत् । उच्यते । न
 हि भिन्नोत्पादव्ययध्रौव्ययोगाद्भावस्य सत्त्वमभ्युपगम्यते, किं 20
 तद्व्ययध्रौव्ययोगात्मकमेव सदिष्यति स्वीक्रियते । तथाहि ।

- उर्वीपर्वतत्रवादिकं सर्वं वस्तु द्रव्यात्मना नोत्पद्यते विपद्यते वा, परिस्फुटान्मद्यदर्शनात् । स्तूनपुनर्जातनखादिष्वन्मद्यदर्शनेन व्यभिचार इति न वाच्यं, प्रमाणेन बाध्यमानस्यान्मद्यस्यापरिस्फुटत्वात् । न च प्रसृतो ऽन्मद्यः प्रमाणविहङ्गः, सत्यप्रत्यभि-
- 5 ज्ञानत्वात् सर्वव्यक्तिषु नियतं क्षणे क्षणे ऽन्यत्वमथ च न विशेषः, सत्योच्छित्यपचित्योराकृतिजातिव्यवस्थानादिति वच-
नात् । ततो द्रव्यात्मना सर्वस्य वस्तुनः स्थितिरेव, पर्यायात्मना तु सर्वं वस्तुत्पद्यते विपद्यते वा, असत्त्वज्ञितपर्यायानुभवसङ्गा-
वात् । न चैवं शक्ते शङ्के पीतादिपर्यायानुभवेन व्यभिचारः,
- 10 तस्य स्वरूपद्रूपत्वात् । न खलु सो ऽस्वरूपद्रूपो येन पूर्वाकार-
विनाशो ऽजहृत्तोत्तराकारोपादानाविनाभावी भवेत् । न च जीवादौ वस्तुनि हर्षामर्षौदासीन्यादिपर्यायानुभवः स्वरूपद्रूपः,
कस्यचिद्वाधकस्याभावात् । ननुत्पादादयः परस्परं भिद्यन्ते न वा । यदि भिद्यन्ते कथमेकं स्यात्प्रकं, न भिद्यन्ते चेत् तथापि
- 15 कथमेकं स्यात्प्रकमिति चेत् । तदयुक्तं, कथंचिद्विभक्त्यक्षणेन
तेषां कथंचिद्भेदाभ्युपगमात् । तथाहि । उत्पादविनाशप्रौढ्याणि
आद्विज्ञानि, भिन्नरूपत्वात्, रूपादिवत् । न च भिन्न-
रूपत्वमधिष्ठं, असत् आत्मज्ञाभ उत्पादः, सतः सत्ताविद्योगो
विनाशः, द्रवरूपतथानुवर्तनं प्रौढ्यमित्येवमसंकीर्णलक्षणानां
- 20 तेषां धर्मैः प्रतीतेः । न चामौ परस्परानपेक्षत्वेन भिन्ना एव,
परस्परानपेक्षाणां स्वपुव्यवदसत्त्वापत्तेः । तथाहि । उत्पादः
केवलो जातिः, स्थितिविगमरहितत्वात्, कूर्मरोमवत्; तथा

विनाग्नः केवलो नास्ति, स्थित्युत्पत्तिरहित्वात्, तद्वन्तु; एवं स्थितिरपि केवला नास्ति, विनाग्नोत्पादशून्यत्वात्, तददेवेत्यन्योन्यापेक्षाणामुत्पादादीनां वस्तुनि सत्त्वं प्रतिपत्तव्यम् । तथा च कथं नैकं श्यात्मकम् । तथा चोक्तम् ।

प्रध्वस्ते कलत्रे शुशोच तनया मौलौ समुत्पादिते 5

पुत्रः प्रीतिसुवाह कामपि नृपः भिन्नाय मथस्त्रताम् ।

पूर्वाकारपरिचयस्तदपराकारोदयस्तद्द्वया

धारणैक इति स्थितं चयमयं तत्त्वं तथाप्रत्ययात् ॥ १ ॥

घटमौलिसुवर्णादीं नाग्नोत्पादस्थितिस्त्वलम् ।

शोकप्रमोदमाध्यस्थं जनो याति सहेतुकम् ॥ २ ॥ 10

पयोव्रतो न दधन्ति न पयोन्ति दधिव्रतः ।

अगोरसव्रतो नोभे तस्मादस्तु चयात्मकम् ॥ ३ ॥

परो हि वादीदं प्रष्टव्यः । यदा घटो विनश्यति तदा किं देशेन विनश्यति आहोस्वित्सामख्येनेति । यदि देशेनेति पचः, तदा घटस्यैकदेश एव विनश्येत् न तु सर्वः, सर्वस्य च 15 विनष्टस्तदा प्रतीयते न पुनर्घटस्यैकदेशो भग्न इति प्रतीतिः कस्यापि स्यात् । अतो न देशेनेति पचः कर्त्तृकारार्हः । सामख्येन विनश्यतीति पचो ऽपि न । यदि हि सामख्येन घटो विनश्येत्, तदा घटे विनष्टे कपालानां मृद्रूपस्य च प्रतीतिर्न स्यात्, घटस्य सर्वात्मना विनष्टत्वात् । न च तदा 20 कपालानि मृद्रूपं च न प्रतीयन्ते, मार्दान्धेतानि कपालानि न पुनः सौवर्णानीति प्रतीतेः । अतः सामख्येनेत्यपि पचो

न. युक्तः । ततो ब्रह्मादिवेदं प्रतिपत्तव्यं, घटो घटात्मना
 विनश्यति कपासात्मनोत्पद्यते मृद्व्यात्मना तु भ्रुव इति ।
 तथा घटो यदोत्पद्यते तदा किं देशेनोत्पद्यते सामख्येन
 वेद्यपि परं प्रष्टव्यो ऽस्ति । यदि देशेनेति वक्ष्यति, तदा
 5 घटो देशेनैवोत्पन्नः प्रतीयेत न पुनः पूर्ण इति । प्रतीयेते च
 घटः पूर्णं उत्पन्न इति । ततो देशेनेति पक्षो न चोदघमः ।
 नापि सामख्येनेति पक्षः । यदि सामख्येनोत्पन्नः स्यात्, ततो
 मृदः प्रतीतिसदानो न स्यात् ; न च सा नास्ति, मार्दा ऽयं
 न पुनः सौवर्ण इत्येवमपि प्रतीतेः । ततो घटो यदोत्पद्यते
 10 तदा च घटात्मनोत्पद्यते मृत्पिण्डात्मना विनश्यति मृदात्मना
 च भ्रुव इति ब्रह्मादभ्युपगन्तव्यं स्यात् । यथा हि वस्तु सर्वैः
 प्रतीयेते तथा चेन्नाभ्युपगम्यते, तदा सर्ववस्तुव्यवस्था कदापि
 न भवेत् । अतो यथा प्रतीत्यैव वस्तुस्त्विति । अत एव
 यदस्य महं तदेव नश्यति नञ्छति च कथंचित्, यदुत्पन्नं तदे-
 15 वोत्पद्यत उत्पत्स्यते च कथंचित्, यदेव स्थितं तदेव तिष्ठति
 स्यात्स्यति च कथंचित् । तथा यदेव केनचिद्रूपेण महं तदेव
 केनचिद्रूपेणोत्पन्नं केनचिद्रूपेण स्थितं च, एवं यदेव नश्यति
 तदेवोत्पद्यते तिष्ठति च, यदेव नञ्छति तदेवोत्पत्स्यते स्यात्स्यति
 चेत्यादि सर्वमुपपन्नं, अन्तर्बन्धिसर्वस्व वस्तुनः सर्वदोत्यादा-
 20 दिघटात्मककैवावाधिताधिषेणानुभूयमानत्वात्, अनुभूयमाने
 च वस्तुनः स्वरूपे विरोधाधिष्ठेः, अन्यथा वस्तुनो रूपरसादि-
 क्षपि विरोधप्रसक्तेः । प्रयोगो ऽत्रायम् । सर्वं वस्तुत्पादव्यव-

ध्रौव्यात्मकं, सत्त्वात् । यदुत्पादव्ययध्रौव्यात्मकं न भवति
तत्सदपि न भवति, यथा खरविषाणम् । तथा चेद्मम् ।
तस्मान्तथेति केवलव्यतिरेकानुमानम् । अनेन च सल्लक्षण
नैयायिकादिपरिकल्पितः सत्तायोगः सत्त्वं बौद्धाभिमतं चार्थ-
क्रियालक्षणं सत्त्वं द्वे अपि प्रतिच्छिन्ने द्रष्टव्ये । तन्निरासप्रकारश्च 5
धन्यान्तरादवसातव्यः ॥

अथ येनेति शब्दो योज्यते । येन कारणेनोत्पादव्ययध्रौ-
व्ययुक्तं सद्विद्यते, तेन कारणेन मानयोः प्रत्यक्षपरोक्षप्रमाण-
योगोचरो विषयः । अनन्तधर्माः स्वभावाः सत्त्वज्ञेयत्वप्रमेयत्व-
वस्तुत्वादयो यस्मिन्, तदनन्तधर्मकमनन्तपर्यायात्मकमनेका- 10
न्तात्मकमिति यावत् । वस्तु जीवाजीवाद्युक्तमभ्यधाधि । अयं
भावः । यत एवोत्पादादिचयात्मकं परमार्थसत्, तत एवान-
न्तधर्मात्मकं सर्वं वस्तु प्रमाणविषयः, अनन्तधर्मात्मकतायामे-
वोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकताया उपपत्तेः, अन्यथा तदनुपपत्तेरिति ।
अचानन्तधर्मात्मकस्यैवोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वं युक्तियुक्ततामनु- 15
भवतीति ज्ञापनायैव भूयो ऽनन्तधर्मकपदप्रयोगो न पुनः
पाश्चात्यपद्योक्तानन्तधर्मकपदेनात्र पौनरुक्तमाशङ्कनीयमिति ।
तथा च प्रयोगः । अनन्तधर्मात्मकं वस्तु, उत्पादव्ययध्रौ-
व्यात्मकत्वात् । यदनन्तधर्मात्मकं न भवति तदुत्पादव्यय-
ध्रौव्यात्मकमपि न भवति, यथा विद्यद्विन्दीवरमिति अति- 20
रेकानुमानम् । अनन्ताश्च धर्मा यथैकस्मिन् वस्तुनि भवन्ति,
तथा प्रागेव दर्शितम् । धर्मास्योत्पद्यन्ते व्यथन्ते च, धर्मी च

- द्रव्यरूपतया सदा नित्यमवतिष्ठते । धर्माणां धर्मिणस्य कथं-
 चिदनन्यत्वेन धर्मिणः सदासत्त्वे कालत्रयवर्तिधर्माणामपि
 कथंचिच्छक्तिरूपतया सदासत्त्वं, अन्यथा धर्माणामसत्त्वे कथं-
 चित्तदभिन्नस्य धर्मिणो ऽप्यसत्त्वप्रसङ्गात् । न च धर्मिणः
 5 सकाशादेकान्तेन भिन्ना एवाभिन्ना वा धर्माः, तथानुपलब्धेः
 कथंचित्तदभिन्नानामेव तेषां प्रतीतेः । न चोत्पद्यमानविप-
 द्यमानतत्तद्भ्रमसङ्गावव्यतिरेकेणापरस्य धर्मिणो ऽसत्त्वमेवेति
 वक्तव्यं, धर्माधारविरहितानां केवलधर्माणामनुपलब्धेः, एक-
 धर्माधाराणामेव च तेषां प्रतीतेः, उत्पद्यमानविपद्यमानधर्मा-
 10 णामनेकत्वे ऽप्येकस्य तत्तदनेकधर्मात्मकस्य द्रव्यरूपतया ध्रुवस्य
 धर्मिणो ऽबाधिताध्यक्षगोचरस्यापङ्गोतुमशक्यत्वात्, अबाधि-
 ताध्यक्षगोचरस्यापि धर्मिणो ऽपङ्गवे सकलधर्माणामपङ्गव-
 प्रसङ्गात् । तथा च सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसक्तिरिति सिद्धमनन्त-
 धर्मात्मकं वस्तु । प्रयोगश्चात्र । विवादास्पदं वस्त्वैकानेकनित्या-
 15 नित्यसदसत्सामान्यविशेषाभिन्नाप्यानाभिन्नाप्यादिधर्मात्मकं,
 तथैवास्त्वलप्रत्ययेन प्रतीयमानत्वात् । यद्यथैवास्त्वलप्रत्ययेन
 प्रतीयमानं तन्नथैव प्रमाणगोचरतयाभ्युपगन्तव्यं, यथा घटो
 घटरूपतया प्रतीयमानो घटतथैव प्रमाणगोचरो ऽभ्युपगम्यते न
 तु पठत्था । तथैवास्त्वलप्रत्ययेन प्रतीयमानं वस्तु । तस्मादेकाने-
 20 काद्यात्मकं प्रमाणगोचरतयाभ्युपगन्तव्यम् । न चात्र स्वरूपा-
 सिद्धो हेतुः, तथैवास्त्वलप्रत्ययेन प्रतीयमानत्वस्य सर्वत्र वस्तुनि
 विश्वमानंत्वात् । न हि द्रव्यपर्यायात्माभ्यानेकानेकात्मात्मकस्य १

नित्यानित्यात्मकस्य च १ स्वरूपपररूपाभ्यां सदसदात्मकस्य ३
 सजातीयेभ्यो विजातीयेभ्यश्चानुष्टन्त्याटन्तरूपाभ्यां सामान्यवि-
 शेषात्मकस्य ४ स्वरूपपर्यायाणां क्रमेणाभिलाष्यत्वेन युगपत्तेषा-
 मनभिलाष्यत्वेन चाभिलाष्यानभिलाष्यात्मकस्य ५ सर्वस्य पदार्थ-
 स्थास्त्वस्यप्रत्ययेन प्रतीयमानत्वं कस्यचिदसिद्धम् । तत एव न 5
 संदिग्धासिद्धो ऽपि, न खलु बाधकतया प्रतीयमानस्य वस्तुनः
 संदिग्धत्वं नाम । नापि विरुद्धः, विरुद्धार्थसंसाधकत्वाभावात् । न
 हि सांख्यसौगताभिमतद्रव्यैकान्तपर्यायैकान्तयोः काणादद्यौगा-
 भ्युपगतपरस्परविविक्तद्रव्यपर्यायैकान्ते च तथैवास्त्वस्यप्रत्ययेन
 प्रतीयमानत्वमास्ते, येन विरुद्धः स्यात् । नापि पक्षस्य प्रत्यक्षादि- 10
 बाधा, येन हेतोरकिञ्चित्करत्वं स्यात् । नापि दृष्टान्तस्य साध्यवि-
 कलता वा, न खलु घटस्यैकानेकादिधर्मात्मकत्वम् । तथैवास्त्वस्य-
 प्रत्ययप्रतीयमानत्वं चासिद्धः, प्रागेव दर्शितत्वात् । तस्मादनवद्यं
 प्रयोगमुपश्रुत्य किमित्यनेकान्तो नानुमन्यते । ननु सत्तासत्त्व-
 नित्यानित्याद्यनेकान्तो दुर्धरविरोधादिदोषविषमविषधरदृष्ट- 15
 लेन कथं स्मप्राणान्भारयितुं धीरतां दधाति । तथाहि । यदेव
 वस्तु सत् तदेव कथमसत्, असत्चेत्, सत्कथमिति विरोधः
 सत्तासत्त्वयोः, परस्परपरिहारेण स्थितत्वात्, श्रौतोष्णस्यर्शवत् ।
 यदि पुनः सत्त्वमसत्तात्मना असत्त्वं च सत्तात्मना व्यवस्थितं
 स्यात्, तदा सत्तासत्त्वयोरविशेषाप्रतिनियतव्यवहारोऽशब्देः 20
 स्यात् । एवं नित्यानित्यादिष्वपि वाच्यम् १ । तथा सत्तासत्ता-
 त्मकत्वे वस्तुनो ऽभ्युपगम्यमाने सदिदं वस्तुसद्वैत्यवधारणद्वारेण

- निर्बीतिरभावात्संग्रहः २ । तथा येनांग्रेन सत्त्वं तेन किं सत्त्व-
मेवाहोश्चित्तेनापि सत्त्वासत्त्वम् । यथाद्यः पक्षः, तदा स्याद्वाद-
हानिः । द्वितीये पुनः, येनांग्रेन सत्त्वं तेन किं सत्त्वमेवा-
होश्चित्तेनापि सत्त्वासत्त्वमित्यनवस्था । तथा येनांग्रेन भेदः,
5 तेन किं भेद एवाद्य तेनापि भेदाभेदः । आद्ये मतचित्तिः ।
द्वितीये पुनरनवस्था । एवं नित्यानित्यसामान्यविशेषादिष्वपि
वाच्यम् ३ । तथा सत्त्वस्थान्यदधिकरणमसत्त्वस्य चान्यदिति
वैयधिकरणम् ४ । तथा येन रूपेण सत्त्वं तेन सत्त्वमसत्त्वं च
स्यादिति संकरः, युगपदुभयप्राप्तिः संकर इति वचनात् ५ ।
10 तथा येन रूपेण सत्त्वं तेनासत्त्वमपि स्यात् येन चासत्त्वं तेन
सत्त्वमपि स्यादिति व्यतिकरः, परस्परविषयगमनं व्यतिकर
इति वचनात् ६ । तथा सर्वस्थानेकान्तात्मकत्वे ऽङ्गीक्रियमाणे
जलादेरप्यनलादिरूपता, अनलादेरपि जलरूपता । ततश्च
जलादर्शनलादावपि प्रवर्तते, अनलादौ च जलादावपौति; ततश्च
15 प्रतिनियतव्यवहारस्योपः ७ । तथा च प्रत्यक्षादिप्रमाणबाधः ८ ।
ततश्च तादृशो वस्तुनो ऽसंभव एव ९ । अचोच्यते । यदेव सत्तदेव
सत्; तदेव कथमसदित्यादि यदवादि वाद्विद्वन्द्वन्द्वारकेण
तद्वचनरचनामात्रमेव, विरोधस्य प्रतीयमानयोः सत्त्वासत्त्वयो-
रसंभवात्, तस्मानुपलक्षणस्यललात्, वन्ध्यागर्भं स्तनंधयवत् ।
20 न च स्वरूपादिना वस्तुनः सत्त्वे तदैव पररूपादिभिरसत्त्व-
स्मानुपलक्ष्यो ऽस्ति येन सत्त्वानवस्थानस्यलपो विरोधः स्यात्,
प्रतीतोच्यते । परस्परपरिहारस्थितिस्यलस्य विरोध एकचा-

अणुकादौ रूपरसयोरिव संभवतोरेव सदसत्त्वयोः स्यान्न
 पुनरसंभवतोः संभवदसंभवतोर्वा । एतेन बध्यघाटकभाववि-
 रोधो ऽपि फणिनकुल्लयोर्वस्वदवस्ववतोः प्रतीतः सत्त्वासत्त्वयो-
 रशङ्कनीय एव, तयोः समानवस्वत्वात्, मयूराण्डरसे नामावर्ण-
 वत् । किं च । अयं विरोधः किं स्वरूपमात्रसङ्गावहतः १ 5
 उतैककाल संभवेन २ आहोस्विदेकद्रव्यायोगेन ३ किमेककालि-
 कद्रव्याभावतः ४ उतैककालैकद्रव्यैकप्रदेशासंभवात् ५ । तत्राद्यो
 न युक्तः, यतो न हि श्रौतस्पर्शा ऽनपेक्षितान्यनिमित्तः स्वात्म-
 सङ्गाव एवोष्णस्पर्शेन सह विरुध्यत उष्णस्पर्शा वेतरेण, अन्यथा
 त्रैलोक्ये ऽप्यभावः स्यादनयोरिति । नापि द्वितीयः, एक- 10
 स्मिन्नपि काले पृथक् पृथग्दयोरप्युपलम्भात् । नापि तृतीयः,
 एकस्मिन्नपि सौहभागने रात्रौ श्रौतस्पर्शा दिवा चोष्णस्पर्शः
 समुपलभ्यते । न च तत्र विरोधः । नापि तुरीयः, धूपकट-
 ष्कुकादौ द्वयोरप्युपलम्भात् । पञ्चमो ऽपि न घटते, यत
 एकस्मिन्नेव तप्तसौहभागने स्पर्शापेक्षया यत्रैवोष्णत्वं तत्रैव प्रदेशे 15
 रूपापेक्षया श्रौतत्वम् । यदि हि रूपापेक्षयाप्युष्णत्वं स्यात्,
 तर्हि जननयनदहनप्रसङ्गः । नन्वेकस्य युगपदुभयरूपता कथं
 घटत इति चेत् । न, यतो यथैकस्यैव पुरुषस्थापेक्षावशात्तदु-
 त्तगुह्यत्वबालत्वसृष्टत्वयुवत्वपुत्रत्वपितृत्वगुह्यत्वशिश्यादादीनि पर-
 स्परविरुद्धान्यपि युगपदत्रिरुद्धानि, तथा सत्त्वासत्त्वादौन्यपि । 20
 तस्माच्च सर्वथा भावानां विरोधो घटते कथंचिद्विरोधस्तु
 सर्वभावेषु तुल्यो न बाधकः १ । तथा संशयो ऽपि न युक्तः,

सत्त्वसत्त्वयोः स्फुटरूपेणैव प्रतीयमानत्वात् । अदृढप्रतीतौ हि
 संग्रहः, यथा क्वचित्प्रदेशे स्थाणुपुरुषयोः । तथा यदुक्तं “अन-
 वस्था” इति, तदप्यनुपासितगुरोर्वचः, यतः सत्त्वसत्त्वादयो
 वस्तुन एव धर्माः, न तु धर्माणां धर्माः, धर्माणां धर्मा न
 5 भवन्तीति वचनान् । न चैवमेकान्ताभ्युपगमादनेकान्तज्ञानिः,
 अनेकान्तस्य सम्यगेकान्ताविनाभावित्वात्, अन्यथानेकान्तस्यैवा-
 घटनात्, नयार्पणादेकान्तस्य प्रमाणादनेकान्तस्यैवोपदेशात्,
 तथैव दृष्टेष्टाभ्यामविकृष्टस्य तस्य व्यवस्थितेः । किं च । प्रमा-
 णार्पणया सत्त्वे ऽपि सत्त्वसत्त्वकल्पनापि भवतु । न च तत्र
 10 कल्पनापि दोषः । ननूक्तमनवस्थेति चेत् । न, यतः साधने-
 कान्तस्य भ्रूषणं न दूषणं, अमूलचित्तिकारित्वेन प्रत्युतानेका-
 न्तस्योद्दीपकत्वात्, मूलचित्तिकारी ज्ञानवस्था दूषणम् ।
 यदुक्तम् ।

मूलचित्तिकारीमाङ्गरनवस्थां हि दूषणम् ।

15 वस्तुनान्ये ऽप्यग्रक्तौ च ज्ञानवस्थापि वार्थते ॥ १ ॥

ततो यथा यथा सत्त्वे ऽपि सत्त्वसत्त्वकल्पना विधीयते,
 तथा तथानेकान्तस्यैवोद्दीपनं न मूलवस्तुचित्तिः । तथाहि । इह
 सर्वपदार्थानां स्वरूपेण सत्त्वं पररूपेण चासत्त्वम् । तत्र जीवस्य
 तावत्सामान्योपयोगः स्वरूपं, तस्य तद्व्यवहारात् । ततो ऽन्यो
 20 ऽनुपयोगः पररूपम् । तांभ्यां सदसत्त्वे प्रतीयेते । तदुपयोग-
 स्थापि विशेषतो ज्ञानस्य स्मार्थाकारव्यवसायः स्वरूपं दर्शन-
 स्थाकारव्यवसायं स्वरूपं तद्विपरीतं तु पररूपम् । ततस्तांभ्यां

तत्रापि सत्त्वासत्त्वम् । तथा पुनश्चानिस्थापि परोक्षस्यावैशद्यं
 प्रत्यक्षस्य वैशद्यं स्वरूपं, दर्शनस्थापि चक्षुरचक्षुर्निमित्तं चक्षुरा-
 द्यालोचनं स्वरूपं, अवेधिदर्शनस्याप्यवध्यालोचनं स्वरूपं, अन्यच्च
 पररूपम् । ततस्ताभ्यां तत्रापि सत्त्वासत्त्वे परोक्षस्थापि
 मतिज्ञानस्येन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं स्वार्थाकारग्रहणं स्वरूपं, 5
 अतीन्द्रियमात्रनिमित्तं श्रुतस्य स्वरूपं प्रत्यक्षस्थापि विक-
 लस्यावधिमनःपर्यायरूपस्य मनो ऽज्ञानपेक्षं स्पष्टार्थग्रहणं
 स्वरूपं सकलप्रत्यक्षस्य सर्वद्रव्यपर्यायसाक्षात्करणं स्वरूपं, ततो
 ऽन्यत्पररूपम् । ताभ्यां पुनरपि तत्रापि मदसत्त्वे प्रतिपत्तये ।
 एवमुत्तरोत्तरविशेषाणामपि स्वरूपरूपे तद्वेदिभिरभ्युक्षते, 10
 तद्विशेषप्रतिविशेषाणामनन्तत्वात् । एवं घटपटादिपदार्थाना-
 मपि स्वरूपरूपरूपणा कार्या, तदपेक्षया च सत्त्वासत्त्वे प्रति-
 पाद्ये । एवं च वस्तुनः सत्त्वे ऽपि सत्त्वासत्त्वकल्पनायामनेका-
 न्तोद्दीपनमेव, न पुनः कापि क्षितिरिति । ननु सत्त्वे ऽपि
 सत्त्वान्तरकल्पने “धर्माणां धर्मा न भवन्ति” इति वचो 15
 विरुध्यते । मैत्रं वोचः । अद्याप्यनभिज्ञो भवान् स्याद्वादान्तर-
 रक्ष्यार्ता, यतः स्वधर्मपेक्षया यो धर्मः सत्त्वादिः स
 एव स्वधर्मान्तरापेक्षया धर्मी, एवमेवानेकान्तात्मकव्यवस्थोप-
 पत्तेः । ततः सत्त्वे ऽपि सत्त्वान्तरकल्पनायां सत्त्वस्य धर्मित्वं
 सत्त्वान्तरस्य च धर्मत्वमिति धर्मिण एव धर्मत्वमिति धर्मिण 20
 एव धर्माभ्युपगमाच्च पूर्वोक्तदोषावकाशः । न चेवं धर्म-
 स्थापि धर्मान्तरापेक्षया धर्मित्वप्राप्त्याभवत्वा, अनाद्यनन्तत्वा-

- द्वर्मधर्मिष्ववहारस्य, दिवसरात्रिप्रवाहवत्, बीजाङ्कुरपौर्वा-
 पर्यवत्, अभव्यसंभारवदा । एवं नित्यानित्यभेदाभेदादिष्वपि
 वाच्यम् ३ । तथा वैयधिकरणमप्यसत्, निर्वाधकाध्यक्षबुद्धौ
 सत्त्वासत्त्वयोरेकाधिकरणत्वेन प्रतिभासनात् । न खलु तथा-
 5 प्रतिभासमानयोर्वैयधिकरणं, एकत्र फले रूपरसयोरपि
 तत्प्रसङ्गात् ४ । संकरव्यतिकरावपि मेचकज्ञानदृष्टान्तेन
 निरसनौच्यै । यथा मेचकज्ञानमेकमप्यनेकस्वभावं, न च तत्र
 संकरव्यतिकरौ, एवमत्रापि । किं च । यथानामिकाया
 युगपन्मध्यमाकनिष्ठिकासंयोगे ह्रस्वदीर्घत्वे न च तत्र
 संकरादिदोषः, एवमत्रापि ६ । तथा यदप्यवादि “जला-
 10 देरप्यनलादिरूपता” इत्यादि, तदपि महामोक्षप्रमादि-
 प्रल्पितप्रायं, यतो जलादेः स्वरूपापेक्षया जलादिरूपता
 न पररूपापेक्षया । न ततो जलार्थिनामनलादौ प्रवृत्तिप्र-
 सङ्गः, स्वपरपर्यायात्मकत्वेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वाभ्युपगमात्,
 अन्यथा वस्तुस्वरूपस्यैवाघटमानत्वात् । किं च । भूतभविष्यद्भूत्या
 15 जलपरमाणूनामपि भूतभाविवर्द्धिपरिमाणापेक्षया वर्द्धिरूप-
 ताप्यस्त्वेव । तथा तप्तोदके कथंचिद्वर्द्धिरूपतापि जलस्याङ्गी-
 क्रियत एव ७ । प्रत्यक्षादिबुद्धौ प्रतिभासमानयोः सत्त्वा-
 सत्त्वयोः का नाम प्रमाणबाधा । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम,
 20 अन्यथा सर्वत्रापि तत्प्रसङ्गः ८ । प्रमाणप्रसिद्धस्य च नाभावः
 कल्पयितुं शक्यः, अतिप्रसङ्गात्, प्रमाणादिव्यवहारविक्षोभस्य
 स्यादिति ९ । एतेन यदप्युच्यते “अनेकान्ते प्रमाणमप्यप्रमाणं

'सर्वज्ञो ऽप्यसर्वज्ञः सिद्धो ऽप्यसिद्धः' इत्यादि, तदप्यचरण-
निकामात्रमेव, यतः प्रमाणमपि स्वविषये प्रमाणं परविषये
चाप्रमाणमिति स्याद्वादिभिर्मन्यत एव । सर्वज्ञो ऽपि स्वकेव-
लज्ञानापेक्षया सर्वज्ञः सांसारिकजीवज्ञानापेक्षया त्सर्वज्ञः ।
यदि तदापेक्षयापि सर्वज्ञः स्यात्, तदा सर्वजीवानां सर्वज्ञत्व- 5
प्रसङ्गः सर्वज्ञत्वस्यापि ष्वाङ्गस्थिकज्ञानित्वप्रसङ्गो वा । सिद्धो
ऽपि स्वकर्मपरमाणुसंयोगक्षयापेक्षया सिद्धः परजीवकर्मसंयो-
गापेक्षया त्सिद्धः । यदि तदपेक्षयापि सिद्धः स्यात्, तदा
सर्वजीवानां सिद्धत्वप्रसङ्गः स्यात् । एवं "कृतमपि न कृतं,
उक्तमप्यनुक्तं, भुक्तमप्यभुक्तं" इत्यादि सर्वं यदुच्यते परैः, 10
तदपि निरस्तमवसेधम् । ननु सिद्धानां कर्मक्षयः किमेका-
न्तेन कथं सिद्धा । आद्ये ऽनेकान्तज्ञानिः । द्वितीये सिद्धा-
नामपि सर्वथा कर्मक्षयाभावादसिद्धत्वप्रसङ्गः, सांसारिकजीवव-
दिति । अत्रोच्यते । सिद्धैरपि स्वकर्माणां क्षयः स्थित्यनुभा-
गप्रकृतिरूपापेक्षया चक्रे न परमाणुपेक्षया । न ह्यणूनां क्षयः 15
केनापि कर्तुं पार्यते, अन्यथा सुहृदादिभिर्घटादीनां पर-
माणुविनाशे कियता कालेन सर्ववस्त्वभावप्रसङ्गः स्यात् ।
ततस्तथाप्यनेकान्त एवेति सिद्धं दृष्टेष्टाविसिद्धमनेकान्त-
शासनम् ॥

एते हि बौद्धादयः स्वयं स्याद्वादवादं युक्ताभ्युपगच्छन्तो 20
ऽपि तं वचनैरेव निराकुर्वन्तो नूनं कुलीनताभिमानिनो
मानवस्य राजनजीमाजन्मतो ऽप्यसतीमाषषाणस्य वृत्तमनुकु-

र्वन्ति । तथाहि । प्रथमतः सौगताभ्युपगतो ऽनेकान्तः प्रका-
 श्यते । दर्शनेन चणिकाचणिकत्वसाधारणस्थार्थस्य विषयीकर-
 णात्कुतश्चिद्भ्रमनिमित्तादचणिकत्वारोपे ऽपि न दर्शनमचणि-
 कत्वे प्रमाणं, किं तु प्रत्युताप्रमाणं, विपरीताध्ववसायाक्रान्त-
 5 त्वात् । चणिकत्वे ऽपि न तत्प्रमाणं, अनुरूपाध्ववसायाजन-
 नात्, नीलरूपे तु तथाविधनिश्चयकरणात्प्रमाणमित्येवंवादिनां
 बौद्धानामेकस्यैव दर्शनस्य चणिकत्वाचणिकत्वयोरप्रामाण्यं,
 नीलादौ तु प्रामाण्यं प्रसक्तमित्यनेकान्तवादाभ्युपगमो बला-
 दापतति । १ । तथा दर्शनोत्तरकाखभाविनः स्वाकाराध्ववसा-
 10 यिन एकस्यैव विकल्पस्य बाह्ये ऽर्थे सविकल्पकत्वमात्मस्वरूपे तु
 सर्वविन्नचैत्तानामात्मसंबेदनं प्रत्यक्षमिति वचनाच्चविकल्पकत्वं
 च रूपद्वयमभ्युपगतवतां तेषां कथं मानेकान्तवादापत्तिः १ ।
 तथाहिंसाविरतिदानादिचित्तं यदेव स्वसंबेदनगतेषु सत्त्वबो-
 धरूपत्वसुखादिषु प्रमाणं, तदेव चणच्चयित्वस्वर्गप्रापणशक्तियु-
 15 क्तत्वादिष्वप्रमाणमित्यनेकान्त एव २ । तथा यदस्य नीलरूपतु-
 रश्रोर्धतादिरूपतया प्रमेयं, तदेव मध्यभागचणविवर्तादिमाप्र-
 मेयमिति कथं मानेकान्तः ४ । तथा सविकल्पकं स्वप्नादिद-
 र्शनं वा यद्दृष्टिरर्थापेक्षया भ्रान्तं ज्ञानं, तदेव स्वस्वरूपपेक्षया-
 भ्रान्तमिति बौद्धाः प्रतिपन्नाः ५ । तथा यज्जिज्ञोषिणीनाद्य-
 20 द्यादिकं हिले ऽलौकिकं, तदपि ध्ववस्यतामिद्यतदेशचारितादौ
 ते ऽलौकिकं प्रतिपद्यन्ते ६ । कथं च भ्रान्तज्ञानं भ्रान्तिरूपत-
 यात्मानमसंबिदन्तं ज्ञानरूपतया चावगच्छन् स्वात्मनि भावद्वयं

'विद्वद्धं न साधयेत् ७ । तथा पूर्वोत्तरक्षणापेक्षयैकस्यैव क्षणस्य
जन्यत्वं जनकत्वं चाभ्युपागमन् ८ । तथार्थाकारमेव ज्ञानमर्थस्य
ग्राहकं नान्यथेति मन्यमानास्त्रिपटग्राहकं ज्ञानमेकमप्यनेका-
कारं संप्रतिपक्षाः ९ । तथा सुगतज्ञानं सर्वार्थविषयं सर्वार्थाकारं
सिचं कथं न भवेत् १० । तथैकस्यैव हेतोः पक्षधर्मसपक्षसत्त्वा- 5
भ्यामन्वयं विपक्षे ऽविद्यमानत्वाद्भ्रतिरेकं चान्वयविरुद्धं ते
तात्त्विकमूरीचक्रिरे ११ । एवं वैभाषिकादिसौगताः स्वयं
स्याद्वादं स्वीकृत्यापि तत्र विरोधमुद्गावयन्तः स्वग्रासनानुरा-
गान्धकारसंभारविक्षुप्रविवेकदृष्टो विवेकिनामपकर्षणीया एव
भवन्ति । किं च । सौत्रान्तिकमत एकमेव कारणमपरापर- 10
सामर्थ्यन्तःपातितयानेककार्याकार्या विद्यते, यथा रूपरसग-
न्धादिसामग्रीगतं रूपमुपादानभावेन स्वीत्तरं रूपक्षणं जन-
यति रसादिक्षणांश्च सहकारितया, तदेव च रूपं रूपासोक-
मनस्कारचक्षुरादिसामर्थ्यन्तरगतं सत्पुरुषस्य ज्ञानं सहकारितया
जनयति । आसौकाद्युत्तरक्षणांश्च तदेवमेकं कारणमनेकानि 15
कार्याणि युगपत्कुर्वाणं किमेकेन स्वभावेन कुर्यात्, नानास्वभा-
वैर्वा । यद्येकेन स्वभावेन, तर्ह्येकस्वभावेन हतकत्वात्कार्याणां
भेदो न स्यात् । अथवा नित्यो ऽपि पदार्थ एकेन स्वभावेन
नानाकार्याणि कुर्वाणः कस्मान्निषिध्यते । अथ नित्यस्यैकस्व-
भावत्वेन नानाकार्यकरणं न घटते, तर्ह्यनित्यस्यापि तेषां 20
करणं कथमस्तु, निरग्नैकस्वभावत्वात् । सहकारिभेदाच्चेत्कुपते,
तर्हि नित्यस्यापि सहकारिभेदान्नास्तु । अथ नानास्वभावैर-

- नित्यः कुर्यादिति चेत्, नित्यस्यापि तथा तत्करणमस्तु । अथ
 नित्यस्य नानास्वभावा न संभवन्ति, कूटस्थनित्यस्यैकस्वभावात्,
 तद्भ्रान्तित्यस्यापि नानास्वभावा न सन्ति, निरंशैकस्वभावत्वात् ।
 तदेवं नित्यस्थानित्यस्य च समानदोषत्वाच्चित्तानित्योभयात्म-
 5 कमेव वस्तु मानितं वरम् । तथा चैकान्तनित्यानित्यपक्षसंभवं
 दोषजालं सर्वं परिहृतं भवतीति १२ ॥ ज्ञानवादिनो ऽपि
 ताथागताः स्वार्थाकारयोरभिन्नमेकं संवेदनं संवेदनाच्च भिन्नौ
 ग्राह्यग्राहकाकारौ स्वयमनुभवन्तः कथं स्याद्वादं निरस्येयुः १ ।
 तथा संवेदनस्य ग्राह्यग्राहकाकारविकलता स्वप्ने ऽपि भवद्भि-
 10 नानुभूयते, तस्या अनुभवे वा सकलासुमतामधुनैव सुकृता-
 पत्तेः, तत्त्वज्ञानोत्पत्तिर्मुक्तिरिति वचनात् । अनुभूयते च
 संवेदनं संवेदनरूपतया कथंचित् । तत एकस्यापि संवेदनस्या-
 नुभूताननुभूततयानेकान्तप्रतिभासो दुःशक्रो ऽपह्नोतुमिति २ ।
 तथा सर्वस्य ज्ञानं स्वसंवेदनेन ग्राह्यग्राहकाकारशून्यतयात्मान-
 15 मसंविदत्, संविद्रूपतां चानुभवद्विकल्पेतरात्मकं सदेकान्तवा-
 दस्य प्रतिषेधकमेव भवेत् २ । तथा ग्राह्याकारस्यापि युगपदने-
 कार्थावभासिनश्चैकरूपता प्रतिषिप्त्येवैकान्तवादमिति ४ ॥
 नैयायिकैर्वैशिष्टिकैश्च यथा स्याद्वादो ऽभ्युपजग्मे तथा
 प्रदर्शयते । इन्द्रियसन्निकर्षादेर्धूमज्ञानं जायते । तस्माच्चाग्नि-
 20 ज्ञानम् । अचेन्द्रियसन्निकर्षादिः । प्रत्यक्षं प्रमाणं, तत्फलं
 धूमज्ञानं, धूमज्ञानं चाग्निज्ञानापेक्षयानुमानं प्रमाणम् । अग्नि-
 ज्ञानं तदनुमानफलम् । तदेवं धूमज्ञानस्य प्रत्यक्षफलतामनुमान-

प्रमाणतां चोभयरूपतामभ्युपगच्छन्ति । एवमन्यत्रापि ज्ञाने
फलता प्रमाणाता च पूर्वोत्तरापेक्षया यथार्हमवगन्तव्या १ ।
एकमेव चित्रपटादेरवयविनो रूपं विचित्राकारमभ्युपयन्ति ।
न च विरोधमाचक्षते । तदुक्तं कन्दल्ल्याम् । विरोधादेकमने-
कस्वभावमयुक्तमिति चेन्न । तथा च प्रावादकप्रवादः । 5

एकं चेतत्कथं चित्रं चित्रं चेदेकता कुतः ।

एकं चैव तु चित्रं चेत्येतच्चित्रतरं मतम् ॥ १ ॥

इति को विरोध इत्यादि । चित्रात्मनो रूपस्य नायुक्तता, विचित्र-
कारणसामर्थ्यभाविनस्तस्य सर्वलोकप्रसिद्धेन प्रत्यक्षेणैवोपपादित-
त्वादित्यादि १ । एकस्यैव धूपकटष्कुसुमैकस्मिन् भागे ग्रीतस्पर्शः 10
परस्मिन्श्च भागे उष्णस्पर्शः । अवयवानां भिन्नत्वे ऽप्यवयविन
एकत्वादेकस्यैव द्वौ विरुद्धौ तौ स्पर्शा, यतस्तेषामेवं सिद्धान्तः
“एकस्यैव पटादेश्चत्वारण्यकारकाटतानाटताद्यनेकविरुद्ध-
धर्मीपक्षधे ऽपि दुर्लभो विरोधगन्धः” इति २ । नित्यस्येश्वरस्य
सिद्ध्या संजिहीर्षा च रजस्तमोगुणात्मकौ स्वभावौ चित्ति- 15
लास्यष्टमूर्तिता च सालिकस्वभावाः परस्परं विरुद्धाः ४ । एक-
स्यामलकस्य कुवस्यबिम्बाद्यपेक्षया महत्त्वमणुत्वं च विरुद्धे ५ ।
एवमिन्द्रोः समिद्धंशापेक्षया ह्रस्वत्वदीर्घत्वे अपि ६ । देवदत्तादिः
स्वपितृसुतापेक्षया परत्वापरत्वे अपि ७ । अपरं सामान्यं नास्ती
सामान्यविशेष इत्युच्यते । सामान्यविशेषश्च द्रव्यलगुणत्वकर्मल- 20
क्षणः । द्रव्यत्वं हि नवसु द्रव्येषु वर्तमानत्वात्सामान्यं, गुणक-
र्मभ्यो व्यावृत्तत्वाद्दिशेषः । एवं गुणत्वकर्मत्वयोरपि सामान्यवि-

विशेषता विभाष्या । ततश्च सामान्यं च तद्विशेषश्चेति सामान्य-
 विशेषः । तस्यैकस्य सामान्यता विशेषता च विद्वे ८ ।
 एकस्यैव हेतोः पञ्च रूपाणि संप्रतिपद्यन्ते ९ । एकस्यैव पृथिवी-
 परमाणोः सत्तायोगात्मत्वं, द्रव्यत्वयोगाद्द्रव्यत्वं, पृथिवीत्वयोगा-
 5 त्पृथिवीत्वं परमाणुत्वयोगात्परमाणुत्वं, अन्याद्विशेषात्परमाणुभ्यो
 भिन्नत्वं चेच्छ्रुतां परमाणोस्तस्य सामान्यविशेषात्मकता ब्रह्मा-
 दापतति, सत्तादीनां परमाणुतो भिन्नतायां तस्यासत्ताद्द्रव्य-
 त्वापृथिवीत्वाद्यापत्तेः १० । एवं देवदत्तात्मनः सत्त्वं द्रव्यत्वमात्म-
 त्वयोगादात्मत्वमन्याद्विशेषाद्यज्ञदत्ताद्यात्मभ्यो भिन्नतां चेच्छ्रुतां
 10 तस्यात्मनः सामान्यविशेषरूपतावशं स्यात् । एवमाकाशादिष्वपि
 सा भाष्या ११ । योगिनां नित्येषु तुल्याकृतिगुणक्रियेषु पर-
 माणुषु सुक्तात्मनःसु च प्रत्याधारं विलक्षणो ऽयमिति प्रत्ययो
 येषो भवति ते ऽन्या विशेषा इत्यत्र तुल्याकृतिगुणक्रियात्वं
 विलक्षणत्वं चोभयं प्रत्याधारमुच्यमानं स्यादादमेव साधयेत्
 15 ११ । एवं नैयायिकवैशेषिका आत्मनानेकान्तसुररीकृत्यापि
 तन्मतिचेपाथोद्यच्छ्रुतः सतां कथं नोपहास्यतां याम्नि । किं
 च । अनेकान्ताभ्युपगमे सत्येष गुणः परस्परविभक्तोऽवयववयव-
 व्यादिषु मिथोवर्तनचिन्तायां यद्गुणजालमुपनिपतति तदपि
 परिहृतं भवति । तथाहि । अवयवानामवयवविनश्च मिथो
 20 ऽत्यन्तं भेदो ऽभ्युपगम्यते नैयायिकादिभिर्न पुनः कथंचित् ।
 ततः पर्यनुयोगमर्हति । अवयवेष्ववयववो वर्तमानः किमेकदे-
 शेन वर्तते किं वा सामख्येन । यद्येकदेशेन, तदयुक्तं, अवयव

विनो निरवयवत्वाभ्युपगमात् । सावयवत्वे ऽपि तेभ्यो ऽवयवौ
यद्यभिन्नः, ततो ऽनेकान्तापत्तिः, एकस्य निरंशस्थानेकावयव-
त्वप्राप्तेः । अथ तेभ्यो भिन्नो ऽवयवौ, तर्हि तेषु स कथं वर्तत
इति वाच्यम् । एकदेशेन सामस्येन वा । एकदेशपक्षे पुनस्त-
देवावर्तत इत्यनवस्था । अथ सामस्येन तेषु स वर्तते; तदप्य- 5
साधीयः प्रत्यवयवमवयविनः परिसमाप्ततथावयविविभक्तप्रसङ्गात् ।
ततश्च तेभ्यो भिन्नो ऽवयवौ न विकल्पभाग्यवति । नन्वभेदपक्षे
ऽप्यवयवविभाचमवयवमात्रं वा स्यादिति चेत् । न, अभेदस्याप्ये-
कान्तेनाभ्युपगमात् । किं तर्ह्यन्योन्याविक्षिप्तस्वरूपो विवक्षया
संदर्शनीयभेदो ऽवयवेष्ववयव्यभ्युपगम्यते, अबाधितप्रतिभासेषु 10
सर्वचावयवावयविनां मिथो भिन्ना भिन्नतया प्रतिभामनात्,
अन्यथा प्रतिभासमानानामन्यथापरिकल्पने ब्रह्माद्वैतशून्यतावा-
दादेरपि कल्पनाप्रसङ्गात् । एवं संयोगिषु संयोगः समवायिषु
समवायो गुणिषु गुणौ व्यक्तिषु सामान्यं चात्यन्तं भिन्नान्य-
भ्युपगम्यमानानि तेषु वर्तनचिन्तायां सामस्यैकदेशविकल्पाभ्यां 15
दूषणीयानि । तदेवमेकान्तभेदे ऽनेकदूषणोपनिपातादनेकान्ते
च दूषणानुत्यागादनेकान्ताभ्युपगमाच्च मोक्ष इति । अतो वर-
मादावेव मत्सरितां विद्यायानेकान्तो ऽभ्युपगतः किं भेदैकान्त-
कल्पनया अख्यान एवात्मना परिकल्पितेनेति ॥

सांख्यः सत्परजसामोभिरन्वोन्यं विद्वद्भैरुणैर्धृष्टितं प्रधानम- 20
भिदधान एकस्याः प्रकृतेः संसारावस्थामोक्षसमययोः प्रवर्तन-
निवर्तनधर्मौ विद्वद्भौ स्त्रीसुर्वाणश्च कथं स्वस्थानेकान्तमतवैसु-
ख्यमस्थानुत्कीर्णः स्यात् ॥

मीमांसकास्तु स्वयमेव प्रकारान्तरेणैकानेकाद्यनेकान्तं प्रतिपद्यमानास्तत्रप्रतिपत्तये सर्वथा पर्यनुयोगं नार्हन्ति । अथवा ग्रन्थस्य तत्संबन्धस्य च नित्यलैकान्तं प्रति ते ऽप्येवं पर्यनु-
 5 योक्त्याः । त्रिकांशशून्यकार्यरूपार्थविषयविज्ञानोत्पादिका मोद-
 नेति मीमांसकाभ्युपगमः । अत्र कार्यतायास्त्रिकांशशून्यत्वे
 ऽभावप्रमाणस्य विषयता स्यात्, अर्थत्वे तु प्रत्यक्षादिविषयता
 भवेत्, उभयरूपतायां पुनर्नोदनाया विषयतेति ॥

अथ बौद्धादिष्वेवदर्शनानीष्टा दृष्टान्तायुक्तयस्यानेकान्तसि-
 10 द्धये समाख्यायन्ते । बौद्धादिष्वेवदर्शनानि संग्रहज्ञानमेकमुल्ले-
 खद्वयात्मकं प्रतिजानानि नानेकान्तं प्रतिचिपन्ति १ । तथा
 स्वपक्षसाधकं परपक्षोच्छेदकं च विद्वद्बुधर्माध्यस्तमनुमानं मन्य-
 मानाः परे ऽनेकान्तं कथं पराकुर्वन् २ । मथुराण्डरसे नीला-
 दयः सर्वे ऽपि वर्णा नैकरूपा नाण्यनेकरूपाः, किं त्वेकानेक-
 रूपा यथावस्थिताः, तथैकानेकाद्यनेकान्तो ऽपि । तदुक्तं
 15 नामस्थापनाद्यनेकान्तमाश्रित्य ।

मथुराण्डरसे यद्वर्णा नीलादयः स्वित्ताः । अ
 सर्वेऽप्यन्योन्यसंमिश्रास्तद्वन्नामादयो घटे ॥ १ ॥
 नान्वयः स हि भेदित्वात् भेदो ऽन्वयवृत्तितः ।
 त्वद्भेदयसंसर्गवृत्ति जात्यन्तरं घटः ॥ २ ॥

20 अत्र हिशब्दो हेतौ यस्मादर्थं ; स घटः ।

भागे सिंहो नरो भागे योऽर्थो भागद्वयात्मकः ।
 तमभागं विभागेन नरसिंहं प्रपद्यते ॥ ३ ॥

न नरः सिंहरूपत्वात् सिंहो नररूपतः ।

शब्दविज्ञानकार्याणां भेदाज्जात्यन्तरं हि सः ॥ ४ ॥

त्रैरूप्यं पाञ्चरूप्यं वा ब्रुवाणा हेतुलक्षणम् ।

सदसत्त्वादि सर्वे ऽपि कुतः परे न मन्वते ॥ ५ ॥

यथैकस्यैव नरस्य पितृत्वपुत्रत्वाद्यनेकसंबन्धा भिन्ननिमित्ता 5
 न विरुध्यन्ते । तद्यथा । स नरः स्वपित्रपेक्षया पुत्रः स्वसुता-
 पेक्षया तु पितेत्यादि । अभिन्ननिमित्तास्तु संबन्धा विरुध्यन्ते ।
 तद्यथा । स्वपित्रपेक्षयैव स पिता पुत्रश्चेत्यादि । एवमनेका-
 न्तेऽपि द्रव्यात्मनैकं पर्यायात्मना त्वनेकमित्यादि भिन्ननिमि-
 त्ततया न विरुध्यते । द्रव्यात्मनैवैकमनेकं चेत्यादि त्वभिन्न- 10
 निमित्ततया विरुध्यते । अभिन्ननिमित्तत्वं हि विरोधस्य मूलं
 न पुनर्भिन्ननिमित्तत्वमिति सुखदुःखनरदेवादिपर्याया अप्या-
 त्मनो नित्यानित्यत्वाद्यनेकान्तमन्तरेण नोपपद्यन्ते यथा सर्पस्य
 द्रव्यस्य स्थिरस्योत्फणविकृणावस्थे मिथो विरुद्धे अपि द्रव्यापेक्षया
 न विरुद्धे यथैकस्या अङ्गुल्याः सरलताविनाशो वक्रतोत्पत्तिश्च 15
 यथा वा गोरसे स्थायिनि दुग्धपर्यायविनाशोत्तरदधिपर्यायो-
 त्यादौ संबन्धनौ प्रत्यक्षादिप्रमाणोपलब्धौ, एवं सर्वस्य वस्तुनो
 द्रव्यपर्यायात्मकतापि । किं च । सर्वेष्वपि दर्शनेषु स्वाभिमता-
 बाध्यसाधनाद्याभिधीयमाना हेतवो ऽप्यनेकान्ताभ्युपगममन्तरेण
 समीचीनतामश्नुन्ति । तथाहि । अत्र स्वोपज्ञमेव परहेतुत- 20
 मोभास्करनामकं वादस्थानं लिख्यते । यथा । इह हि सकलता-
 किंकचक्रकूडामणितयात्मानं मन्यमानाः सर्वदापि प्रसभं पोषि-

- तस्माभिमाना गुणवस्तु विदत्सु मत्सरं विदधानां सुगन्धजनस-
 माजे ऽत्यूर्जितस्फूर्जितमभिदधानाः स्फुष्टोद्भवेन खानुभवेन
 समस्तवस्तुस्तोमगतमभ्रान्तमनेकान्तमनुभवन्तो ऽपि स्वयं च
 युक्तानेकान्तमेव वदन्तो ऽपि प्रकटं वचनमाचेषैवानेकान्तमनि-
 5 ष्कन्तो यथावस्थितं वस्तुस्वरूपमपश्यन्तो निजमतानुरागमेव
 पुष्पान्तो विदत्समीपे च कदापि सम्यग्चेतुस्वरूपमपृच्छन्तो
 निजबुद्ध्या च तदनवगच्छन्तो भवन्तो यत्साध्यसाधनाय साधन-
 मधुनाश्रधुः, तथापि साध्यसिद्धिनिबन्धनं हेतुः । अतो ऽनेका-
 न्तव्यवस्थापनार्थं यथावस्थितं वस्तुस्वरूपं दर्शयद्भिः सद्भिरस्माभिः
 10 प्रथमतो हेतौरेव स्वरूपं सम्यग्नेकान्तरूपं प्रकाशयते । ताव-
 द्ज्ञप्तावधाना निरस्तस्वपचाभिमानाः क्षणं माध्यस्थ्यं भजन्तः
 श्रुत्वास्तु भवन्तः । तथाहि । युष्मदुपन्यसेन हेतुना किमन्वयिना
 स्वसाध्यं साध्येत व्यतिरेकिणा अन्वयव्यतिरेकिणा वा । यदि
 तावदन्वयिना, तदा तत्पुत्रत्वादेरपि गमकत्वं स्यात्, अन्वय-
 15 साध्यं तथापि भावात् । नापि व्यतिरेकिणा, तत्पुत्रत्वादेरेव
 गमकत्वप्रसङ्गात् । श्यामत्वाभावे ऽन्यत्र गौरपक्षे विपक्षे तत्पुत्र-
 त्वादेरभावात् । अन्वयव्यतिरेकिणा चेत्, तदापि तत्पुत्रत्वा-
 दित एव साध्यसिद्धिप्रसक्तिः । न चास्य नैर्ह्यस्यलक्षणयोगिनो
 हेत्वाभासताग्ररूपनीघा, अनित्यत्वसाधने हतकलादेरपि
 20 तत्प्रसङ्गात् । अस्ति च भवद्भिन्नायेण चैह्यं तत्पुत्रत्वादिति ।
 अथ भवत्वयं होषो येषां पञ्चधर्मत्वसपञ्चसत्त्वविपक्षासत्त्वरूपे
 चैह्ये ऽविनाभावपरिसमाप्तिः, नास्माकं पञ्चलक्षणहेतुवादिनां,

अस्माभिरसप्रतिपक्षत्वप्रत्यक्षागमाबाधितविषयत्वयोरपि लक्षण-
 योरभ्युपगमादिति चेत्, तर्हि केवलान्ययकेवलव्यतिरेका-
 नुमानयोः पक्षलक्षणत्वासंभवेनागमकत्वप्रसङ्गः । न च तयोरग-
 मकत्वं यौगैरिष्टं, तस्मात्प्रतिबन्धनिश्चायकप्रमाणासंभवेन, अन्य-
 थानुपपत्तेः । अनिश्चय एव तत्पुत्रत्वादेरगमकतानिबन्धनमस्तु । 5
 ननु त्रैलोक्यस्याद्यभावः । अथात्र विपक्षे ऽसत्त्वं निश्चितं नास्ति,
 तर्हि श्यामत्वाभावे तत्पुत्रत्वेनावश्यं निवर्तनीयमित्यत्र प्रमाण-
 मस्तीति सौगतः । यौगस्तु गर्जति । प्राकाद्याहारपरिणामः
 श्यामत्वेन समव्याप्तिको न तु तत्पुत्रत्वेनेत्युपाधिसङ्गावाञ्च तत्पु-
 त्रत्वे विपक्षासत्त्वसंभव इति । तौ ह्येवं निश्चितान्यथानुपपत्तिमेव 10
 शब्दान्तरेण शरणीकुर्वत इति मैव हेतोर्लक्षणमस्तु । अपि च ।
 अस्ति नभश्चन्द्रो जलचन्द्रात्, उदेत्यति श्वः सविता, अद्यतना-
 दित्योदयादित्यादिषु पक्षधर्मत्वाभावे ऽपि मन्मातेयमेवंविध-
 स्वरान्यथानुपपत्तेः । सर्वं क्षणिकमक्षणिकं वा सत्त्वादित्यादिषु
 च सपक्षस्थाभावे ऽपि हेतूनां गमकत्वदर्शनात्किं चैरूपादिना । 15
 निश्चितान्यथानुपपत्तिरेवैकं लिङ्गलक्षणमचूषणं तत्त्वमेतदेव
 प्रपञ्चः पुनरयमिति चेत्, तर्हि सौगतेनाबाधितविषयत्वमस-
 त्प्रतिपक्षं ज्ञातत्वं च यौगेन च ज्ञातत्वं लक्षणमास्थानीयम् ।
 अथ विपक्षाभिहितव्यावृत्तिमात्रेणाबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं
 च ज्ञापकहेत्वधिकाराज्ज्ञातत्वं च लब्धमेवेति चेत्, तर्हि गमक- 20
 हेत्वधिकारादग्रमपि लब्धमेवेति किं ग्रहेणापि प्रपञ्चेनेति ।
 अत एव नान्यथमात्राद्भेदगमको ऽपि तादृशव्यतिरेकादन्वय-

विशेषाच्च । नापि व्यतिरेकमात्रात्किं त्वङ्गीकृतान्वयाद्यतिरेक-
विशेषात् । न चापि परस्पराननुविद्धतदुभयमात्रात्, अपि
तु परस्पररूपाजहृत्तान्वयव्यतिरेकत्वात्, निश्चितान्वयानुपप-
त्येकलक्षणस्य हि हेतोर्यथाप्रदर्शितान्वयव्यतिरेकरूपत्वात् । न
5 च जैनानां हेतोरेकलक्षणताभिधानमनेकान्तस्य विघातकमिति
वक्तव्यं, प्रयोगनियम एवैकलक्षणो हेतुरित्यभिधानात् । न तु
स्वभावनियमे नियतैकस्वभावस्य शशशूद्रादेरिव निःस्वभावत्वा-
दिति कथं न हेतोरनेकान्तात्मकता । तथा ननु भोः सकर्णाः
प्रतिप्राणिप्रसिद्धप्रमाणप्रतिष्ठितानेकान्तविरुद्धबुद्धिभिर्भवद्भिर -
10 न्येस्य कणभञ्जपादबुद्धादिशिव्यकैरुपन्यस्यमानाः सर्व एव
हेतवो विवक्षयासिद्धविरुद्धानैकान्तिकतां स्वीकुर्वन्तीत्यवगन्-
व्यम् । तथाहि । पूर्वं तावत्तेषां विरुद्धताभिधीयते । यदि
ल्लोकस्यैव हेतोस्त्रीणि पञ्च वा रूपाणि वास्तवान्यभ्युपगम्यन्ते,
तदा सो ऽनेकधर्मात्मकमेव वस्तु साधयतीति कथं न विपर्य-
15 यसिद्धिः, एकस्य हेतोरनेकधर्मात्मकस्याभ्युपगमात् । न च
यदेव पञ्चधर्मस्य सपञ्च एव सत्त्वं तदेव विपक्षात्सर्वतो व्यावृत्त-
त्वमिति वाच्यं, अन्वयव्यतिरेकयोर्भावाभावरूपयोः सर्वथा
तादात्म्यायोगात्, तच्चे वा केवलात्त्वयौ केवलव्यतिरेकी वा
सर्वो हेतुः स्यात् तत्र चिरूपः पञ्चरूपो वा । तथा च साधना-
20 भावो ऽपि गमकः स्यात् । अथ विपक्षासत्त्वं नाभ्युपेयते किं
तु साध्यसङ्गावे ऽस्तित्वमेव साध्याभावेनास्तित्वमभिधीयते न तु
तत्सङ्घिकमिति चेत्, तदसत् । एवं हि विपक्षासत्त्वाभावा-

द्वेतोस्त्रैरुष्यादिं न स्यात् । अथ ततस्तदन्यद्वर्मान्तरं; तर्ह्यैकरूप-
 पस्थानेकात्मकस्य हेतोस्तथाभूतसाध्याविनाभूतत्वेन निश्चि-
 तस्थानेकान्तवस्तुप्रसाधनात्कथं न परोपन्यस्तहेतूनां सर्वेषां
 विरुद्धता, एकान्तविरुद्धेनानेकान्तेन व्याप्तत्वात् । तथासिद्ध-
 तापि सर्वसाधनधर्माणामुक्तेया, यतो हेतुः सामान्यं वा 5
 भवेद्विशेषो वा तदुभयं वानुभयं वा । न तावत्सामान्यं
 हेतुः । तद्धि सकलव्यापि मकलस्राश्रयव्यापि वा हेतुत्वेनो-
 पादीयमानं प्रत्यक्षसिद्धं वा स्यात्तदनुमानसिद्धं वा स्यात् । न
 तावत्प्रत्यक्षसिद्धं, प्रत्यक्षं ह्यचानुसारितया प्रवर्तते । अत्र च
 नियतदेशादिनैव निवृत्त्यते । अतो ऽचानुसारि ज्ञानं नियतदेशे 10
 शादावेव प्रवर्ततुमुत्सहते, न सकलकालदेशव्यापिनि । अथ
 नियतदेशस्वरूपाव्यतिरेकान्तनिश्चये तस्यापि निश्चय इति
 चेत् । न, नियतदेशस्वरूपाव्यतिरेके नियतदेशतैव स्यात्
 व्यपिता । तन्न व्यापिसामान्यरूपो हेतुः प्रत्यक्षसिद्धः । अनु-
 मानसिद्धतायामनवस्थाराचसी दर्निवारा । अनुमानेन हि 15
 लिङ्गग्रहणपूर्वकमेव प्रवर्तमानेन सामान्यं साध्यते लिङ्गं च न
 विशेषरूपमिष्यते, अननुगमात् । सामान्यरूपं तु लिङ्गमवगतं
 वानवगतं वा भवेत् । न तावदनवगतं, अनिष्टत्वादतिप्रसङ्गाच्च ।
 अवगतं चेत्, तदा तस्यावगमः प्रत्यक्षेणानुमानेन वा । न
 प्रत्यक्षेण, संनिष्ठग्राहित्वान्तस्य । नाप्यनुमानेन । तस्याप्यनु- 20
 मानमन्तरेण लिङ्गग्रहणे पुनस्तदेवावर्तते । तथा चानुमाना-
 नामानन्त्याद्युगसहस्रैरप्येकलिङ्गग्रहणं न भवेत् । अपि च ।

अग्रेष्वव्यक्ताधेयस्वरूपं सामान्यं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां निश्चीयमानं
 स्वाधारनिश्चयमुत्पादयेत् । स्वाधारनिश्चयो ऽपि निजाधार-
 निश्चयमिति सकलो जनः सर्वज्ञः प्रसज्यते । किं च । स्वाअधे-
 न्द्रियसंयोगात्प्राक् स्वज्ञानमजनयत्सामान्यं पश्चादपि न तज्जन-
 5 येत्, अत्रिचलितरूपत्वात् । परैरनाधेयातिशयत्वाच्च विचलितल
 आधेयातिशयत्वे च क्षणिकतापत्तिः । अन्यच्च । तत्सामान्य
 व्यक्तिभ्यो भिन्नमभिन्नं भिन्नाभिन्नं वा हेतुर्भवेत् । न तावद्विन्नं
 व्यक्तिभ्यः पृथगनुपलम्भात्, समवाये न व्यक्तिभिः सह सामा-
 न्यस्य संबन्धितत्वात् । पृथगनुपलम्भ इति चेत् । न । समवा-
 10 यस्वेह बुद्धिहेतुत्वं गीयते, दृष्टेदमिति बुद्धिश्च भेदग्रहणमन्त-
 रेण न भवेत् । किं च । अतो ऽयत्नादिसामान्यं स्वाश्रयसर्व-
 गतं वा सर्वसर्वगतं वेद्यते । यदि स्वाश्रयसर्वगतं, तदा कर्का-
 दिव्यक्तिगून्ये देशे प्रथमतरमुपजायमानाया व्यक्तेरश्वलादिसा-
 मान्येन योगो न भवति, व्यक्तिगून्ये देशे सामान्यस्थानवस्था-
 15 नाद्वात्तन्तरादनागमनाच्च । अथ सर्वसर्वगतं तत्स्वीक्रियते, तदा
 कर्कादिभिरिव ग्राबलेयादिभिरपि तदभिव्यज्यते । न च
 “कर्काद्यानामेव तदभिव्यक्तौ सामर्थ्यं न ग्राबलेयादीनां” इति
 वाच्यं, यतः किंरूपं तत्कर्काद्यानां सामर्थ्यम् । साधारणरूप-
 त्वमिति चेन्न । स्वतश्चेत्साधारणरूपा व्यक्तयः, तदा स्वत एव
 20 ता अश्वो ऽथ इत्यनुवृत्तं प्रत्ययं जनयिष्यन्तीति किं तद्विन्न-
 सामान्यपरिकल्पनया । यदि च स्वतो ऽसाधारणरूपा व्यक्तयः,
 तदापरसामान्यधोगादपि न साधारणा भवेयुः, स्वतो ऽसा-

धारणरूपत्वादिति व्यक्तिभिन्नस्य सामान्यस्थाभावादसिद्ध-
 लक्षणो हेतुः । कथं ततः साध्यसिद्धिर्भवेत् । अथ व्यक्त-
 भिन्नं सामान्यं हेतुः । तदप्ययुक्तं, व्यक्तभिन्नस्य व्यक्तिस्वरूपव-
 द्वाक्यन्तराननुगमात्सामान्यरूपतानुपपत्तेर्व्यक्तभिन्नस्य सामान्य-
 रूपतायाश्च मिथोविरोधात् । अथ भिन्नाभिन्नमिति चेत्, न, 5
 विरोधात् । अथ केनाप्यग्नेन भिन्नं केनाप्यभिन्नमिति । तदपि
 न युक्तं, सामान्यस्य निरंशत्वात् । तन्नैकान्तसामान्यरूपो हेतुः
 साकल्येन सिद्धो नापि विशेषरूपः, तस्यासाधारणत्वेन गमक-
 त्वाद्योगात्, साधारणत्व एवान्वयोपपत्तेः । नापि सामान्यविशे-
 षोभयं परस्पराननुविद्धं हेतुः, उभयदोषप्रसङ्गात् । नाप्यनुभयं, 10
 अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकाभावे द्वितीयविधानादनुभयस्यास-
 त्वेन हेतुत्वाद्योगात् । बुद्धिप्रकल्पितं च सामान्यमवस्तुरूपत्वा-
 त्साध्येनाप्रतिबद्धत्वादसिद्धत्वाच्च न हेतुः । तदेवं सामान्यादौ-
 नामसिद्धत्वे तल्लक्षणाः सर्वे ऽपि हेतवो ऽसिद्धा एव २ । तथा
 प्रतिबन्धविकल्पाः समस्ता अपि परोपन्यस्ता हेतवो नैकान्तिका 15
 अवगन्तव्याः । न चैकान्तसामान्ययोर्विशेषयोर्वा साध्यसाधनयोः
 प्रतिबन्ध उपपद्यते । तथाहि । सामान्ययोरेकान्तेन नित्ययोः
 परस्परमनुपकारार्थोपकारकभूतयोः कः प्रतिबन्धः, मिथः कार्य-
 कारणादिभावेनोपकारार्थोपकारत्वे त्वनित्यत्वापत्तेः । विशेषधोस्तु
 नियतदेशकालयोः प्रतिबन्धगृहे ऽपि तत्रैव तयोर्ध्वं सात्साध्यध- 20
 र्मिच्छगृहीतप्रतिबन्ध एवान्यो विशेषो हेतुत्वेनोपदीयमानः
 कथं नानैकान्तिकः । किं च । प्रतिबन्धपक्षधर्मत्वादिक् सिद्ध-

लक्षणे सति संभवी न च साध्यसाधनयोः परस्परतो धर्मिणः
 शैकान्तेन भेदे ऽभेदे वा पक्षधर्मत्वादिधर्मयोगो लिङ्गस्थोपप-
 त्तिमान्, संबन्धामिद्वेः । संबन्धो हि साध्यसाधनयोर्धर्मिणस्य
 किं समवायः संयोगो विरोधो विशेषणविशेष्यभावस्तादात्म्यं
 5 तदुत्पत्तिर्वा भवेत् । न तावत्समवायः, तस्य धर्मधर्मिद्वयाति-
 रिक्तस्य प्रमाणेनाप्रतीयमानत्वात्, इह तन्तुषु पट इत्यादेशं-
 त्साधकस्य प्रत्ययस्यालौकिकत्वात्, पांसुलपादानामपीह पटे
 तन्त्व इत्येवंप्रतीतिदर्शनात्, इह भूतले घटाभाव इत्यात्रापि
 समवायप्रसङ्गात् । सत्त्वे वा समवायस्य स्वत एव धर्मधर्म्यादिषु
 10 वृत्त्यभ्युपगमे, तद्वत्साधादिधर्माणामपि स्वत एव धर्मिणि
 वृत्तिरस्तु किं व्यर्थं समवायकल्पनया । समवायस्य समवा-
 यान्तरेण वृत्त्यभ्युपगमे तु, तत्राप्यपरसमवायकल्पने ऽनवस्था-
 नदी दुस्तरा । अस्तु समवायस्य स्वतः परतो वा वृत्तिः,
 तथापि तस्य प्रतिनियतानामेव संबन्धिनां संबन्धकत्वं न
 15 स्यादपि तन्वेषामपि व्यापकत्वेन, तस्य सर्वत्र तुल्यत्वादेकस्व-
 भावत्वाच्च । नापि संयोगः । स हि साध्यसाधनादीनां भवेत् ।
 किं ततो भिन्नो वा स्यादभिन्नो वा । प्राचि पक्षे कथं विष-
 क्षितानामेवैष किं नान्वेषामपि, भेदाविशेषात् । न च सम-
 वायो ऽत्र निधामकः, तस्य सर्वत्र सदृशत्वात् । द्वितीये तु
 20 साध्यादौन्वेव स्युः, न कश्चित्संयोगो नाम कथंचित् । अभिन्नसं-
 योगाङ्गीकारे तु परवादाश्रयणं भवेत् । नापि विरोधो
 ऽभिधातव्यः, तस्याप्येकान्तमते ऽसंभवात् । स हि सहानवस्थानं

परस्परपरिहारो वा भवेत् । तत्राद्ये किं कदाचिदप्येकज्ञान-
वस्थानमुत कियत्कालं स्थित्वा पश्चादनवस्थानम् । आद्ये पक्षे
ऽहिमकुलादीनां न विरोधः स्यात्, अन्यथा त्रैलोक्ये ऽयुरगा-
दौनामभावः । द्वितीये तु नरवनितादेरपि विरोधः स्यात्,
तथोरपि किञ्चित्कालमेकत्र स्थित्वापगमात् । किं च । वडवान- 5
लजलधिजलयोर्विद्युदम्भोदाभ्योश्च चिरतरमेकत्रावस्थितः कथ-
मयं विरोधः । परस्परपरिहारस्तु सर्वभावानामविशिष्टः
कथमसौ प्रतिनियतानामेव भवेत् । नापि विशेषणविशेष्यभावो
घटामिद्यति, तस्य संयोगाद्यसंभवे ऽभावात्, तस्य तु प्रागेव
निरासात् । नापि साध्यसाधनयोस्तादात्म्यं घटते, साध्यसाधन- 10
योरसिद्धसिद्धयोर्भेदाभ्युपगमेन तादात्म्यायोगात्, तादात्म्ये च
साध्यं साधनं चैकतरमेव भवेन्न द्वयं कथञ्चित् । तादात्म्ये तु
जैनमतानुप्रवेशः स्यात् । तदुत्पत्तिस्तु कार्यकारणभावे संभ-
विनी कार्यकारणभावश्चार्थक्रियासिद्धौ सिध्येत् । अर्थक्रिया
च नित्यस्य क्रमाक्रमाभ्यां सहकारिषु सत्सत्सु च जनकाज- 15
नकस्वभावद्वयानभ्युपगमेन नोपपद्यते । अनित्यस्य तु सतो
ऽसतो वा या न घटते, सतः समवायवर्तिनि व्यापारायोगात्,
व्यापारे वा स्वस्वकारणकाल एव जातानामुत्तरोत्तरसर्वच्छणा-
नामेकच्छणवर्तिलप्रसङ्गात्, सकलभावानां मिथःकार्यकारण-
भावप्रसक्तेश्च, असतस्य सकलशक्तिविकलत्वेन कार्यकारणसंभ- 20
वात्, अन्यथा शशविषाणादेरपि तन्मसङ्गात् । तदित्यं
साध्यादीनां संबन्धानुपपत्तरेकान्तमते पञ्चधर्मत्वादि हेतुलक्ष-

णमसंगतमेव स्यात् । तथा च प्रतिबन्धो दुरुपपाद एव ।
 तथैकान्तवादिनां प्रतिबन्धग्रहणमपि न जाघटीति, अविच-
 खितस्वरूप आत्मानि ज्ञानपौर्वापर्याभावात्, प्रतिक्षणध्वंसिन्यपि
 कार्यकारणाद्युभयग्रहणानुवृत्त्यैकचैतन्याभावात् । न च कार्या-
 5 द्यनुभवानन्तरभाविना स्मरणेन कार्यकारणभावादिः प्रतिबन्धो
 ऽनुसंधीयत इति वक्तव्यं, अनुभूत एव स्मरणप्रादुर्भावात् । न
 च प्रतिबन्धः केनचिदनुभूतः, तस्योभयनिष्ठत्वात् । उभयस्य
 पूर्वापरकालभाविन एकेनाग्रहणादिति न प्रतिबन्धनिश्चयो
 ऽपि । तदेवमेकान्तपक्षे परैरुच्चार्यमाणः सर्वो ऽपि हेतुः
 10 प्रतिबन्धस्याभावादनिश्चयाज्ञानैकान्तिक एव भवेत् ॥ एवं च
 केवलस्य सामान्यस्य विशेषस्य च द्वयोर्वा परस्परविविक्तयो-
 रस्योर्हेतुत्वाघटनादनुवृत्तव्यावृत्तप्रत्ययनिबन्धनपरस्परसंबन्धित-
 सामान्यविशेषात्मनो हेतोरनेकान्तात्मनि साध्ये गमकत्व-
 मभ्युपगम्यम् । न च “यदेव रूपं रूपान्तराद्भ्यावर्तते, तदेव
 15 कथमनुवृत्तिमासादयति, यच्चानुवर्तते तत्कथं व्यावृत्तिमाश्र-
 यति” इति वक्तव्यं, अनुवृत्तव्यावृत्तरूपतथाध्यक्षतः प्रतीयमाने
 वस्तुरूपे विरोधासिद्धेः, सामान्यविशेषवच्चिचज्ञानवच्चिचपट-
 ल्यैकचिचरूपवद्वा । किं च । एकान्तवाद्युपन्यस्तहेतोः साध्यं किं
 सामान्यमाहोस्त्रिदिशेष एतोभयं परस्परविविक्तमुतस्त्रिदनुभय-
 20 मिति विकल्पाः । न तावत्सामान्यं केवलस्य, तस्यासंबवादर्थ-
 क्रियाकारित्ववैकल्याच्च । नापि विशेषः, तस्याननुयायित्वेन
 साध्यमित्युपगम्यत्वात् । नाप्युभयं, उभयदोषानतिवृत्तेः । नाप्य-

'नुभयं, तस्मात्सतो हेत्वव्यापकत्वेन साध्यत्वायोगात् । तस्माद्विवा-
दास्यद्दीभृतसामान्यविशेषोभयात्मकसाध्यधर्मस्य साध्यधर्मिणि
साधनायान्योन्यान्तुविद्वान्वयव्यतिरेकस्यभावद्वयात्मकैकहेतोः
प्रदर्शने लेशतो ऽपि नैकान्तपक्षोक्तदोषावकाशः संभवी । अतो
नैकान्तात्मकं हेतुस्वरूपं चावश्यमङ्गीकर्तव्यं, अन्यथा सकलानु- 5
भानेषु साध्यसाधनानामुक्तन्यायत उच्छेद एव भवेत् । तस्माद्गो
एकान्तवादिनो निजपक्षाभिमानत्यागेनाविषादिनो ऽच्छिणी
निमील्य बुद्धिदृग्गुण्मील्य मध्यस्थवृत्त्या युक्तानुसारैकप्रवृत्त्या
तत्तत्त्वं जिज्ञासन्तो भवन्तो ऽनेकान्तं विचारयन्तु, प्रमाणैक-
मूलायकलयुक्तियुक्तं प्रागुक्तनिखिलदोषविप्रसुक्तं तत्तत्त्वं चाधि- 10
गच्छन्तु । इति परहेतुतमोभास्करनामकं वादस्थलं श्रीगुणरत्न-
सूरिपादैः कृतम् । ततः भिद्वं सर्वदर्शनसंमतमनेकान्तमतम् ॥

अथ जैनमतं संक्षेपयन्नाह

जैनदर्शनसंक्षेप इत्येष गदितो ऽनघः ।

पूर्वापरपराघातो यत्र कापि न विद्यते ॥ ५८ ॥ 15

जैनदर्शनस्य संक्षेपो विस्तरस्यागाधत्वेन वक्तुमशक्यत्वाद्युपयो-
गसारः समास इत्यसुनोक्तप्रकारेणैव प्रत्यक्षो गदितो ऽभिहितो
ऽनघो निर्दूषणः सर्ववक्तव्यस्य सर्वज्ञमूलत्वे दोषकालुष्यानवका-
शात् । यत्र जैनदर्शने कापि कश्चिदपि जीवाजीवादिरूपवि-
चारणाविषयसूक्ष्मतिचर्चयामपि पूर्वापरयोः पूर्वापश्चादभि- 20
हितयोः पराघातः परस्परव्याहतत्वं न विद्यते । अथं भावः ।

यथापरदर्शनसंबन्धिषु मूलशास्त्रेष्वपि किं पुनः पाश्चात्य-
विप्रलम्भकग्रथितग्रन्थकथासु प्रथमपश्चादभिहितयोर्मिथोवि-
रोधो ऽस्ति, तथा जैनदर्शने कापि केवलिप्रणीतद्वादशाङ्गेषु
पारंपर्यग्रन्थेषु च सुसंबद्धार्थत्वात्सूक्ष्मेच्छिकया निरीक्षितो ऽपि
5 स नास्ति । यत्तु परदर्शनेष्वपि कचन सद्दयद्वयंगमानि
वचनानि कानिचिदाकर्णयामः, तान्यपि जिनोक्तसूक्तसुधा-
सिन्धुसमुद्गतान्येव संगृह्य सुधा स्वात्मानं वज्र मन्वते । यच्छ्री-
सिद्धसेनपादाः ।

सुनिश्चितं नः परतन्त्रं युक्तिषु
10 न्फुरन्ति याः काश्चन सूक्तिमंपदः ।
तवैव ताः पूर्वमहार्णवोत्थिता
जगत्प्रमाणं जिनवाक्यविप्रुषः ॥ इति ॥

अत्र परे प्राङ्गः । अहो आर्हतार्हदभिहिततत्त्वानुरागि-
भिर्युष्माभिरिदमसंबद्धमेवाविर्भावयांबभूवे यदुतास्मद्दर्शनेष्वपि
15 पूर्वापरयोर्विरोधो ऽस्तीति । न ह्यस्मन्मते सूक्ष्मेच्छैरौच्यमाणो
ऽपि विरोधेच्छेषो ऽपि कचन निरीक्ष्यते, अमृतकरनिकरेष्विव
कालिमेति चेत् । उच्यते । भोः स्वमतपक्षपातं परिहृत्य
माध्यस्थ्यमवलम्बमानैर्निरभिमानैर्धीप्रधानैः प्रतिभाद्यवधानं
विदधानैर्निश्चयते, तदा वयं भवतां सर्वं दर्शयामः । तथाहि ।
20 प्रथमं तावत्तायागतसंमते मते पूर्वापरविरोध उद्भाव्यते ।
पूर्वं सर्वं चणभङ्गुरमभिधाय पश्चाद्देवमभिदधे नाननृकृताण्य-
व्यतिरेकं कारणं नाकारणं विषय इति । अस्वयमर्थः ।

ज्ञानमर्थं सत्यवोत्पद्यते न पुनरसतीत्यनुकृताम्वयव्यतिरेको ऽर्थो
 ज्ञानस्य कारणम् । यतश्चार्थाज्ज्ञानमुत्पद्यते तमेव तद्विषयी-
 करोतीति । एवं चाभिदधानेनार्थस्य क्षणद्वयं स्थितिरभि-
 हिता । तद्यथा । अर्थात्कारणाज्ज्ञानं कार्यं जायमानं द्वितीये
 क्षणे जायते न तु समसमये, कारणकार्ययोः समसमया- 5
 योगात् । तच्च ज्ञानं स्वजनकमेवार्थं गृह्णाति नापरं, नाकारणं
 विषय इति वचनात् । तथा चार्थस्य क्षणद्वयं स्थितिर्वलादा-
 यता सा च क्षणक्षयेण विरुद्धेति पूर्वापरविरोधः ८ । तथा
 नाकारणं विषय इत्युक्त्वा योगिप्रत्यक्षस्यातौतानागतादिरप्यर्था
 विषयोऽभ्यधायि । अतौतानगतश्च विनष्टानुत्पन्नत्वेन तस्य 10
 कारणं न भवेत् । अकारणमपि च तं विषयतयाभिदधानस्य
 पूर्वापरविरोधः स्यात् ९ । एवं साध्यसाधनयोर्व्याप्तिगृहकस्य
 ज्ञानस्य कारणत्वाभावेऽपि त्रिकालगतमर्थं विषयं व्याहरमाणस्य
 कथं न पूर्वापरव्याघातः, अकारणस्य प्रमाणविषयत्वानभ्युपग-
 मात् १० । तथा, क्षणक्षयाभ्युपगमे ऽव्यव्यतिरेकयोर्भिन्नका- 15
 लयोः प्रतिपत्तिर्न संभवति । ततः साध्यसाधनयोस्त्रिकालविषयं
 व्याप्तिगृहणं मन्वानस्य कथं न पूर्वापरव्याहतिः ४ । तथा
 क्षणक्षयमभिधाय ।

इत एकमवते कल्पे शक्त्वा मे पुरुषो हतः ।

तत्कर्मणो विपाकेन पादे विद्धोऽस्मि भिच्चवः ॥ 20

इत्यत्र श्लोके जन्मान्तरविषये नेशब्दास्मि शब्दयोः प्रयोगं
 क्षणक्षयविरुद्धं भ्रुवाणस्य बुद्धस्य कथं न पूर्वापरविरोधः ५ ।

तथ्य निरंशं सर्वं वस्तु प्राग्गोच्य हिमाविरतिदानचित्तस्वसंवेदनं
 तु खगतं सदृश्यचेतनत्वस्वर्गप्रापणशक्त्वादिकं गृह्यदपि खगतस्य
 सदृश्यत्वादेरेकस्यांशस्य निर्णयमुत्पादयति न पुनः खगतस्यापि
 द्वितीयस्य स्वर्गप्रापणशक्त्वादेरंशस्येति सांशतां पश्चाद्ददतः सौग-
 5 तस्य कथं पूर्वापरविरुद्धं वचो न स्यात् ६ । एवं निर्वि-
 कल्पकमध्यचं नौलादिकस्य वस्तुनः सामस्येन गृहणं कुर्वाणमपि
 नौलाद्यंशे निर्णयमुत्पादयति न पुनर्नौलाद्यर्थगतेक्षणक्षयेऽग्न
 इति सांशतामभिदधतः सौगतस्य पूर्वापरवचोविरोधः सुबोध
 एव ७ । तथा हेतुस्त्रैरूप्यं संग्रयस्य चील्लेखद्वयात्मकताम-
 10 भिदधानोऽपि स सांशं वस्तु यज्ञ मन्यते तदपि पूर्वापरवि-
 रुद्धम् ८ । तथा परस्परानास्मिष्टा एवाणवः प्रत्यासत्तिभाजः
 समुदिता घटादिरूपतया प्रतिभासन्ते न पुनरन्योन्यमङ्गा-
 ङ्गिभावरूपेणारम्भस्वन्वकार्यास्त इति हि बौद्धमतम् । तत्र चायं
 दोषः । परस्परमणूनामनास्मिष्टत्वाद्दृष्टस्यैकदेशे हस्तेन धार्यमाणे
 15 कृत्स्नस्य घटस्य धारणं न स्यात् । उत्सेपावक्षेपापकर्षास्त
 तथैव न भवेयुः । धारणादीनि च घटस्यार्थक्रियालक्षणं सत्त्व-
 मङ्गीकुर्वाणैः सौगतैरभ्युपगतान्येव तानि च तस्मत्तेऽनुपपन्नानि
 ततो भवति पूर्वापरयोर्विरोधः ८ ॥

अथ नैयायिकवैशेषिकमतयोः पूर्वापरतो व्याहृतत्वं दर्शयते
 20 सत्तायोगः सत्त्वमित्युक्त्वा सामान्यविशेषसमवायानां सत्तायोग-
 मन्तरेणापि सद्भावं भाषमाणानां कथं न व्याहृतं वचो भवेत्
 १ । ज्ञानं स्वात्मानं न वेत्ति स्वात्मानि क्रियाविरोधादित्य-

भिधायेश्वरज्ञानं स्वात्मनि क्रियाविरोधाभावेन स्वसंबेदितमि-
 ष्कृता कथं न स्ववचनविरोधः २ । प्रदीपोऽप्यात्मानमात्म-
 नैव प्रकाशयन् स्वात्मनि क्रियाविरोधं व्यपाकरोति ३ ।
 परवच्चनात्मन्यपि ष्कृलजातिनिग्रहस्थानानि तत्त्वरूपतयोपदि-
 श्यतोऽन्वपादर्षवैराग्यव्यावर्णनं तमसः प्रकाशात्मकताप्रख्यापनमिव 5
 कथं न व्याहृत्यते ४ । आकाशस्य निरवयवत्वं स्त्रीकृत्य तद्गुणः
 शब्दस्तदेकदेश एव श्रूयते न सर्वत्रेति सावयवतां ब्रुवाणस्य कथं
 न विरोधः ५ । सत्तायोगः सत्त्वं योगश्च सर्वैर्वस्तुभिः
 सांश्रतायासेव भवति सामान्यं च निरंशनेकमभ्युपगम्यते ।
 ततः कथं न पूर्वापरतो व्याहृतिः ६ । समवायो नित्य 10
 एकस्वभावश्चेत्यते सर्वैः समवायिभिः संबन्धस्य नैयत्येन जाय-
 मानोऽनेकस्वभावतायासेव भवति । तथा च पूर्वापरविरोधः
 सुबोधः ७ । अर्थवत्प्रमाणमित्यचार्यः सहकारी यस्य तदर्थ-
 वत्प्रमाणमित्यभिधाय योगिप्रत्यक्षमतीताद्यर्थविषयमभिदधानस्य
 पूर्वापरविरोधः स्यात्, अतीतादेः सहकारित्वायोगात् ८ । 15
 तथा स्मृतिगृहीतघाहिलेन न प्रमाणमिष्यते, अनर्थजन्यत्वेन
 वा गृहीतघाहिलेन स्मृतेरप्रामाण्ये धारावाहिशानानामपि
 गृहीतघाहिलेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः । न च धारावाहिशाना-
 नामप्रामाण्यं नैयायिकवैशेषिकैः स्वीक्रियते, अनर्थजन्यत्वेन
 तु स्मृतेरप्रामाण्येऽतीतानागतादिविषयस्थाप्यनर्थजन्यत्वेनाप्रामाण्यं 20
 भवेत्, चिकालविषयं चानुमानं शब्दवदिष्यते, धूमेन हि
 वर्तमानोऽग्निरनुमीयते मेघोन्नत्या भविष्यन्ती वृष्टिर्नदी-

- पूरेण च. सैव भूतेति, तदेवं धारावाहिज्ञानैरनुमानेन च
 स्मृतेः सादृश्ये सत्यपि यत्स्मृतेरप्रामाण्यं धारावाहिज्ञानादीनां
 च प्रामाण्यमिच्छते स पूर्वापरविरोधः ८ । ईश्वरस्य सर्वार्थ-
 विषयं प्रत्यक्षं किमिन्द्रियार्थसंनिकर्षनिरपेक्षमिच्छत आहो-
 5 स्त्रिदिन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नम् ज्ञानव्यपदेश्यमित्यत्र सूत्रे संनि-
 कर्षोपादानं निरर्थकं भवेत्, ईश्वरप्रत्यक्षसंनिकर्ष विनापि
 भावात् । अथेश्वरप्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नमेवाभिप्रेयत
 इति चेत् । उच्यते । न हीश्वरसंबन्धिमनसो ऽणुपरि-
 माणत्वाद्युगपत्सर्वार्थैः संयोगो भवेत् । ततश्चैकमर्थं स यदा
 10 वेत्ति तदा नापरान् सतोऽप्यर्थान् ; ततोऽस्मदादिवन्न तस्य
 कदापि सर्वज्ञता, युगपत्संनिकर्षसंभवेन सर्वार्थानां युगपद-
 वेदनात् । अथ सर्वार्थानां क्रमेण संवेदनात् सर्वज्ञ इति चेत् ।
 न, बहूना कालेन सर्वार्थसंवेदनस्य खण्डपरशाविवास्मदा-
 दिष्वपि संभवात्तेऽपि सर्वज्ञाः प्रसजेयुः । अपि च । अतीता-
 15 नागतानामर्थानां विनष्टानुत्पन्नादेव मनसा संनिकर्षो न
 भवेत्, सतमेव संयोगसंभवात्तेषां च तदानौमसत्वात् । ततः
 कथं मद्देश्वरस्य ज्ञानमतीतानागतार्थग्राहकं स्यात् । सर्वार्थ-
 ग्राहकं च तज्ज्ञानमिच्छते । ततः पूर्वापरो विरोधः सुबोधः । एवं
 योगिनामपि सर्वार्थसंवेदनं दुर्धरविरोधरुद्धमवबोधयम् १० ।
 20 काथेन्द्रिये प्रागुत्पन्ने सति तस्य रूपं पश्चादुत्पद्यते निराश्रयस्य
 रूपस्य गुणत्वात्प्रागनुत्पादेनेति पूर्वसुक्ता पश्चाच्च कार्येन्द्रिये
 विनष्टे सति तद्रूपं विनश्यतीत्युच्यमानं पूर्वापरविरुद्धं भवेत्,

यतोऽत्र रूपं कार्ये विनष्टे सति निराश्रयं स्थितं . सत्
पश्चाद्दिनश्चेदिति १ १ ॥

सांख्यस्य त्वेवं स्ववचनविरोधः । प्रकृतिर्नित्यैका निरवयवा
निष्क्रियाव्यक्ता चेष्यते । सैवानित्यादिभिर्महदादिविकारैः
परिणमत इति चाभिधीयते । तच्च पूर्वापरतोऽसंबद्धम् १ । 5
अर्थाध्वनसायस्य बुद्धिव्यापारलाञ्छेतना विषयपरिच्छेदरहितार्थं
न बुध्यत इत्येतत्सर्वलोकप्रतीतिविरुद्धम् २ । बुद्धिर्महदाख्या
जडा न किमपि चेतयत इत्यपि स्वपरप्रतीतिविरुद्धं ३ ।
आकाशादिभूतपञ्चकं खरादितन्मात्रेभ्यः सूक्ष्मसंज्ञेभ्य उत्पन्नं
यदुच्यते तदपि नित्यैकान्तवादे पूर्वापरविरुद्धं कथं 10
श्रद्धेयम् ४ । यथा पुरुषस्य कूटस्थनित्यत्वात् प्रकृतिर्भवति नापि
बन्धमोक्षौ, तथा प्रकृतेरपि न ते संभवन्ति कूटस्थनित्यत्वादेव ।
कूटस्थनित्यं चैकस्वभावमिष्यते । ततो ये प्रकृतिर्विकृति-
र्बन्धमोक्षौ चाभ्युपगम्यन्ते परैः, ते नित्यत्वं च परस्पर-
विरुद्धानि ॥

15

मीमांसकस्य पुनरेवं स्वमतविरोधः । न हिंस्यात्सर्वभूता-
नीति न वै हिंस्रो भवेदिति चाभिधाय महोच्चं वा महाजं
वा श्रोत्रियाय प्रकल्पयेदिति जल्पतो वेदस्य कथं न पूर्वापर-
विरोधः १ । तथा न हिंस्यात्सर्वभूतानीति प्रथमसुक्ता
पश्चान्तदागमे पठितमेवम् ।

20

षट्शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेहनि ।

अश्वमेधस्य वचनाद्यूनानि पशुभिस्त्रिभिः ॥

तथा “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” “सप्तदश राजापत्या-
त्पशुनास्त्रभेत” इत्यादि वचनानि कथमिव न पूर्वापरविरोध-
मनुवृत्त्यन्ते १ । तथानृतभाषणं प्रथमं निषिध्य पश्चाद्ब्रूचे
ब्राह्मणार्थेऽनृतं ब्रूयादित्यादि । तथा ।

5

न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजस्य विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे

पश्चानृतान्याङ्गरपातकानि ॥ ३ ॥
M. Bk.

तथादत्तादानमनेकधा निरस्य पश्चादुक्तम् । यद्यपि ब्राह्मणो
10 हृटेन परकीयमादत्ते क्लेन वा, तथापि तस्य नादत्तादानं,
यतः सर्वमिदं ब्राह्मणेभ्यो दत्तं ब्राह्मणानां तु दौर्बल्याद्दृषलाः
परिभुञ्जते । तस्मादपहरन् ब्राह्मणः स्वमादत्ते स्वमेव ब्राह्मणो
भुङ्क्ते । खं वस्ते खं ददातीति ४ । तथापुत्रस्य गतिर्नास्तीति
लपित्वोक्तम् ।

15

अनेकानि षड्स्त्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।

दिर्घगतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् ॥ इत्यादि ॥

तथा ।

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥

20

इति स्मृतिगते श्लोके । यदि प्रवृत्तिर्निर्दोषा, तदा कथं
ततो निवृत्तिस्तु महाफलेति व्याहृतमेतत् ६ । वेदविहिताहिंसा
धर्महेतुरित्यत्र प्रकट एव स्ववचनविरोधः । तथाहि । धर्म-

हेतुश्चेद्विंश कथं, हिंसा चेद्धर्महेतुः कथम् । न हि भवति
माता च वन्धा चेति । धर्मस्य च लक्षणमिदं श्रूयते ।

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ १ ।

इत्यादि 5

अर्चिर्मार्गप्रपन्नैर्वदान्तवादिभिर्गर्हिता चेयं हिंसा ।

अन्धे तमसि मक्लामः पशुभिर्घ्नं यजामहे ।

हिंसा नाम भवेद्धर्मो न भूतो न भविष्यति ॥ इति ॥ ७

तथा भवान्तरं प्राप्तानां ह्यप्रये च आद्धादिविधानं तदप्य-
विचारितरमणीयम् । तथा च तद्युथिनः पठन्ति । 10

मृतानामपि जन्तूनां आद्धं चेत्तृप्तिकारणम् ।

तन्निर्वाणप्रदीपस्य स्नेहः संवर्धयेच्छिखाम् ॥ इति ॥ ८ ।

एवमन्यान्यपि पुराणोक्तानि पूर्वापरविहङ्गानि संदेहसमु-
च्चयशास्त्रादत्रावतार्थं वक्तव्यानि । तथा नित्यपरोक्षज्ञानवादिनो
भट्टाः स्वात्मनि क्रियाविरोधाज्ज्ञानं स्वाप्रकाशकमभ्युपगच्छन्तः 15
प्रदीपस्य परं प्रकाशकमनङ्गीकुर्वन्तस्य कथं सद्गतार्थभाषिणः ।
तथा ब्रह्माद्वैतवादिनोऽविद्याविवेकेन सन्मात्रं प्रत्यक्षात्मति-
यन्तोऽपि न निषेधकं प्रत्यक्षमिति ब्रुवाणाः कथं न विहङ्ग-
वादिनः, अविद्यानिरासेन सन्मात्रस्य ग्रहणात् ९ । तथा पूर्वो-
त्तरमौमांसावादिनः कथमपि देवमनङ्गीकुर्वाणा अपि सर्वेऽपि 20
ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादीन्देवाग्नूजयन्तो . ध्यायन्तो वा दृश्यन्ते ।
तदपि पूर्वापरविहङ्गम् १० इत्यादि ॥

- अथर्वा ये ये बौद्धादिदर्शनेषु स्याद्वादाभ्युपगमाः प्राचीन-
 श्लोकव्याख्यायां प्रदर्शिताः, ते सर्वेऽपि पूर्वापरविरुद्धतयात्रापि
 सर्वदर्शनेषु यथास्वं दर्शयितव्याः, यतो बौद्धादय उक्तप्रकारेण
 स्याद्वादं खौकुर्वन्तोऽपि तन्निरासाय च युक्तीः स्फोरयन्तः
- 5 पूर्वापरविरुद्धवादिनः कथं न भवेयुः । कियन्तो वा दधिमाष-
 भोजनात्क्षणा विविच्यन्त इत्युपरम्यते ॥ १ ॥ चार्वाकसु वराकं
 आत्मतदाश्रितधर्माधर्मानेकान्तस्वर्गापवर्गादिकं सर्वं कुग्रहि-
 लतथैवाप्रतिपद्यमानोऽवज्ञोपहत एव कर्तव्यः, न पुनस्तं
 प्रत्यनेकान्ताभ्युपगमोपन्यासेन पूर्वापरोक्तविरोधप्रकाशनेन वा
- 10 किमपि प्रयोजनं, सर्वस्य तदुक्तस्य सर्वश्लोकशास्त्रैः सह
 विरुद्धत्वात् । मूर्तेभ्यो भूतेभ्योऽमूर्तचैतान्योत्पादस्य विरुद्धत्वा-
 द्भूतेभ्य उत्पद्यमानस्यान्यत आगच्छतो वा चैतन्यस्या-
 दर्शनादात्मवचैतन्यस्याप्यैन्द्रियकप्रत्यक्षाविषयत्वादित्यादि, तदेवं
 बौद्धादीनामन्वेषां सर्वेषामागमाः प्रत्युत स्वप्रणेतृणाममर्षज्ञत्वमेव
- 5 साधयन्ति, न पुनः सर्वज्ञमूलतां, पूर्वापरविरुद्धार्थवचनोपे-
 तत्वात् । जैनमतं तु सर्वं पूर्वापरविरोधाभावात्स्वस्य सर्वज्ञ-
 मूलतामेवावेदयतीति स्थितम् ॥
- अथानुक्तमपि किमपि लिख्यते । प्राण्यकारीष्येवेन्द्रिया-
 णीति ऋणभक्षाद्यपादमीमांसकमांस्थाः समाख्यान्ति । चक्षुः-
 1) ओचेतराणि तथेति ताथागताः । चक्षुर्वर्जानीति स्याद्वादाव-
 दातद्दद्याः ॥ श्वेताम्बराणं संमतिर्नयचक्रवालः स्याद्वाद्दरजा-
 करो रत्नाकरावतारिका तत्कार्यः प्रमाणवार्त्तिकं प्रमाण-

'मीमांसा न्यायावतागोऽनेकान्तजयपताकानेकान्तप्रवेशो धर्म-
संग्रहिणी प्रमेयरत्नकोशश्चेत्येवमादयोऽनेके तर्कग्रन्थाः ।
दिग्भ्रराणां तु प्रमेयकमलमार्तण्डो न्यायकुमुदचन्द्र
आप्तपरीचाष्टसहस्री मिद्वान्तमारो न्यायत्रिनिस्त्रयटीका
चेत्यादयः ॥

इति श्रीतपागणनभोगणदिग्मणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपदपद्मोप-
जीविश्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदौपिकायां षड्दर्शन-
समुच्चयटीकायां जैनमतस्वरूपनिर्णयो नाम चतुर्थोऽधिकारः ॥

पञ्चमो ऽधिकारः ।

अथ वैशेषिकमतविवक्षया प्राह ।

देवताविषयो भेदो नास्ति नैयायिकैः समम् ।

वैशेषिकाणां तच्चे तु विद्यतेऽसौ निदर्श्यते ॥ ५६ ॥

अस्य लिङ्गवेषाचारदेवादि नैयायिकप्रस्तावे प्रसङ्गेन प्रागेव

- 5 प्रोचामम् । मुनिविशेषस्य कापोतीं वृत्तिमनुष्ठितवतो रथ्यानिप-
तितांस्तण्डुलकणानादायादाय कृताहारस्याहारनिमित्तात्कणाद
इति संज्ञाजनि । तस्य कणादस्य मुनेः पुरः शिवेनोक्तकूपेण मत-
मेतन्नकाशितम् । तत औलूक्यं प्रोच्यते । पशुपतिभक्तत्वेन पाशु-
पतं प्रोच्यते । कणादस्य शिष्यत्वेन वैशेषिकाः काणादा भण्यन्ते ।

- 10 आचार्यस्य च प्रागभिधानोपरिकर इति नाम समाह्वयते ॥

अथ प्रस्तुतं प्रसूयते । देव एव देवता । तद्विषयो भेदो
वैशेषिकाणां नैयायिकैः समं नास्ति । एतेन यादृग्विशेषण
ईश्वरो देवो नैयायिकैरभिप्रेतः, तादृग्विशेषणः स एव वैशेषि-
काणामपि देव इत्यर्थः । तच्चे तु तत्त्वविषये पुनर्विद्यते भेदः ।

- 15 तत्त्वविषयो भेदो निदर्श्यते प्रदर्श्यते । तमेवाह ।

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं च चतुर्थकम् ।

विशेषसमवायौ च तत्त्वषट्कं तु तन्मते ॥ ६० ॥

द्रव्यं प्रथमं तत्त्वं, गुणो द्वितीयम् । तथाशब्दो भेदान्तर-
सूचने । कर्म-द्वितीयं, सामान्यं च चतुर्थमेव चतुर्थकम् । स्वार्थे

कप्रत्ययः । विशेषसमवायौ च पञ्चमषष्ठे तत्त्वे । उभयत्र चकारौ
समुच्चयार्थौ । तुग्रब्दस्यावधारणार्थत्वे तत्त्वषट्कमेव नान्यूनाधिकं
षड्वेव पदार्था इत्यर्थः । तन्मते वैशेषिकमते । अत्र पदार्थषट्के
द्रव्याणि गुणाश्च केचिन्नित्या एव केचित्त्वनित्याः, कर्मानित्यमेव,
सामान्यविशेषसमवायास्तु नित्या एवेति । केचित्त्वभावं सप्तमं 5
पदार्थमाहः ॥

अथ द्रव्यभेदानाह ।

तत्र द्रव्यं नवधा भूजलतेजोत्रिनिलान्तरिक्षाणि ।

कालदिगात्ममनांसि च गुणः पुनः पञ्चविंशतिधा ॥६१॥

तत्र तेषु षट्सु पदार्थेषु द्रव्यं नवधा । व्यवच्छेदफलं 10
वाक्यमिति न्यायान्नवधैव न तु न्यूनाधिकप्रकारम् । अत्र
द्रव्यमिति जात्यपेक्षमेकवचनम् । एवं प्रागग्रे च ज्ञेयम् । ततो
नवैव द्रव्याणीत्यर्थः । एतेन श्चायातमसौ आलोकाभावरूप-
त्वाच्च द्रव्ये भवत इत्युक्तम् । भूः पृथिवी काठिन्यलक्षणा मृत्पा-
षाणवनस्पतिरूपा । जलमापः, तच्च सरित्सुद्रकरकादिगतम् । 15
तेजोऽग्निः, तच्च चतुर्धा, भौमं काष्ठेन्धनप्रभवं, दिव्यं सूर्यवि-
द्युदादिजं, आहारपरिणामहेतुरौदर्यं, आकारजं च सुवर्णादि-
अग्निसौ वायुः । एतानि चत्वार्यनेकविधानि । अन्तरिक्ष-
माकाशं, तच्चैकं नित्यममूर्तं विभुं च द्रव्यम् । विभुशब्देन
विश्वव्यापकम् । इदं च शब्देन लिङ्गेनावगम्यते, आकाश- 20
गुणत्वाच्छब्दस्य । इन्द्रे भूजलतेजोत्रिनिलान्तरिक्षाणि । कालः

- परापरव्यतिकरयोगपद्यायोगपद्यच्चिरच्चिप्रप्रत्ययलिङ्गो द्रव्यम् ।
 तथाहि । परः पितापरः पुत्रो युगपदयुगपद्वा चिरं चिप्रं कृतं
 करिष्यते वेति यत्परापरादिज्ञानं तदादि क्रियाद्रव्यव्यति-
 रिक्तपदार्थनिबन्धनं, तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात्, घटादिप्रत्ययवत् ।
- 5 थोऽस्य हेतुः स पारिशेष्यात्कालः, स चैको नित्योऽमूर्तो
 विभुर्द्रव्यं च । दिगपि द्रव्यमेका नित्यामृतां विभुश्च । मूर्तञ्चेव
 हि द्रव्येषु मूर्तं द्रव्यमवधिं क्लेदमस्मात्पूर्वण दक्षिणेन पश्चिमे-
 नोत्तरेण पूर्वदक्षिणेन दक्षिणापरेणापरोत्तरेणोत्तरपूर्वणाध-
 स्तादुपरिष्ठादित्यमी दशप्रत्यया यतो भवन्ति, स दिगिति ।
- 10 एतस्यास्यैकत्वेऽपि प्राच्यादिभेदेन नानात्वं कार्यविशेषाद्भवस्ति-
 तम् । आत्मा जीवोऽनेको नित्योऽमूर्तो विभुर्द्रव्यं च । मन-
 श्चित्तं, तच्च नित्यं द्रव्यमणुमात्रमनेकमाशुसंचारि प्रतिशरीर-
 मेकं च । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् । आत्मनो हि
 सर्वगतत्वादयुगपदनेकेन्द्रियार्थसंनिधाने सत्यपि क्रमेणैव ज्ञानो-
- 15 त्यन्तुपलम्भादनुमीयते । आत्मेन्द्रियार्थसंनिकर्षेभ्यो व्यतिरिक्तं
 कारणान्तरं मनोऽस्तीति, यस्य संनिधानाज्ज्ञानानामुत्पत्तिर-
 संनिधानाद्यानुत्पत्तिरिति । तस्य च मनसो मृतशरीराभिर्ग-
 तस्य मृतशरीरप्रत्यासन्नमदृष्टवशादुपजातक्रियैरणुभिर्ज्ञानकादि-
 क्रमेणारम्भमतिस्फुल्लमनुपलब्धियोग्यं शरीरं संक्रम्यैव स्वर्गादौ
- 20 गतस्य स्वर्गाद्युपभोग्यशरीरेण संबन्धो भवति । केवलस्य त्वेताव-
 दूरंगतिर्न स्यात् । तच्च मरणजन्मनोरान्तरात् गतं शरीरं मनसः
 स्वर्गानारकादिदेशं प्रतिबह्वनधर्मकत्वादातिवाहिकमित्युच्यते ।

ततो द्वन्द्वे कालदिगात्मनांमि । चः समुच्चये । तत्र पृथिव्याप-
 स्तेजोवायुरित्येतच्चतुःसंख्यं द्रव्यं प्रत्येकं नित्यानित्यभेदाद्विप्रका-
 रम् । तत्र परमाणुरूपं नित्यं सदकारणवन्नित्यमिति वचनात् । ✓
 तदारभ्यं तु झणुकादिकार्यद्रव्यमनित्यम् । आकाशादिकं
 नित्यमेव, अन्त्यत्तिमत्त्वात् । एषां च द्रव्यत्वाभिसंबन्धाद्रव्य- 5
 रूपता । द्रव्यत्वाभिसंबन्धश्च द्रव्यत्वमामान्योपलक्षितः समवायः ।
 तत्समवेतं वा सामान्यम् । एतच्च द्रव्यत्वाभिसंबन्धादिकमित-
 रेभ्यो गुणादिभ्यो व्यवच्छेदकमेषां लक्षणम् । एवं पृथिव्यादि-
 भेदानामपि पाषाणादीनां पृथिवीत्वाभिसंबन्धादिकं लक्षण-
 मितरेभ्योऽवादिभ्यो भेदव्यवहारहेतुर्द्रव्यत्वम् । अभेदवतां 10
 लाकाशकालदिग्द्रव्याणामनादितच्छब्दवाच्यता द्रष्टव्या । इदं
 च नवविधमपि द्रव्यं सामान्यतो द्वेषा, अद्रव्यं द्रव्यं अनेक-
 द्रव्यं च द्रव्यम् । तत्राद्रव्यमाकाशकालदिगात्मनः परमाणवः
 कारणद्रव्यानारब्धत्वात् । अनेकद्रव्यं तु झणुकादिस्कन्धाः ।
 तत्र च दाभ्यां परमाणुभ्यां कार्यद्रव्य आरब्धेऽणुरिति व्यपदेशः, 15
 परमाणुद्वयारब्धस्य झणुकस्यापरमाणुत्वात् । त्रिचतुरैः परमाणु-
 भिरारब्धस्यापि कार्यद्रव्यस्याणुपरिमाणतैव स्यात्, परं झणुक-
 व्यपदेशो न स्यात् । त्रिभिर्झणुकैस्तुर्भिर्वारब्धे अणुकमिति-
 व्यपदेशः, न तु दाभ्यां झणुकाभ्यामारब्धे, दाभ्यामारब्धस्य
 झणुपलम्बिनिमित्तं महत्त्वं न स्यात् । अणुकं च द्रव्यमुपलम्बि- 20
 योग्यमिच्छते । ततश्चापरारब्धत्वे ऽपरापरद्रव्योत्पत्तिर्ज्ञेया ॥
 गुणः पुनः पञ्चविंशतिधा स्यष्टम् ॥

गुणस्य पञ्चविंशतिविधत्वमेवाह ।

स्पर्शरसरूपगन्धाः शब्दः संख्या विभागसंयोगौ ।

परिमाणं च पृथक्कं तथा परत्वापरत्वे च ॥ ६२ ॥

बुद्धिः सुखदुःखेच्छाधर्माधर्मप्रयत्नसंस्काराः ।

द्वेषः स्नेहगुरुत्वे द्रवत्ववेगौ गुणा एते ॥ ६३ ॥

- युग्मम् ॥ स्पर्शस्त्वगिन्द्रिययाह्यः पृथिव्युदकज्वलनपवन-
 वृत्तिः १ । रसो रमनेन्द्रिययाह्यः पृथिव्युदकवृत्तिः २ ।
 चक्षुर्ग्राह्यं रूपं पृथिव्युदकज्वलनवृत्तिः । तस्य रूपं जलपरमाणुषु
 तेजःपरमाणुषु वायुपरमाणुषु च नित्यं, पार्थिवपरमाणुरूपस्य
 10 त्वग्निसंयोगो विनाशकः । सर्वकार्येषु च कारणरूपपूर्वकं रूप-
 मुत्पद्यते, उत्पन्नेषु हि द्रव्यकादिकार्येषु पश्चात्तत्र रूपोत्पत्तिः,
 निराश्रयस्य कार्यरूपस्थानुत्पादात् । तथा कार्यरूपविनाशस्था-
 श्रयविनाश एव हेतुः । पूर्वं हि कार्यद्रव्यस्य नाशः, तदनु च
 रूपस्य, आशुभावाच्च क्रमस्थायहणमिति ३ । गन्धो घ्राणयाह्यः
 15 पृथिवीवृत्तिः, स्पर्शादिषु गुणत्वे सति त्वगिन्द्रिययाह्यादिकं
 लक्षणमितरव्यवच्छेदकम् ४ । शब्दः श्रोत्रेन्द्रिययाह्यो गगन-
 वृत्तिः क्षणिकश्च । श्रोत्रेन्द्रियं चाकाशात्मकम् । अथाकाशे
 निरवयव इदमात्मनीयं श्रोत्रमिदं च परकीयमिति विभागः
 कथमिति चेत् । उच्यते । यदौद्यधर्माधर्माभिः संस्कारैः शब्दु-
 20 क्षयवद्दुं यत्कथंस्तस्य श्रोत्रमिति विभागः । अत एव नामि-
 कादिरभ्याप्तरेण न शब्दोपलभ्यः संजायते । तत्कर्णशृङ्गुली-

विघाताद्वाधियादिकं च व्यवस्थाप्यत इति ५ । संख्या'लेकादि-
व्यवहारहेतुरेकत्वादिलक्षणा । सा पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या च ।
तचैकसंख्यैकद्रव्या, अनेकसंख्या तु द्वित्वादिसंख्या । तचैक-
द्रव्यायाः सल्लिखादिपरमाणादिगतरूपादीनामिव नित्यानित्य-
त्वनिव्यक्तयः । अनेकद्रव्यायास्त्वेकत्वेभ्यो ऽनेकविषयबुद्धिसहि- 5
तैभ्यो निव्यक्तिः । अपेक्षाबुद्धिविनाशाच्च विनाशः कचित्त्वाश्रय-
विनाशादिति ६ । प्राप्तिपूर्विका ह्यप्राप्तिर्विभागः, अप्राप्ति-
पूर्विका च प्राप्तिः संयोगः । एतौ च द्रव्येषु यथाक्रमं विभक्तसंयुक्त-
प्रत्ययहेतु । अन्यतरोभयकर्मजौ विभागसंयोगौ च यथाक्रमम् ।
८-७ । परिमाणव्यवहारकारणं परिमाणम् । तच्चतुर्विधं, महद्द्रुण 10
दीर्घं ह्रस्वं च । तत्र महद्द्विविधं, नित्यमनित्यं च । नित्य-
माकाशकालदिगात्मसु परममहत्त्वम् । अनित्यं द्रुणकादिषु
द्रव्येषु । अप्यपि नित्यानित्यभेदाद्विविधम् । परिमाणमनःसु
परिमाण्डल्यलक्षणं नित्यम् । अनित्यं द्रुणुक एव । बदराम-
लकविल्लादिषु क्रमेण यथोत्तरं महत्त्वस्याणुत्वस्य च व्यवहारो 15
विभक्तोऽवशेषः, आमलकादिषूभयस्यापि व्यवहारात् । एव-
मित्तौ समिदंशाद्यपेक्षया ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोर्भाक्त्वं ज्ञेयम् । ननु
महद्दीर्घयोस्त्यणुकादिषु वर्तमानयोर्द्रुणुके चाणुलंह्रस्वत्वयोः को-
विषेयः । महत्सु दीर्घमानौयतां दीर्घेषु महदानीयतामिति
व्यवहारभेदप्रतीतेरस्ति तयोः परस्परतो भेदः । अणुलंह्रस्व- 20
त्वयोस्तु विशेषो योगिनां तद्दर्शिनामध्यक्ष एव ८ । संयुक्तमपि
द्रव्यं यद्द्रवाद्चेदं पृथगिति प्रत्ययोद्भवते, तदपोद्धारव्यवहार-

- कारणं प्रथकम् १० । इदं परमिदमपरमिति यतोऽभिधानं
 प्रत्ययौ भवतः, तद्यथाक्रमं परत्वमपरत्वं च । द्वितयमप्येत,
 दिक्कृतं कालकृतं च । तत्र दिक्कृतस्येत्यमुत्पत्तिः । एकस्यां
 दिशि स्थितयोरेकस्य द्रष्टुरपेक्षया सन्निकृष्टमवधिं कृत्वैतस्मा-
 5 द्विप्रकृष्टस्य परेण दिक्प्रदेशेन योगात्परत्वमुत्पद्यते, विप्रकृष्टं
 चावधिं कृत्वैतस्मात्सन्निकृष्टस्यापरेण दिक्प्रदेशेन योगादपरत्व-
 मुत्पद्यते । कालकृतं त्वेवमुत्पद्यते । वर्तमानकालयोरनियत-
 दिग्देशसंयुक्तयोर्युवस्यविरयोर्मध्ये युवानमवधिं कृत्वा चिर-
 कालीनस्य स्थविरस्य परेण कालप्रदेशेन योगात्परत्वमुत्पद्यते,
 10 स्थविरं चावधिं कृत्वात्पकालीनस्य यूवोऽपरेण कालप्रदेशेन
 योगादपरत्वमुत्पद्यते । ११-१२ । बुद्धिर्ज्ञानान्तरग्राह्यम् ।
 सा द्विविधा, विध्याविध्या च । तत्राविध्या चतुर्विधा संग्रयवि-
 पर्ययान्ध्ववसायस्वप्रलक्षणा । विध्यापि चतुर्विधा प्रत्यक्षलैङ्गि-
 कस्मृत्यार्षलक्षणा । प्रत्यक्षलैङ्गिके प्रमाणाधिकारे व्याख्यास्यते ।
 15 अतीतविषया स्मृतिः । सा च गृहीतग्राहित्वाच्च प्रमाणम् ।
 ऋषीणां व्यासादीनामतीतादिष्वतीन्द्रिष्येत्पर्येषु धर्मादिषु यन्प्रा-
 तिभं तदार्थम् । तच्च प्रस्तारेण ऋषीणां, कदाचिदेव तु लौकि-
 कानां, यथा 'कन्यका ब्रवीति "शो मे भ्रातागन्तेति इदं
 मे कथयति" इति । आर्षं च प्रत्यक्षविशेषः १३ । अनुग्रह-
 20 लक्षणं सुखम् १४ । आत्मन उपघातस्वभावं दुःखं, तन्नामर्षं
 दुःखानुभवविष्कायताहेतुः १५ । स्वार्थं परार्थं चाप्राप्तप्रार्थन-
 मिच्छा । तस्याश्च कामोऽभिज्ञाषो रागः संकल्पः कारुष्यं

वैराग्यं वञ्चनेच्छा गृहभाव इत्यादयो भेदाः १६ । कर्तृफल-
 दाख्यात्मगुण आत्ममनःसंयोगजः स्वकार्यविरोधौ धर्माधर्म-
 रूपतया भेदवान् परोचो दृष्टाख्यो गुणः । तत्र धर्मः पुरुष-
 गुणः कर्तुः प्रियहितमोचहेतुरतीन्द्रियोऽन्यसुखंसंविज्ञानवि-
 रोधौ । अन्यस्यैव सुखस्य मन्यग्विज्ञानेन धर्मो नाश्र्यते, 5
 अन्यसुखकालं यावत् धर्मस्यावस्थानात् । स च पुरुषान्तःकरण-
 संयोगविशुद्धाभिसंधिजो वर्णाश्रमिणां प्रतिनियतसाधननि-
 मित्तः । साधनानि तु श्रुतिस्मृतिविहितानि सामान्यतोऽहिंसा-
 दौनि, विशेषतस्तु ब्राह्मणादीनां पृथक्पृथग्गजनाध्ययनादीनि
 ज्ञातव्यानि १७ । अधर्मोऽप्यात्मगुणः कर्तुरहितः प्रत्यवाच- 10
 हेतुरतीन्द्रियोऽन्यदुःखंसंविज्ञानविरोधौ १८ । प्रयत्न उक्ताहः ।
 स च सुप्तावस्थायां प्राणापानप्रेरकः प्रबोधकालेऽन्तःकरण-
 येन्द्रियान्तरप्राप्तिहेतुर्हितार्हितप्राप्तिपरिहारोद्यमः शरीर-
 विधारकश्च १९ । संस्कारो द्वेषा, भावना स्थितिस्थापकश्च ।
 भावनाख्य आत्मगुणो ज्ञानजो ज्ञानहेतुश्च दृष्टानुभूतश्रुतेष्वर्थेषु 15
 स्मृतिप्रत्यभिज्ञानकार्योन्नीयमानसद्भावः । स्थितिस्थापकस्तु मूर्ति-
 मद्ब्रह्मगुणः । स च घनावयवसंनिवेशविशिष्टं स्वमाश्रयं
 कालान्तरस्थायिनमन्यथाव्यवस्थितमपि प्रयत्नतः पूर्ववद्यथावस्थितं
 स्थापयतीति स्थितिस्थापक उच्यते । दृश्यते तालपत्रादेः
 प्रभूततरकालसंवेष्टितस्य प्रसार्यमुक्तस्य पुनस्तथैवावस्थानं संस्कार- 20
 वशात् । एवं धनुःशाखाशृङ्गदन्तादिषु सुग्रापवर्तितेषु च
 वस्त्रादिषु तस्य कार्यं परिष्कृतमुपलभ्यते २० । प्रज्वलनात्मको

- देषः, यस्मिन् सति प्रखलितमिवात्मानं मन्यते । द्रोहः क्रोधो
 मन्युरक्षमामर्ष इति द्वेषभेदाः ११ । स्नेहोऽपां विशेषगुणः
 मंगहृजादिहेतुः । अस्यापि गुरुत्ववत् नित्यानित्यत्व-
 निष्पत्तयः २१ । गुरुत्वं जलभूम्योः पतनकर्मकारणमप्रत्यक्षम् ।
 5 तस्यावादिपरमाणुरूपादिवत् नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः १२ ।
 द्रवत्वं स्यन्दनकर्मकारणं त्रिद्रव्यवृत्तिः । तद्द्वेषा, सहजं
 नैमित्तिकं च । सहजमपां द्रवत्वम् । नैमित्तिकं तु पृथिवी-
 तेजसोरग्निमंथोगजं यथा सर्पिषः सुवर्णत्रयादेश्चाग्निमंथोगा-
 द्रवत्वमुत्पद्यते २४ । वेगः पृथिव्यग्नेजोवायुमनःसु मूर्तिमद्रव्येषु
 10 प्रथन्नाभिघातविशेषापेक्षात्कर्मणः समुत्पद्यते नियतदिक्क्रिया-
 कार्यप्रबन्धहेतुः स्यर्शवद्रव्यसंयोगविरोधी च । तत्र शरी-
 रादिप्रथन्नाविर्भूतकर्मोत्पन्नवेगवशादिषोरपांतरालेऽपततः स
 नियतदिक्क्रियाकार्यसंबन्धोऽनीचमानसद्भावः । लोष्टाद्यभिघातो-
 त्पन्नकर्मोत्पाद्यस्तु शाखादौ वेगः । केषिन्तु मंस्कारस्य
 15 त्रिविधस्य भेदतया वेगं प्राहुः । तन्मते चतुर्विंशतिरेव गुणः,
 श्रौथोर्दार्यकारुण्यदाक्षिण्यौन्नत्यादौनां च गुणानामेष्वेव प्रथम-
 बुद्ध्यादिषु गुणेष्वन्तर्भावान्नाधिक्यम् २५ ॥
- स्यर्शादौनां गुणानां सर्वेषां गुणत्वाभिसंबन्धो द्रव्याश्रितत्वं
 निष्क्रियत्वमगुणवत्त्वं च । तथा स्यर्शरसगन्धरूपपरत्वापरत्वद्रवत्व-
 20 स्नेहवेगा मूर्तगुणाः । बुद्धिसुखदुःखेष्वाधर्माधर्मप्रथमत्वभावना-
 द्वेषशब्दा अमूर्तगुणाः । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागा
 उभयगुणा इत्यादि गुणविषयं विशेषस्वरूपं स्वयं समवसेथम् ॥

अथ कर्मव्याचिख्यासुराह ।

उत्क्षेपावक्षेपावाकुञ्चनकं प्रसारणं गमनम् ।

पञ्चविधं कर्मैतत्परापरे द्वे तु सामान्ये ॥ ६४ ॥

उत्क्षेप ऊर्ध्वं क्षेपणं मुशलादेरूर्ध्वनयनमुत्क्षेपणं कर्म-
त्यर्थः । तद्विपरीतो ऽवक्षेपोऽधोनयनमित्यर्थः । चञ्जनोऽङ्गु-
न्यादिद्रव्यस्य कुटिलकारणं कर्माकुञ्चनम् । स्वार्थं कप्रत्यय
आकुञ्चनकम् । येन वक्रोऽवयव्युजुः संपद्यते तत्कर्म प्रसारणम् ।
यदनियतदिग्देशैः मंथोगविभागकारणं तद्गमनम् । अनियत-
ग्रहणेन भ्रमणपतनस्यन्दनरेचनादौनामपि गमन एवान्तर्भावो
विभावनीयः । पञ्चविधमेव कर्म क्रियारूपमेतदनन्तरोक्तम् ॥ 10

अथ सामान्यमुच्यते । तुशब्दस्य व्यस्तसंबन्धात्सामान्ये तु द्वे
परापरे परमपरं च द्विविधं सामान्यमित्यर्थः ॥

अथ परापरे व्याख्याति ।

तत्र परं सत्ताख्यं द्रव्यत्वाद्यपरमथ विशेषस्तु ।

निश्चयतो नित्यद्रव्यवृत्तिरन्त्यो विनिर्दिष्टः ॥ ६५ ॥ 15

तत्र तयोः परापरोर्मध्ये परं सामान्यं सत्ताख्यम् । इदं
सदिदं सदित्यनुगताकारज्ञानकारणं सत्तासामान्यमित्यर्थः ।
तच्च त्रिषु द्रव्यगुणकर्मसु पदार्थेषु सत्सदित्यनुवृत्तिप्रत्ययस्यैव
कारणत्वात्सामान्यमेवोच्यते, न तु विशेषः । अथापरमुच्यते
“द्रव्यत्वादि” । द्रव्यत्वं गुणत्वं चापरं सामान्यम् । तत्र नवसु 20
द्रव्येषु द्रव्यं द्रव्यमितिबुद्धिहेतुर्द्रव्यत्वम् । एवं गुणेषु गुणत्वबुद्धि-

विधायि 'गुणत्वं कर्मसु च कर्मत्वबुद्धिकारणं कर्मत्वम् । तच्च
द्रव्यत्वादिक्ं स्वाश्रयेषु द्रव्यादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्य-
मप्युच्यते, स्वाश्रयस्य च विजातीयेभ्यो गुणादिभ्यो व्यावृत्ति-
प्रत्ययहेतुतया विशेषोऽप्युच्यते । ततोऽपरं सामान्यमुभयरूपत्वा
5 त्सामान्यविशेषमज्ञां लभते । अपेक्षाभेदादेकस्यापि सामान्य-
विशेषभावो न विरुध्यते । एवं पृथिवीत्वस्य गोलोत्क्षेपणत्वघट-
त्वादीनामप्यनुवृत्तिहेतुत्वात्सामान्यविशेषभावः सिद्ध इति । अत्र
सत्तायोगात्सत्त्वं यद्विद्यते तद्रूपगुणकर्मत्वे न पुनराकाशादिषु,
आकाशकालादिषु हि वस्तुस्वरूपमेवास्तित्वं स्वीक्रियते व्यक्तै-
10 क्त्वादिकारणैः । तथा चोदयनः ।

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः ।

रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंग्रहः ॥ १ ॥

अस्य व्याख्या । व्यक्तेरभेद एकमनेकवर्ति सामान्यम् ।
आकाशे व्यक्तेरभेदात् जातित्वम् १ । पृथिवीत्वे जातौ यदि
15 भूमिलमुच्यते, तदा तुल्यत्वम् २ । परमाणुषु जातित्वेऽङ्गीकृते
पार्थिवाथतैजसवायवीयत्वयोगात्संकरः ३ । सामान्ये यदि
सामान्यमङ्गीक्रियते, तदा मूलचिंतिकारिणी अनवस्थितिः ४ ।
विशेषेषु यदि सामान्यं स्वीक्रियते, तदा विशेषस्य रूपहानिः ५ ।
यदि समवाये जातित्वमङ्गीक्रियते, तदा संबन्धाभावः । केन
20 हि संबन्धेन तत्र सत्ता संबन्ध्यते, समवायाकाराभावादिति ६ ॥

परे पुनः प्राहुः । सामान्यं त्रिविधं, महासामान्यं सत्ता-
सामान्यं सामान्यविशेषसामान्यं च । तत्र महासामान्यं षट्स्वरूपि

पदार्थेषु पदार्थत्वबुद्धिकारि । सत्तासामान्यं त्रिपदार्थसिद्धबुद्धि-
विधायि । सामान्यविशेषसामान्यं तु द्रव्यत्वादि ॥ अन्ये त्वाचक्षते ।
त्रिपदार्थसत्कारी सत्ता, सामान्यं द्रव्यत्वादि, सामान्यविशेषः
पृथिवीत्वादिरिति । लक्षणभेदादितेषां सत्तादीनां द्रव्यगुणक-
र्मभ्यः पदार्थान्तरत्वं सिद्धम् । अथेत्यानन्तर्यं । विशेषस्तु निश्चय- 5
तस्तत्त्ववृत्ति एव विनिर्दिष्टः, न पुनर्घटपटकटादिरिव व्यव-
हारतो विशेषः । तुग्रन्धोऽनन्तरोक्तसामान्यादस्यात्यन्तव्यावृत्ति-
बुद्धिहेतुत्वेन भृशं वैलक्षण्यं सूचयति । यत एव निश्चयतो
विशेषः, तत एव नित्यद्रव्यवृत्तिरन्य इति । तत्र नित्यद्रव्येषु
विनाशारम्भरहितेष्वक्षाकाशकालदिगात्मनःसु वृत्तिवर्तनं 10
यस्य, स नित्यद्रव्यवृत्तिः । तथा परमाणूनां जगदिनाशारम्भ-
कोटिभूतत्वात् सुक्तात्मानां सुक्तात्मनसां च संसारपर्यन्तरूपत्वा-
दन्तत्वम् । अन्तेषु भवोऽन्यो विशेषो विनिर्दिष्टः प्रोक्तः,
अन्तेषु स्थितस्य विशेषस्य स्फुटतरमालक्ष्यमाणत्वात् । वृत्तिस्तु
तस्य सर्वस्मिन्नेव परमाणादौ नित्ये द्रव्ये विद्यत एव । अत 15
एव नित्यद्रव्यवृत्तिरन्य इत्युभयपदोपादानम् । विशेषस्य द्रव्यं
द्रव्यं प्रत्येकैक एव वर्तते नानेकः, एकेनैव विशेषेण स्वाश्रयस्य
व्यावृत्तिभिद्धेरनेकविशेषकल्पनावैयर्थ्यात् । | सर्वनित्यद्रव्याणां
अत्र्य पुनर्विशेषाणां बलत्वेऽपि जातावचैकवचनम् । तथा च
प्रशङ्कारः । अन्तेषु भवा अन्याः, स्वाश्रयस्य विशेषकत्वात् 20
विशेषाः, विनाशारम्भरहितेषु नित्यद्रव्येष्वक्षाकाशकालदिगात्म-
नःसु प्रतिद्रव्यमेकगो वर्तमाना अन्यव्यावृत्तिबुद्धिहेतवः यथा-

सदादीनां गवादिस्वप्नादिभ्यस्तुल्याकृतिगुणक्रियावचवसंयोग-
 निमित्ता प्रत्ययव्यावृत्तिर्दृष्टा यथा गौ शुक्लः शौचगतिः पीन-
 ककुक्षान् महाघण्ट इति तथास्मद्दिशिष्ठानां योगिनां नित्येषु
 तुल्याकृतिगुणक्रियेषु परमाणुषु मुक्तात्ममनःसु चान्यनिमित्ता-
 5 संभवाद्येभ्यो निमित्तेभ्यः प्रत्याधारं विलक्षणोऽयमिति प्रत्ययव्या-
 वृत्तिर्देवकालविप्रकृष्टे च परमाणौ स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं
 च भवति तेऽन्या विशेषा इति ॥ अन्ये तु नित्यद्रव्यवृत्तयो
 ऽन्या विशेषा इति सूत्रमेवं व्याचक्षते । नित्यद्रव्येष्वेव वृत्तिरेव
 येषामिति सावधारणं वाक्यमेतत् । नित्यद्रव्यवृत्तय इति
 10 पदमन्यपदस्य विवरणमेतत् । तथा चोक्तम् । नित्यद्रव्याण्यु-
 त्यन्तिविनाशयोरन्ते व्यवस्थितत्वादन्यशब्दवाच्यानि । तेषु भवा-
 स्तद्वृत्तयो विशेषा अन्या इत्याख्यायन्त इति । अमौ चात्यन्त-
 व्यावृत्तिहेतवो द्रव्यादिभ्यो वैलक्षण्यत्पदार्थान्तरम् ॥

अथ समवायं स्वरूपतो निरूपयति ।

15 य इहायुतसिद्धानामाधाराधेयभूतभावानाम् ।
 संबन्ध इहप्रत्ययहेतुः स हि भवति समवायः ॥ईई॥

केचिद्वातुपारायणकृतो यु अमिश्रणे इति पठन्ति । तत
 एवायुतसिद्धानामित्यादि वैशेषिकीयसूत्रे । अयुतसिद्धानाम-
 पृथक्चिद्धानामिति व्याख्यातम् । तथा लोकेऽप्यभेदाभिधायी
 20 युतशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । दावपि भ्रातरात्रेतौ युतौ
 जातावित्यादि । ततोऽयमन्वयार्थः । “इह” वैशेषिकदर्शने “अयुत-

• सिद्धानामपृथक् सिद्धानां तन्तुषु समवेतपटवत् पृथगाश्रयाना-
मिति यावत् आधाराश्चाधेयाश्च आधाराधेया ते भवन्ति स्म
“आधाराधेयभृताः”, ते च ते भावाश्चार्थाः, तेषां यः “संबन्ध
इहप्रत्ययहेतुः” इह तन्तुषु पट इत्यादेः प्रत्ययस्यासाधारणं
कारणं “म हि” म एव “भवति समवायः” संबन्धः । यतो हीह 5
• तन्तुषु पट इह पटद्रव्ये गुणकर्मणी इह द्रव्यगुणकर्मसु मत्ता
इह द्रव्ये द्रव्यत्वं इह गुणे गुणत्वं इह कर्मणि कर्मत्वं इह द्रव्ये-
खन्या विशेषा इत्यादि विशेषप्रत्यय उत्पद्यते, स पञ्चभ्यः पदार्थ-
भ्योऽर्थान्तरं समवाय इत्यर्थः । स चैको विमुर्नित्यस्य विशेष्यः ॥

तदेवं षट्पदार्थस्वरूपं प्ररूपितम् । संप्रति प्रमाणस्य 10
सामान्यतो लक्षणमाख्यायते । अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणमिति ।
अस्यायमर्थः । अथभिचारादिविशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनि-
का सामग्री तदेकदेशो वा बोधरूपो वा ज्ञानप्रदीपादिः
साधकतमलात्प्रमाणम् । एतत्कार्यभृता वा यथोक्तविशेषण-
विशिष्टार्थोपलब्धिः प्रमाणस्य सामान्यलक्षणं, तथा स्वरूपस्य 15
प्रमाणाभासेभ्यो व्यवच्छिद्यमानत्वात् । इन्द्रियजललिङ्गजलादि-
विशेषणविशेषिता सैवोपलब्धिः प्रमाणस्य विशेषलक्षणमिति ॥

अथ प्रमाणसंख्यां प्राह ।

प्रमाणं च द्विधामीषां प्रत्यक्षं लैङ्गिकं तथा ।

वैशेषिकमतस्यैष संक्षेपः परिकीर्तितः ॥ ६७ ॥

20

अमीषां वैशेषिकाणां प्रमाणं द्विधा द्विविधम् । चः पुनरर्थे ।

- कथमित्याह “प्रत्यक्षं” । तथेति समुच्चये । लिङ्गाञ्जातं लौकिकं च । तत्र प्रत्यक्षं देधा, ऐन्द्रियं योगजं च । ऐन्द्रियं प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनःसन्निकर्षजमस्त्रदादीनां प्रत्यक्षम् । तद्देधा, निर्विकल्पकं भविकल्पकं च । तत्र वस्तुस्वरूपालोचनमात्रं निर्विकल्पकम् । तच्च न सामान्यमात्रं गृह्णाति, भेदस्यापि प्रतिभासनात् ; नापि स्वरूपमात्रं सामान्याकारस्यापि संवेदनात् व्यक्तन्तरदर्शनेऽप्रतिसंधानाच्च ; किं तु सामान्यं विशेषं चोभयमपि गृह्णाति । यदि परमिदं सामान्यमयं विशेष इत्येवं विविच्य न प्रत्येति, सामान्यविशेषसंबन्धिनोरनुवृत्तिव्यावृत्ति-
 5 धर्मयोरग्रहणात् । भविकल्पकं तु सामान्यविशेषरूपतां विविच्य प्रत्येति, वस्तुन्तरैः सममनुवृत्तिव्यावृत्तिधर्मौ प्रतिपद्यमानस्यात्मन इन्द्रियद्वारेण तथाभूतप्रतीत्युपपत्तेः । योगजमपि प्रत्यक्षं देधा, युक्तानां प्रत्यक्षं वियुक्तानां च । तत्र युक्तानां समाधिभैकाद्यमाश्रितानां योगजधर्मबलादन्तःकरणे शरीराद्दर्शनार्थ-
 15 त्यातीन्द्रियार्थैः समं संयुक्ते सति यदतीन्द्रियार्थदर्शनं तद्युक्तानां प्रत्यक्षम् । ये चात्यन्तयोगाभासोचितधर्मातिशयात्समाधिप्राप्ता अत्यतीन्द्रियमर्थं पश्यन्ति, ते वियुक्ताः । तेषामात्ममन इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्देशकालस्वभावविप्रकृष्टार्थग्राहकं यत्प्रत्यक्षं तद्वियुक्तानां प्रत्यक्षम् । एतच्चोत्कृष्टयोगिनोऽवसेधं, योगिमात्रस्य
 20 तदसंभवादिति । विस्तरस्तु न्यायकन्दलीतो विज्ञेयः । लौकिकस्य पुनः स्वरूपमिदम् । लिङ्गदर्शनाद्यदव्यभिचापित्वादि-
 विशेषणं ज्ञानं तद्यतः परामर्शज्ञानोपलक्षितात्कारकसमूहाद्भवति

तल्लेङ्गिकमनुमानमिति यावत् । तच्चैवं भवति । अख्येदं कार्यं ५१.
कारणं संयोगि समवायि विरोधि चेति लैङ्गिकम् । तत्र कार्यं
कारणपूर्वकत्वेनोपलम्भादुपलभ्यमानं कारणस्य गमकं यथायं
नदीपूरो वृष्टिकार्यो विशिष्टनदीपूरत्वात् पूर्वापलम्भविशिष्ट-
नदीपूरवत् १ । कारणमपि कार्यजनकत्वेन पूर्वमुपलम्भेरुपल- 5
भ्यमानं कार्यस्य लिङ्गं यथा विशिष्टमेघोन्नतिर्वर्षकर्मणः २ ।
तथा धूमोऽग्नेः संयोगी ३ । समवायौ चोष्णस्पर्शा वारिस्थं
तेजो गमयतीति ४ । विरोधी च यथाहिर्विस्फूर्जनविशिष्टो
नकुलादेर्लिङ्गं वह्निर्वा ग्रीताभावस्येति ५ । “अख्येदं” इति
सूत्रे च कार्यादीनामुपादानं लिङ्गनिदर्शनार्थं कृतं न पुनरे- 10
तावन्मेव लिङ्गानीत्यवधारणार्थं, यतः कार्यादिव्यतिरिक्तान्यपि
लिङ्गानि सन्ति, यथा चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धेः कुमुदविकाशस्य
च लिङ्गं न च चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धिकुमुदविकाशौ च मियः
कार्यं कारणं वा भवन्ति, विशिष्टदिग्देशकालसंयोगात्कल्लोत्त- 15
पत्रविस्तारलक्षणानामुदयवृद्धिविकाशानां स्वस्वकारणेभ्य एवो-
त्पत्तेः । शरदि च जलस्य नेर्मल्यमगस्त्योदयस्य लिङ्गमित्यादि
तत्सर्वं “अख्येदं” इति पदेन गृहीतं विज्ञेयम् । अस्य साध्यख्येदं
संबन्धीति कृत्वा यद्यस्य देशकालाद्यधिनाभूतं तत्तस्य लिङ्ग-
मित्यर्थः । ततः “अख्येदं” इति सूत्रस्य नाव्यापकतेति । विशेषा- 20
र्थिना तु न्यायकन्दली विलोकनीया । शब्दादीनां तु प्रमाणा-
नामनुमानं एवान्तर्भावात् कन्दलीकाराभिप्रैयेतैतन्नमाण-
द्वितयमवोचदाचार्यः । व्योमशिवस्तु प्रत्यक्षानुमानशब्दानि चोषि

प्रमाणानि प्रोचिवान् ॥ उपसंहरन्नाह “वैशेषिकमतस्य” इत्यादि ।
वैशेषिकमतस्यैषोऽनन्तरोक्तः संक्षेपः परिकीर्तितः कथितः ॥

- अथाचाप्यनुक्तं किञ्चिदुच्यते । व्योमादिकं नित्यम् । प्रद्वै-
पादि कियत्कालावस्थाधि । बुद्धिसुखादिकं च क्षणिकम् ।
5 चेतन्यादयो रूपादयश्च धर्माः । आत्मादर्घटादेश्च धर्मिणो
ऽत्यन्तं व्यतिरिक्ता अपि समवायसंबन्धेन संबद्धाः । स च
समवायो नित्यः सर्वगत एकश्च । सर्वगत आत्मा । बुद्धिसुख-
दुःखेच्छाधर्माधर्मप्रयत्नभावनाख्यसंस्कारदोषाणां नवानामात्मवि-
शेषगुणानामुच्छेदो मोक्षः । परस्परविभक्तौ सामान्यविशेषौ
10 द्रव्यपर्यायौ च प्रमाणगोचरः । द्रव्यगुणादिषु षट्सु पदार्थेषु
स्वरूपमत्त्वं वस्तुत्वनिबन्धनं विद्यते । द्रव्यगुणकर्मसु च सत्ता-
संबन्धो वतते सामान्यविशेषसमवायेषु च स नास्तीति ॥

- ✓ षट्पदार्थी कणादकृता तद्भाष्यं प्रशस्तकरकृतं तट्टीका
कन्दौ श्रीधराचार्याया किरणावली तूदयनसंद्भ्या व्योमम-
15 तिर्थीमश्रिवाचार्यविरचिता लीलावतीतर्कः श्रीवत्साचार्याय
आचयेतन्मं चेत्यादयो वैशेषिकतर्काः ॥

इति श्रीतपागणनभोगणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपदपद्मोप-
जीविश्रीगुणरत्नसूरिकृतायां तर्करहस्यद्वीपिकायां षड्दर्शन-
समुच्चयटीकायां वैशेषिकमतनिर्णयो नामो पञ्चमोऽधिकारः ॥

षष्ठोऽधिकारः ।

अथ मीमांसकमतं जैमिनीयापराङ्मथं प्रोच्यते । जैमिनीया
 वेषेण मांख्या इवेकदण्डास्त्रिदण्डा धातुरक्तवामसो मृगचसोप-
 वेगनाः कमण्डलुधरा मुण्डशिरसः संन्यासिप्रभृतयो द्विजाः ।
 तेषां वेद एव गुरुर्न पुनरन्यो वक्ता गुरुः । त एव स्वयं तव
 संन्यस्तं संन्यस्तमिति भाषन्ते । यज्ञोपवीतं च प्रचाल्य चिर्जलं 5
 पिबन्ति ॥ ते द्विधा एके यज्ञिकादयः पूर्वमीमांसावादिनः,
 अपरे त्त्तरमीमांसावादिनः । तत्र पूर्वमीमांसावादिनः
 कुकर्मविवर्जिनो यज्ञनादिषट्कर्मकारिणो ब्रह्मसूत्रिणो गृहस्था-
 श्रमसंस्थिताः शूद्राद्यादिवर्जका भवन्ति । ते च द्वेधा भाङ्गाः
 प्राभाकराश्च षट्पञ्चप्रमाणप्ररूपिणः । ये त्त्तरमीमांसावादिनः, 10
 ते वेदान्तिनो ब्रह्माद्वैतमेव मन्यन्ते । “सर्वमेतदिदं ब्रह्म”
 इति भाषन्ते प्रमाणं च यथा तथा वदन्ति । एक एवात्मा
 सर्वशरीरेषूपसभ्यत इति जल्पन्ति । एक एव हि भूतात्मा
 भूते व्यवस्थितः ॥

“एकधा ब्रह्मधा चैव दृश्यते जलचञ्चवत्” । 15

इति वचनात् ।

“पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्” ।

इति वचनाच्च । आत्मन्येव स्वयं मुक्तिमाप्नुते न त्वपरां

- कामपि मुक्तिं मन्यन्ते । ते च द्विजा एव भगवन्नामधेयास्तु-
 र्धाभिधीयन्ते कुटीचर-बह्दृक-हंस-परमहंस-भेदात् । तत्र
 चिदण्डौ सशिवो ब्रह्मसूची गृहत्यागौ यजमानपरिग्रहौ
 सकृत्पुत्रगृहे ऽग्निं कुत्र्यां निवसन् कुटीचर उच्यते । कुटी-
 5 चरतुल्यवेषो विप्रगेहनेराश्वभिचाग्रनो विष्णुजापपरो नदी-
 नौरन्नाथौ बह्दृकः कथ्यते । ब्रह्मसूत्रग्रिखाभ्यां रक्षितः कषा-
 याम्बरदण्डधारी ग्रामे चैकरात्रं नगरे च चिरात्रं निवसन् विधू-
 मेषु विगताग्निषु विप्रगेहेषु भिचां भुञ्जानस्तपःशोषितविग्रहो
 देशेषु भ्रमन् हंसः समुच्यते । हंस एवोत्पन्नज्ञानस्वातुर्वर्ण्यगेह-
 10 भोजी खेच्छया दण्डधार ईशानीं दिशं गच्छन् शक्तिहीन-
 तायामनग्रनयाहौ वेदान्कैकधायौ परमहंसः समाख्यायते ।
 एतेषु चतुर्षु परः परो ऽधिकः । एते च चत्वारो ऽपि केवल-
 ब्रह्मादितवाद्साधनैकव्यमनिनः शब्दार्थयोर्निरासायानेका युक्तीः
 स्फोरयन्तो ऽनिर्वाच्यतत्त्वे यथा व्यवतिष्ठन्ते तथा खण्डनतर्का-
 15 दभियुक्तैरवसेधम् । नात्र तन्मतं वक्ष्यते । इह तु सामान्येन
 शास्त्रकारः पूर्वमीमांसावादिमतमेव विभण्डिषुरेवमाह ।

जैमिनीयाः पुनः प्राहुः सर्वज्ञादिविशेषणः ।

देवो न विद्यते कोऽपि यस्य मानं वचो भवेत् ॥ ६८ ॥

- जैमिनीयास्तु ब्रुवते । सर्वज्ञादौमि विशेषाणि यस्य स
 20 सर्वज्ञादिविशेषणः सर्वज्ञः सर्वदर्शी वीतरागः सृष्ट्यादिकर्ता
 चेत्यादिविशेषणवान् कोऽपि प्रागुक्तदर्शनसंमतदेवानामेकतरो

ऽपि देवो देवतं न विद्यते, यस्य देवस्य वचो वचनं मानं प्रमाणं भवेत् । प्रथमं तावद्देव एव वक्ता न वर्तते, कुतस्तत्प्रणीतानि वचनानि संभवेयुरिति भावः । तथाहि । पुरुषो न सर्वज्ञः, मानुषत्वात्, रथ्यापुरुषवत् । अथ किं करायमाणसुरासुरसेव्यमानता त्रैलोक्यमासाज्यसूचकच्छत्रचामरादिविभूत्यन्य- 5
थानुपपत्तिरस्ति सर्वज्ञे, विशेष इति चेत् । न, मायादिभिरपि कौर्तिपूजालिप्सुभिरिन्द्रयज्ञालवशेन तत्प्रकटनात् । यदुक्तं लघु-
थ्येनैव समन्तभद्रेण ।

देवागमनभोयानचामरादिविभूतयः ।

मायाविष्वपि दृश्यन्ते नातस्त्वमसि नो महान् ॥१॥ 10

अथ यथानादेरपि सुवर्णमलस्य चारमृत्युटपाकादिप्रक्रि-
यया विशोध्यमानस्य निर्मलत्वं, एवमात्मनो ऽपि निरन्तर-
ज्ञानाद्यभ्यासेन विगतमलत्वासर्वज्ञत्वं किं न संभवेदिति मतिः,
तदपि न । अभ्यासेन हि शूद्धेस्तारतम्यमेव भवेत्, न पुनः
परमः प्रकर्षः । न हि नरस्य लङ्घनमभ्यासतस्तारतम्यवदप्युप- 15
लभ्यमाणं सकललोकविषयमुपलभ्यते । उक्तं च ।

दशहस्तान्तरं व्योम्नो यो नामोत्सृज्य गच्छति ।

न योजनशतं गन्तुं शक्नो ऽभ्यासशतैरपि ॥२॥

अथ मा भूत्मानुषस्य सर्वज्ञत्वं, ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादीनां तु
तदसु । ते हि देवाः, संभवत्यपि तेऽस्तिश्रयसंपत् । यत्कुमारिलः । 20

अथापि दिव्यदेहलाङ्घ्यविष्णुमहेश्वराः ।

कामं भवन्तु सर्वज्ञाः सार्वज्ञ्यं मानुषस्य किम् ॥१॥ इति

- तदपि न रागद्वेषमूलनिघण्टानुपहृष्टानां कामासेवनविह-
 स्नानामसंभाव्यमिदमेवामिति । न च प्रत्यक्षं तस्माधकं संबद्धं
 वर्त्तमानं च गृह्यते चचुरादिनेति वचनात् । न चानुमानं,
 प्रत्यक्षदृष्ट एवार्थं तत्प्रवृत्तेः । न चागमः, सर्वज्ञस्यासिद्धत्वेन
 5 तदागमस्यापि विवादास्पदत्वात् । न चोपमानं, तदपरस्यापि
 सर्वज्ञस्याभावादेव । न चार्थापत्तिरपि, सर्वज्ञसाधकस्यान्यथा-
 नुपपन्नपदार्थस्यादर्शनात् । ततः प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्तेरभावप्रमा-
 णगोचर एव सर्वज्ञः । प्रयोगश्चात्र । नास्ति सर्वज्ञः, प्रत्यक्षादि-
 गोचरातिक्रान्तत्वात्, शशशृङ्गवदिति ॥
- 10 यदि न देवस्तद्वचनानि च न सन्ति, तर्हि कुतो ऽतौ-
 न्द्रियार्थज्ञानमित्याशङ्क्याह ।

तस्मादतौन्द्रियार्थानां साक्षाद्द्रष्टुरभावतः ।

नित्येभ्यो वेदवाक्येभ्यो यथार्थत्वविनिश्चयः ॥ ६६ ॥

- तस्मात्ततः कारणात् कुतो हेतुत इत्याह । अतौन्द्रिया-
 15 नामिन्द्रियविषयातीतपदार्थानामात्मधर्माधर्मकालस्वर्गनरकप-
 रमाणुप्रभृतीनां साक्षात्प्रत्यक्षावबोधेन द्रष्टुर्ज्ञातुरभावतो
 ऽशङ्कावाद्धेतोः । नित्येभ्यो ऽप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावेभ्यो ऽव-
 धारणस्थेष्टविषयत्वादेदवाक्येभ्य एव यथार्थत्वविनिश्चयः । अर्था-
 नामनतिक्रमेण यथार्थं, तस्य भावो यथार्थत्वं यथावस्थितपदा-
 20 र्थत्वं, तस्य विशेषेण निश्चयो भवति । नित्यत्वेनापौरुषेयेभ्यो
 वेदवचनेभ्य एव यथावदतौन्द्रियार्थज्ञानं भवति, न पुनः

• सर्वज्ञप्रणीतागमादिभ्यः, सर्वज्ञादीनामेवाभावादिति भावः ।
यथाङ्गस्ते ।

अतीन्द्रियाणामर्थानां साक्षाद्द्रष्टा न विद्यते ।

वचनेन हि नित्येन यः पश्यति स पश्यति ॥१॥

नन्वपौरुषेयानां वेदानां कथमर्थपरिज्ञानमिति चेत्, 5

• अव्यवच्छिन्नादिसंप्रदायेनेति ॥

अथैतदेव दृढयन्नाह ।

अत एव पुरा कार्यो वेदपाठः प्रयत्नतः ।

ततो धर्मस्य जिज्ञासा कर्तव्या धर्मसाधनी ॥ ७० ॥

अत एव सर्वज्ञाद्यभावादेव पुरा पूर्वं वेदपाठ उच्यते- 10
सामाथर्वणां वेदानां पाठः प्रयत्नतः कार्यः । ततः किं कर्तव्य-
मित्याह “ ततो धर्मस्य ” इति । ततो वेदपाठादनन्तरं धर्मस्य
जिज्ञासा कर्तव्या । धर्मो ह्यतीन्द्रियः ; ततः स कौदृक्केन
प्रमाणेन वा ज्ञास्यत इत्येवं ज्ञातुमिच्छा कार्या । सा कौदुशी ।
धर्मसाधनी धर्मसाधनस्योपायः ॥ 15

• यतश्चैवं ततस्तस्य निमित्तं परीक्षुं निमित्तं च नोदना ।
निमित्तं हि द्विविधं जनकं ग्राहकं च । अत्र तु ग्राहकं
ज्ञेयम् । एतदेव विगोषिततरं प्राह ।

नोदनात्सङ्गणो धर्मो नोदना तु क्रियां प्रति ।

प्रवर्तकं वचः प्राहुः स्वःकामो ऽग्निं यथा यजेत् ॥ ७१ ॥ 20

नोद्यन्ते प्रेर्यन्ते श्रेयःसाधकद्रव्यादिषु प्रवर्त्यन्ते जीवा अन-
 चेति नोदना वेदवचनकृता प्रेरणेत्यर्थः । धर्मा नोदनया लक्ष्यते
 ज्ञायत इति नोदनालक्षणः । धर्मा ह्यतीन्द्रियत्वेन नोदयैव
 लक्ष्यते नान्येन प्रमाणेन, प्रत्यक्षादीनां विद्यमानोपलभकत्वात्,
 5 धर्मस्य तु कर्तव्यतारूपत्वात्, कर्तव्यतायाश्च त्रिकालशून्यार्यरूप-
 त्वात्, त्रिकालशून्यकार्यरूपार्थविषयविज्ञानोत्पादिका चोदनेति
 मीमांसाभ्युपगमात् । अथ नोदनां व्याख्याति “नोदना तु क्रियां
 प्रति ” इत्यादि । नोदना पुनः क्रियां हवनसर्वभूताहिंसन-
 दानादिक्रियां प्रति प्रवर्तकं वचो वेदवचनं प्राङ्ममीमांसका
 10 भाषन्ते । हवनादिक्रियाविषये यदेव प्रेरकं वेदस्य वचनं सैव
 नोदनेति भावः । प्रवर्तकं तद्वचनमेव निदर्शनेन दर्शयति
 “स्वःकामो ऽग्निं यथा यजेत् ” इति । यथेत्युपदर्शनार्थः ।
 स्वः स्वर्गो कामो यस्य स स्वःकामः सन् । अग्निं वज्रं यजे-
 त्तर्पयेत् । अत्रेदं श्लोकबन्धानुलोम्येनेत्यमुपन्यस्तम् । अन्यथा
 15 त्वेवं भवति । अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति प्रवर्तकवचन-
 स्योपलक्षणत्वात् । निवर्तकमपि वेदवचनं नोदना ज्ञेया, यथा
 “न हिंस्यात्सर्वभूतानि ” इति । एवं न वै हिंस्रो भवेत्
 इत्याद्यपि । आभिर्नोदनाभिर्नोदितो यदि यथानोदनं यैर्द्रव्य-
 गुणकर्मभिर्नोदयै हवनादौ प्रवर्तते निवर्तते वा, तदा तेषां
 20 द्रव्यादीनां तस्याभौष्टफलस्वर्गादिफलसाधनयोग्यतैव धर्म इत्य-
 भिधीयते । एतेन वेदवचनैः प्रेरितो ऽपि यदि न प्रवर्तते न
 निवर्तते वा विपरीतं वा प्रवर्तते, तदा तस्य नरकाद्यनिष्ट-

फलमंसाधनयोग्यतैव द्रव्यादिसंबन्धिनी पापमित्युच्यंत इत्यपि
ज्ञापितं द्रष्टव्यम् । इष्टानिष्टार्थसाधनयोग्यतालक्षणौ धर्माधर्मा-
विति हि मीमांसकाः । उक्तं च शाबरे ।

य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते ।

अनेन द्रव्यादीनामिष्टार्थसाधनयोग्यता धर्मः ॥ 5

इति प्रतिपादितं शबरस्वामिना । भट्टोऽप्येतदेवाह ।

श्रेयोः हि पुरुषप्रौतिः सा द्रव्यगुणकर्मभिः ।

नोदनालक्षणैः साध्या तस्मादेखेव धर्मता ॥ १ ॥

एषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूपेण धर्मता ।

श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात्मतीयते ॥ २ ॥ 10

ताद्रूपेण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः । इति ॥

अथ विशेषलक्षणं प्रमाणस्याभिधानौयं, तच्च सामान्य-
लक्षणाविनाभूतम् । ततः प्रथमं प्रमाणस्य सामान्यलक्षण-
मभिधौयते । अनधिगतार्थाधिगन्तुं प्रमाणमिति । अनधि-
गतो ऽगृहीतो . योऽर्थो बाह्यः सन्मादिः, तस्याधिगन्तुं 15
आदिक्थेन मंग्रयादिव्युदासेन परिच्छेदकम् । अनधिगतार्था-
धिगन्तुं प्रागज्ञातार्थपरिच्छेदकं ; समर्थविशेषणोपादानाङ्गानं
विशेष्यं लभ्यते ; अगृहीतार्थग्राहकं ज्ञानं प्रमाणमित्यर्थः ।
अत्र “अनधिगत” इति पदं धारावाहिकज्ञानानां गृहीत-
ग्राहिणां प्रामाण्यपराकरणार्थम् । “अर्थ” इति पक्षणं संवेदनं 20
स्वसंविदितं न भवति, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्, किं तु
नित्यं परोक्षमेवेति ज्ञापनार्थम् । तच्च परोक्षं ज्ञानं भाह्मते

ऽर्थाप्रकल्पफलानुमेयं, भाट्टप्रभाकरमुते संवेदनाख्यफलानुमेयं
वा प्रतिपत्तव्यम् ॥

अथ प्रमाणस्य विशेषलक्षणं विवक्षुः प्रथमं तन्नामानि
तत्संख्यां चाह ।

5 प्रत्यक्षमनुमानं च शब्दं चोपमया सह ।
अर्थापत्तिरभावश्च षट् प्रमाणानि जैमिनेः ॥ ७२ ॥

प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्त्यभावलक्षणानि षट् प्रमा-
णानि जैमिनिमुनेः संमतानीत्युच्चारः । चकाराः समुच्च-
यार्थाः । तच्चाद्यानि पञ्चैव प्रमाणानीति प्रभाकरोऽ भावस्य

10 प्रत्यक्षेणैव याञ्छतां मन्यमानो ऽ भिमन्यते । षडपि तानीति
भट्टो भाषते ॥

अथ प्रत्यक्षस्य लक्षणमाचष्टे

तच्च प्रत्यक्षमक्षणां संप्रयोगे सतां सति ।

आत्मनो बुद्धिजन्मेत्यनुमानं लैङ्गिकं पुनः ॥ ७३ ॥

15 “तच्च” इति निर्धारणार्थः । इयमचाक्षरघटना । सतां
संप्रयोगे सति आत्मनोऽक्षाणं बुद्धिजन्मप्रत्यक्षमिति । श्लोके
तु बन्धानुलोम्येन व्यस्तनिर्देशः । सतां विद्यमानां वस्तुनां
संबन्धिनि प्रयोगे संबन्धे सति आत्मनो जीवस्येन्द्रियाणां यो
बुद्ध्युत्पादः, तत्प्रत्यक्षमिति । सतामित्यत्र सत इत्येकवचनेनैव
2) प्रस्तुतार्थसिद्धौ षष्ठीबहुवचनाभिधानम् । बहुनामप्यर्थानां
संबन्ध इन्द्रियस्य संयोगः कश्चन भवतीति ज्ञापनार्थम् । अथ

जैमिनीयं सूत्रमिदं “संप्रयोगे सति पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्य
तत्प्रत्यक्षं” इति । व्याख्या । सता विद्यमानेन वस्तुनेन्द्रियाणां
संप्रयोगे संबन्धे सति पुरुषस्य यो ज्ञानोत्पादः, तत्प्रत्यक्षम् ।
अथमत्र भावः । यद्विषयं विज्ञानं तेनेवार्थेन संप्रयोग इन्द्रियाणां
प्रत्यक्षं, प्रत्यक्षाभासं त्वन्यसंप्रयोगजं यथा महामरौचिकादिंसंप्र- 5
योगजं जलादिज्ञानमिति । अथवा सत्संप्रयोगजत्वं विद्यमानो-
पलभनत्वमुच्यते । तत्र सति विद्यमाने सम्यक्प्रयोगोऽर्थस्वि-
न्द्रियाणां व्यापारो योग्यता वा, न तु नैयायिकाभ्युपगत एव
संयोगादिः । तस्मिन्सति शेषं प्राप्तम् । इतिशब्दः प्रत्यक्ष-
लक्षणसमाप्तिसूचकः ॥ 10

अथानुमानं लक्षयति पुनःशब्दस्य व्यस्तसंबन्धात् । अनुमानं
पुनर्लौकिकम् लिङ्गाज्ज्ञानं लौकिकम् । लिङ्गास्त्रिङ्गिज्ञानमनुमा-
नमित्यर्थः । तत्रेदमनुमानलक्षणस्य सूत्रामात्रमुक्तम् । संपूर्णं
त्वित्यं तल्लक्षणं ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादसंश्लिष्टेऽर्थे बुद्धिर-
नुमानमिति शाबरमनुमानलक्षणम् । व्याख्या । अवगतसाध्य- 15
साधनाविनाभावसंबन्धस्य पुस एकदेशस्य साधनस्य दर्शनादस-
श्लिष्टे परोक्षेऽर्थे बुद्धिज्ञानमनुमानमिति ॥

अथ शाब्दमाह ।

शाब्दं शाश्वतवेदोत्थमुपमानं तु कौर्तितम् ।

प्रसिद्धार्थस्य साधर्म्यादप्रसिद्धस्य साधनम् ॥ ७४ ॥ 20

शाश्वतोऽपौरुषेयत्वाश्रित्यो यो वेदः, तस्मादुत्था लक्ष्यान्

- यस्य, तच्छाश्वतवेदोत्थम् । अथाद्वैदशब्दजनितं ज्ञानं शाब्द-
 प्रमाणम् । अख्येदं लक्षणं “शब्दज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः
 शाब्दं” इति । अयं शब्दोऽस्थार्थस्य वाचक इति यज्ज्ञानं
 तच्छब्दज्ञानम् । तस्मादनन्तरं शब्दे श्रुते ज्ञानादसन्निकृष्टेऽ
 5 र्थेऽप्रत्यक्षेऽप्यर्थे घटादौ बुद्धिज्ञानं शाब्दं प्रमाणम् । शब्दाप्रत्यक्षे
 वस्तुनि यज्ज्ञानमुदेति तच्छाब्दमित्यर्थः । अत्र मते शब्दख्येदं
 स्वरूपं प्रहृत्यते । नित्या आकाशवत्सर्वगतताश्च वर्णाः । ते च
 तास्वोष्ठादिभिरभिव्यज्यन्ते न पुनस्त्याद्यन्ते । विशिष्टानुपूर्वीका
 वर्णाः । शब्दो नित्यः । शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकसंबन्ध इति ॥
- 10 अथोपमानमाह “उपमानं तु” इत्यादि । उपमानं पुनः
 कीर्तितम् । तत्किंरूपमित्याह “प्रमिद्धार्थस्य” इत्यादि । प्रमिद्ध
 उपलब्धोऽर्थो गवादिर्धस्य पुंस स प्रमिद्धार्थः, ज्ञातगवादि-
 पदार्थ इत्यर्थः । तस्य गवयदर्शने साधर्म्याद्गवयगतमादृश्या-
 त्परोक्षे गवि अप्रमिद्धस्य पुरानुपलब्धस्य सादृश्यसाधनं
 15 ज्ञानम् । अख्येदं सूत्रं “उपमानमपि सादृश्यादसन्निकृष्टेऽर्थे
 बुद्धिसुत्पादयति, यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्य” इति ।
 व्याख्या । गवयसादृश्यादसन्निकृष्टेऽर्थे परोक्षस्य गोः सादृश्ये
 गोस्मरणस्येति । गवि स्मरणं यस्य पुंसः स गोस्मरणः, तस्य
 गोस्मरूत इत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् । तत्रेदं तात्पर्यम् । येन
 20 प्रतिपन्नो गौरूपलब्धो न गवयो न चातिदेशवाक्यं “गौरिव
 गवयः” इति श्रुतं, तस्मारण्ये पर्यटतो गवयदर्शने प्रथम
 उपजायते परोक्षे गवि सादृश्यज्ञानं यदुत्पद्यते “अनेन सदृशो

‘गौः’ इति, तदपमानमिति । तस्य विषयः सादृश्यविशिष्टः
 परोक्षो गौः, तद्विशिष्टं वा सादृश्यमिति । अस्य चानधिग-
 तार्थाधिगन्तृतथा प्रामाण्यमुपपन्नं, यतोऽत्र गवयविषयेण
 प्रत्यक्षेण गवय इव विषयीकृतो न पुनरसंज्ञितस्य गोः
 सादृश्यम् । यद्यपि तस्य पूर्वं गौरिति प्रत्यक्षमभूत्, तथापि 5
 तस्य गवयोऽत्यन्तमप्रत्यक्ष एवेति कथं गवि तदपेक्षं तस्मा-
 दृश्यज्ञानम् । तदेवं गवयमादृशो गौरिति प्रागप्रतिपत्ते- १)
 रनधिगतार्थाधिगन्तृपरोक्षे गवि गवयदर्शनात्सादृश्यज्ञानम् ॥

अथार्थापत्तिरूपमाह ।

दृष्टार्थानुपपत्त्या तु कस्याप्यर्थस्य कल्पना । 10

क्रियते यद्वलेनासावर्थापत्तिरुदाहृता ॥ ७५ ॥

प्रत्यक्षादिभिः षड्भिः प्रमाणैर्दृष्टः प्रसिद्धो योऽर्थः,
 तस्यानुपपत्त्यान्यथासंभवेन पुनः कस्याप्यन्यस्यादृष्टस्यार्थस्य
 कल्पना यद्वलेन यस्य ज्ञानस्य बलेन सामर्थ्येन क्रियते ।
 दृष्टार्थानुपपत्तेति पाठे तु दृष्टः प्रमाणपक्षकेन, 15
 आदिशब्दाङ्कतः शाब्दप्रमाणेन तस्य दृष्टस्य श्रुतस्य चार्थस्या-
 नुपपत्त्या । कस्याप्यर्थस्य कल्पना यद्वलेन क्रियते इति
 प्राप्तम् । असावदृष्टार्थकल्पनारूपं ज्ञानमेवार्थापत्तिरुदाहृता ।
 अचेदं सूत्रं “अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यत
 इत्यदृष्टार्थकल्पना” इति । अत्र प्रमाणपक्षकेन दृष्टः शब्देन 20
 श्रुतस्यार्थो मिथोवैकल्यज्ञापनार्थपृथक्कृत्योक्तौ सः । अथ

- तुल्यम् । इदमुक्तं भवति । प्रत्यक्षादिप्रमाणषट्कविज्ञातोऽर्थो
 येन विना नोपपद्यते तस्यार्थस्य कल्पनमर्थापत्तिः । तत्र
 प्रत्यक्षपूर्विकार्थापत्तिः, यथाग्नेः प्रत्यक्षेणोष्णस्पर्शसुपक्षभ्य
 दाहकशक्तियोगोऽर्थापत्त्या प्रकल्प्यते । न हि शक्तिरध्यक्ष-
 5 परिच्छेद्या नाप्यनुमानादिसमधिगम्या, प्रत्यक्षया शक्त्वा मह
 कस्यचिदर्थस्य संबन्धासिद्धेः । अनुमानपूर्विकार्थापत्तिः, यथा-
 दित्यस्य देशान्तरप्राप्त्या देवदत्तस्यैव गत्यनुमाने ततो
 ऽनुमानाद्गमनशक्तियोगो ऽर्थापत्त्यावसीयते । उपमानपूर्विका-
 र्थापत्तिः, यथा “गवथवद्गौः” इत्युक्तेरर्थादाहदोहादिशक्ति-
 10 योगस्तस्य प्रतीयते, अन्यथा गोलस्यैवायोगात् । शब्दपूर्विका-
 र्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिरितौतरनामिका, यथा शब्दार्थप्रतीतौ
 शब्दस्यार्थेन संबन्धसिद्धिः । अर्थापत्तिपूर्विकार्थापत्तिः,
 यथोक्तप्रकारेण शब्दस्यार्थेन संबन्धसिद्धावर्थापत्तित्वमिद्धिः,
 पौरुषेयत्वे शब्दस्य संबन्धायोगात् । अभावपूर्विकार्थापत्तिः,
 15 यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहेऽदर्शनादर्थाद्विर्भावः । अत्र
 च चतसृभिरर्थापत्तिभिः शक्तिः साध्यते, पञ्चम्या नित्यता,
 षष्ठ्या गृहाद्विर्भूतो देवदत्त एव साध्यत इत्येवं षट्प्रकारा-
 र्थापत्तिः । अन्ये तु श्रुतार्थापत्तिमन्यथोदाहरन्ति । पीनो
 देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त इति वाक्यश्रवणाद्वाचिभोजनवाक्य-
 20 प्रतीतिः । श्रुतार्थापत्तिः । गवथोपमितस्य गोलज्ञानयाज्ञाता-
 शक्तिरुपमानपूर्विकार्थापत्तिरिति । इत्थं च षट्प्रकारा-
 र्थापत्तिर्नाध्यक्षं, अतीन्द्रियशक्त्वाद्यर्थविषयत्वात् । अत एव

नानुमानमपि, प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्तस्य । ततः प्रमाणान्तरमेवार्था-
पत्तिः सिद्धा ॥

अथाभावप्रमाणं स्वरूपतः प्ररूपयति ।

प्रमाणपञ्चकं यच्च वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तच्चाभावप्रमाणाता ॥ ७६ ॥ 5

सदसदंशात्मके वस्तुनि प्रत्यक्षादीनि पञ्च प्रमाणानि
सदंशं गृह्यते न पुनरसदंशं गृह्यते । प्रमाणाभावलक्षणस्त्वभावो
ऽसदंशं गृह्यते न पुनः सदंशम् । अभावो ऽपि प्रमाणाभाव-
लक्षणो नास्तीत्यर्थस्यासन्निरूप्यस्य प्रसिद्ध्यर्थं प्रमाणमिति
वचनात् । अन्ये पुनरभावाख्यं प्रमाणं त्रिधा वर्णयन्ति । 10
प्रमाणपञ्चकाभावलक्षणोऽनन्तरोऽभाव १ प्रतिषिध्यमानाद्वा
तदन्यज्ञानं २ आत्मा वा विषयग्रहणरूपेणानभिनिर्वृत्तस्त्वभा-
वः ३ इति । ततः प्रस्तुतश्लोकस्यायमर्थः । प्रमाणपञ्चकं
प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकं यच्च भूतलादावाधारे घटादेराधेयस्य
ग्रहणाय न जायते न प्रवर्तते, तच्चाधेयवर्जितस्याधारस्य 15
ग्रहणेऽभावप्रमाणाताभावस्य प्रामाण्यम् । एतेन निषिध्यमा-
नात्तदन्यज्ञानसुक्तम् । तथा प्रमाणपञ्चकं यच्चेति पदस्याच्चापि
संबन्धाद्यच्च वस्तुरूपे घटादेर्वस्तुनो रूपेऽसदंशे ग्राहकतया न
जायते, तच्चासदंशेऽभावस्य प्रमाणाता । एतेन प्रमाणपञ्चकाभाव
सुक्तः २ । तथा प्रमाणपञ्चकं वस्तुसत्तावबोधार्थं घटादिवस्तु- 20
सत्ताया अवबोधाय न जायते ऽसदंशे न व्याप्रियते ; तच्च

सत्त्वानवबोधेऽभावस्य प्रमाणात् । अनेनात्मा विषयघटणरूपे-
णापरिणत उक्तः ३ । एवमिहाभावप्रमाणं त्रिधा प्रदर्शितम् ।
तदुक्तम् ।

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते ।

- 5 शात्मनो परिणामो वा विज्ञानं वान्यवस्तुनि ॥ १ ॥
अत्र सशब्दोऽनुत्पत्तेर्विशेषणतया थोष्य इति । सम्प्रति-
टीकायामभावप्रमाणं यथा त्रिधोपदर्शितं तथेहापि तद्दर्शितम् ।
रत्नाकरावतारिकायां तु प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिरित्यखैवोक्तस्य
बलेन द्विधा तद्वर्णितमास्ते । तत्र सशब्दः पुल्लिङ्गः प्रमा-
10 णाभावस्य विशेषणं कार्यं इति । तत्त्वं तु बहुश्रुता जानते ।
अथ चेऽभावप्रमाणमेकधाभिदधति तन्मतेन प्रस्तुतस्योक्तो
व्याख्यायते । प्रमाणपञ्चकं प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकं यत्र यस्मिन्
वस्तुरूपे घटादिवस्तुरूपे न आयते न व्यापिपत्तिः । वस्तुरूपं
द्वेधा, सदसद्रूपभेदात् । अतो द्वयो रूपयोरेकतरव्यक्तये प्राह
15 “वस्तुसत्ता” इत्यादि । वस्तुनो घटादेः सत्ता सद्व्युपता सदंश
इति यावत् । तस्या अवबोधार्थं सदंशो हि प्रत्यक्षादि-
पञ्चकस्य विषयः । स चेत्तेन न गृह्यते, तदा तत्र वस्तुरूपे
शेषस्यासदंशस्य गृहणायभावस्य प्रमाणतेति । “वस्तुसत्तावबो-
धार्थं” इति कश्चित्पाठान्तरम् । तत्रायमर्थः । प्रमाणपञ्चकं
20 यत्र वस्तुनो रूपे न व्याप्रियते, तत्र वस्तुनो यासत्तासदंशः,
तदवबोधार्थमभावस्य प्रमाणतेति । अनेन च त्रिविधेनैकविधेन
वाभावप्रमाणेन प्रदेष्टादौ घटाभावो गम्यते न च प्रत्यक्षे-

शैवाभावोऽवसीयते, तस्याभावविषयत्वविरोधान्, भावांशे-
नैवेन्द्रियाणां संयोगात् । अथ घटानुपलब्ध्या प्रदेशे धर्मिण
घटाभावः माध्यत इत्यनुमानयाहोभाव इति चेत् । न,
साध्यमाधनयोः कस्यचित्संबन्धस्याभावात् । तस्माद्भावोऽपि
प्रमाणान्तरमेव । अभावश्च प्रागभावादिभेदभिन्नो वस्तुरूपोऽ
शुपगन्तव्यः, अन्यथा कारणादिव्यवहारस्य लोकप्रतीतस्या-
भावप्रसङ्गात् । तदुक्तम् ।

न च स्थाश्रवहारोऽयं कारणादिविभागतः ।
प्रागभावादिभेदेन नाभावो यदि भिद्यते ॥ १ ॥
यद्दानुत्तिसिव्यादृत्तित्त्वुद्धिपाह्यो यतस्त्वयम् । 10
तस्माद्भावोऽपि वस्तुपरीयत्वाच्च गच्छताम् ॥ २ ॥
न चावशुन एते स्युर्भेदास्तेनास्य वस्तुता ।
कार्यादीनामभावः को भावो यः कारणादिना ॥ ३ ॥
वस्तुमंकरमिद्धिश्च तत्प्रामाण्यं ममाश्रिता ।
चौरोदध्यादि यस्मान्नि प्रागभवः स उच्यते ॥ ४ ॥ 15
नाश्रिता पयसो दधि प्रध्वंमाभावलक्षणम् ।
गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्वीनाभाव उच्यते ॥ ५ ॥
शिरसोऽनघवा निम्बा द्रिद्धिकाठिन्यवर्जिताः ।
गणशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते ॥ ६ ॥
यदि चैतश्चवस्यःपक्रमभावार्थं प्रमाणं न भवेत् 20
तदा प्रतिनियतवसाव्यवस्था दूरोत्सारितैव स्यात् ।
चौरि दधि भवदेव दधि चौरं घटे पटः

शब्दे प्रकृतं प्रथिव्यादौ चैतन्यं मूर्तिरात्मनि ॥ ७ ॥

अप्सु गन्धो रसश्चाग्नौ वायौ रूपेण तौ मह ।

योनिं सम्प्रशिता ते च न चेदस्य प्रमाणात् ॥८॥ इति ॥

अथ निरंशमदेकरूपत्वादस्तुनोऽध्यक्षेण सर्वात्मना ग्रहणे

कोऽपरो महश्चो यत्राभावः प्रमाणं भवेदिति चेत् । न,

रूपरूपाभ्यां मदसंज्ञात्मकत्वाद्दस्तुनः, अन्यथा वस्तुत्वाद्योगात् ।

न च "सदशादसदंशस्याभिसत्त्वान्तद्वहणे तस्यापि ग्रहः" इति

वाच्यं, सदसदंशयोर्धर्मभेदेऽपि भेदाभ्युपगमात् । तदेव प्रत्यक्षा-

द्युग्दहोतप्रमेयाभावग्राहकत्वात्प्रमाणाभावः प्रमाणान्तरमिति ॥

10 अथोक्तमपि किञ्चिद्भ्रूयते लिख्यते । अनधिगतायाधिगन्तु

प्रमाणं पूर्वं पूर्वं प्रमाणमुत्तरं तु फलं सामान्यविशेषात्मकं वस्तु

प्रमाणगोचरः । नित्यपरोक्षं ज्ञानं हि भाट्टप्रभाकरमतयोरर्थप्रा-

कत्याख्यासंवेदनाख्यफलानुमेयम् । वेदोऽपौरुषेयः । वेदोक्तान्तिंसा

धर्माय । शब्दो नित्यः । सर्वज्ञो नास्ति । अनिद्यापरनाम-

15 मायावशात्प्रतिभाममानः सर्वः प्रपञ्चोऽपारमार्थिकः । परब्रह्मैव

परमार्थसत् ॥

उपसंहरन्नाह ।

जैमिनीयमतस्यापि संक्षेपोऽयं निवेदितः ।

एवमास्तिकवादानां कृतं संक्षेपकौर्तनम् ॥ ७७ ॥

अपि शब्दात् केवलमपरदर्शनानां संक्षेपो निवेदितो जैमिनीयमतस्याप्यस्य संक्षेपो निवेदितः । वक्तव्यस्य वाङ्मत्यादस्यो-

यस्यस्मिन् सूत्रे समस्तस्य वक्तृप्रशङ्कत्वात्सङ्गे एव प्रोक्तः ।
अथ प्रशुक्तमतानां सूत्रकश्चिदमनसाह "०३" इत्यादि ।
एवमित्यमास्तिकवादानां श्रौतपरकीकपुण्यपापाद्युक्तत्वादिनां
नौद्वुर्नैयायिकसांख्यजैनवैशेषिकजैमिनीयानां संक्षेपेण कीर्तनं
वक्तव्याभिधानं संक्षेपकीर्तनं कृतम् ॥

अत्रैव विशेषमाह ।

नैयायिकमतादन्ये भेदं वैशेषिकैः सह ।

न मन्यन्ते मते तेषां पञ्चैवास्तिकवादिनः ॥ ७८ ॥

अन्ये रचयितायां नैयायिकभाषादेशेषिकैः सत्र भेदं
पार्थक्यं न मन्यन्ते । एकदेशतत्वेन तत्त्वानां मिथोऽन्तर्भावने
ऽन्यौयम एव भेदस्य भावाच्च नैयायिकवैशेषिकाणां मिथो
मतेऽन्तर्भावश्चान्नीत्यर्थः । तेषामाचार्याणां मत आस्तिकवादिनः
पक्षैव न पुनः षट् ॥

अथ दर्शनानां संख्या षडिति या जगत्समिद्धा सा कथ-
मुपपादनौयत्याशङ्काह ।

15

षड्दर्शनसंख्या तु पूर्यते तन्मते किल ।

लोकायतमतश्लेषे कथ्यते तेन तन्मतम् ॥ ७९ ॥

ये नैयायिकवैशेषिकयोर्मतमेकमाचक्षते तन्मते षड्दर्शन-
संख्या तु षणां दर्शनानां संख्या पुनर्लोकिकायता नास्तिकास्तेषां
यथातं तस्य श्लेषे मौलन एव । किलेत्याप्तवादे । पूर्यते 20

पूर्णीभवेत् । तेन कारणेन तन्मते चार्वाकमतं कथ्यते
स्वरूपतः प्रकृत्यते । अत्राद्यपादे सप्ताक्षरं छन्दोऽन्तरमिति
न छन्दःशास्त्रविरोधः शङ्कनीयः ॥

[अथ लोकायतमतम्] ।

प्रथमं नास्तिकस्वरूपमुच्यते । कापालिका भस्मोद्भूलनपरा
६ योगिनो ब्राह्मणाद्यन्तजगताश्च केचन नास्तिका भवन्ति । ते
च जीवपुण्यपापादिकं न मन्यन्ते । चतुर्भूतात्मकं जगदाचक्षते ।
केचित् चार्वाकैकदेशीया आकाशं पञ्चमं भूतमभिमान्यमानाः
पञ्चभूतात्मकं जगदिति निगदन्ति । तन्मते भूतेभ्यो मद-
शक्तिवच्चैतन्यमुत्पद्यते । जलबुद्बुदवज्जीवाः । चैतन्यविशिष्टः
10 कायः पुरुष इति । ते च मद्यमांसे भुञ्जते मांवाद्यगम्याग-
मनमपि कुर्वते । वर्षे वर्षे कस्मिन्नपि दिवसे सर्वे संभूय
यथानामनिर्गमं स्त्रीभिरभिरमन्ते । धर्मं कामादपरं न
मन्वते । तस्मानि चार्वाका लोकायता इत्यादीनि ।
गलचर्वं अदने । चर्वन्ति भक्षयन्ति तत्त्वतो न मन्यन्ते पुण्य-
15 पापादिकं परोक्षं वस्तुजातमिति चार्वाकाः । मावाकश्यामाके-
त्यादिषिद्धैर्मोणादिदण्डकेन शब्दनिपातनम् । लोका-
निर्विचाराः सामान्या लोकास्तद्दाचरन्ति स्मिति लोकायता
लोकार्थतिका इत्यपि । वृहस्पतिप्रणीतमतत्वेन चार्वाकस्याच्चेति ॥

अथ तन्मतमेवाह ।

लोकायता वदन्त्येवं नास्ति जीवी न निर्वृतिः ।

धर्माधर्मौ न विद्येते न फलं पुण्यपापयोः ॥ ८० ॥

लोकायता नास्तिका एवाभित्यं वदन्ति । कथमित्याह । जीवश्चेतनालक्षणः परलोकवासी नास्ति, पञ्चमहाभूतमसुद्रुतस्य चैतन्यस्यैव भूतनाम्ने नाशात्परलोकानुस्रवणामभवात् । जीवस्थाने देव इति पाठे तु देवः सर्वज्ञादिनास्ति । तथा न निवृत्तिर्मात्रो नास्तीत्यर्थः । अन्यत्र धर्मश्चाधर्मस्य धर्माधर्मौ न विद्येते पुण्यपापे सर्वथा न स्त इत्यर्थः । न चैव पुण्यपापयोः फलं स्वर्गनरकादिरूपमस्ति, धर्माधर्मयोरभावे कुतस्त्वं तत्फलमिति भावः ॥

सोऽनुष्ठं यथा धे स्वशास्त्रे प्रोचिरे तथैव दर्शयन्नाह ।

तथा च तन्मतम् ।

एतावानेव लोकोऽयं यावानिन्द्रियगोचरः ।

भद्रे इकपदं पश्य यद्वदन्त्यवहुश्रुताः ॥ ८१ ॥

“तथा च” इत्युपदर्शने : तन्मतं प्रक्रमान्नास्तिकमतम् । तत्कौटुम्बिगित्याह । अयं प्रत्यक्षो लोको मनुष्यलोकः । एतावानेव एतावन्मात्र एव । यावान् यावन्मात्रः । इन्द्रियगोचर इन्द्रियाणि स्वर्गनरसनप्राणचक्षुःश्रोत्राणि पञ्च, तेषां गोचरो विषयः; पञ्चेन्द्रियविषयीकृतमेव वस्तु विद्यते नापरं किमपि । १०

- लोकग्रहणाङ्गोक्त्याः पदार्थमार्था याच्याः । ततो यत्परे जीवं
 पुण्यपापे तत्फलं स्वर्गनरकादिकं च प्राङ्कः, तच्चास्ति, अप्रत्यक्ष-
 त्वात् । अप्रत्यक्षमप्यस्तीति चेत्, अथ गृह्यन्त्यास्तनन्त्यादीना-
 मपि भावोऽह् । न हि पञ्चविधेन प्रत्यक्षेण मृदकठोरादिव-
 १० स्त्वनि तिककटुकपायादिद्रव्याणि सुर्गभद्रभिभावान् भृगुधर-
 भुवनभृरुहस्तम्भकुम्भाभोरुहादिनरपशुशयःपदादिःश्यावरज्जमप-
 दार्थमार्थान् विविधेषु नोणादिभ्वर्नोश्च विभुश्च जातुविदप्यन्य-
 दनुभूयते । यावता च भूतोद्भूतचैतन्यव्यतिरिक्तश्चैतन्यहेतुतया
 परिकल्पमानः परलोकयायौ जीवः प्रत्यक्षेण मान्भूयते,
 10 तावता जीवस्य सुखदुःखनिवन्धनौ धर्माधर्मौ तत्प्रकृत्यफलभोग-
 भूमौ स्वर्गनरकौ पुण्यपापचयोत्यमोक्षसुखं शोपवर्णमानानि,
 आकाशे विचित्रविरचनमित्त्वं, कस्य नाम न हास्यानि ; ततो
 चेत्वास्तुष्टमनास्त्रादितमनाप्रातमदृष्टमश्रुतमपि जीवादिकं
 मार्ग्यभाषाः स्वर्गापवर्गादिसुखसिद्धिपाविप्रसन्नवबुद्धयः शिरस्त-
 15 षडमुष्टनदुश्चरतरतपश्रणाचरणसुदुःमहतपनातपमहादिक्लेशै-
 र्यत्सौवं जन्म चयन्ति, तन्नेषां महामोहोद्रेकविकल्पितम् ।
 तदुक्तम् ।

तपामि यद्वास्त्रिचाः ^{याः} मंगमो भोगवञ्चना ।

अग्निहोत्रादिकं कर्म वासक्रीडेव लक्ष्यते ॥ २ ॥

- 20 यावञ्जीवेत्सुखं जीवेत्तावदपैथिकं सुखम् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥ २ ॥ इत्यादि

मतः सुस्थितमिन्द्रियगोचर एव तात्त्विक इति ॥

अथ ये परोक्षे विषयेऽनुमानागमादीनां प्रामाण्येन
 जीवपुण्यपापादिकं व्यवस्थापर्याप्तं न जातुर्षिद्वरभक्तिं, तान्
 प्रबोधयितुं दृष्टान्तं प्राह "भद्रे दृश्यं पश्य" इति । अत्रायं
 संप्रदायः । कश्चित्पुरुषः नास्तिककृतपापमात्रामितान्तःकरणो
 निजां जायामास्तिकमतनिबद्धमतिं स्वशास्त्रोक्तयुक्तिभिर- 5
 भियुक्तः प्रत्यहं प्रतिबोधयति । सा तु यदा न प्रतिबुध्यते
 तदा स दशमनेनोपायेन प्रतिभोक्त्यत इति स्वचेतसि
 विचिन्त्य निश्चायाः पश्यमे यस्मै तथा ममं नगराच्चिर्गत्य
 तां प्रत्यवदौत् । "प्रिये य इमे नगरवामिनो नराः
 परांचिविषयेऽनुमानादिप्रामाण्यमात्राच्चाणा लोकेन च बह्वश्रुत- 10
 तथा व्यवहियमाणा विद्यन्ते. पश्य तेषां चारु विधारणयां
 चालुर्ये" इति । ततः स नगरद्वारादारभ्य चतुःपथं यावन्न
 अन्तरप्रसृमरमसौरणसमीभूतपांशुप्रकरे राजमार्गे द्वदोरपि
 स्वकरयोरङ्गुष्ठप्रदेशनीमध्यमाङ्गुलिचयं मीलायत्वा स्वधरौर-
 स्त्रोभयोः पचयोः पांशुषु न्यासेन वृकपदानि प्रचक्रे । ततः 15
 प्रातस्तानि पदानि निरीच्यास्तोको लोको राजमार्गे
 ऽभिबन्त् । बह्वश्रुता अपि तत्रागता जनान् प्रत्यवोचान् "भो
 भो वृकपदानामन्यथानुपपत्त्या नूनं निशि वृकः कस्यन
 वनतोऽत्रागच्छत्" इत्यादि । ततः स तांस्तथाभाषमाण-
 निरीक्ष्य निजां भार्यां अजस्य । हे भद्रे प्रिये वृकपदं (अत्र 20
 जाताद्येकवचनं) पश्य निरीक्षस्व । किं तदित्याह । यद्वृकपदं
 वदन्ति अस्यन्यबह्वश्रुता लोककृत्या बह्वश्रुता अध्येते परमार्थ-

मञ्जाला भाषमाणा ऋष्यश्रुता एवेत्यर्थः । षट्दन्ति बह्वश्रुता
 इति पाठे त्वेवं व्याख्येयम् । लोकप्रसिद्धा बह्वश्रुता इति
 तथा ह्येते वृक्षपदविषये सम्यग्निदितपरमार्थाः बहवोऽप्येक-
 षट्शमेव भाषमाणा अपि बह्वसुगधजनध्यान्धमुत्पादयन्तोऽपि
 5 च ज्ञाततत्त्वानामादेयवचना न भवन्ति । तथा बहवोऽप्यमी
 वादिनो धार्मिकच्छ्रद्धाभूताः परवचनैकप्रवणा यत्किञ्चिदनुमा-
 नागमादिभिर्दाब्दीमादर्थं जीवाद्यस्तित्वं षट्शमेव भाषमाणा
 अपि मुधैव सुगधजनान् स्वर्गादिप्राप्तिभ्यस्सुखसंततिप्रसोभन-
 याभक्ष्याभक्ष्यगम्यागम्यहेयोपदेयादिभङ्कटे पातयन्तो बह्वसुगध-
 10 धार्मिकव्यामोहमुत्पादयन्तोऽपि च सतामवधोरणीयवचना
 एव भवन्तीति । ततः सा पत्युर्वचनं सर्वं मानितवती ॥

तदनु च तस्याः स पतिर्षट्पदिष्टवान् तदेव दर्शय-
 चाह ।

पिब खाद च चारुलोचने
 15 षट्तीर्तं वरगाच्च तन्न ते ।
 न हि भीरु गतं निवर्तते
 समुद्रयमात्रमिदं कलेवरम् ॥ ८२ ॥

हे चारुलोचने शोभनाच्च पिब पेयापेयव्यवस्थालोपेन
 मदिरादेः पानं कुरु । न केवलं पिब खाद च भक्ष्याभक्ष्य-
 20 निरपेक्षतया मांसादिकं भक्ष्य च । पिबखादक्रियथोर्षप-

सूक्ष्णत्वाद्गम्यागम्यविभागत्यागेन भोगानामुपभोगेन स्वयौवनं
 भक्षणीकुर्वित्यापि वचोऽत्र जातव्यम् । तद्यौवनाद्यतौभ-
 तिक्रान्तं हे वरगात्रि हे प्रधानाङ्गि गद्गदस्ते तव न
 भविष्यतीत्यध्याहार्यम् । चारुलोचने-वरगात्रौति-संबोधनद्वयस्य
 समानार्थस्याप्यादरान्तरागातिरेकान्न पौनरुक्त्यदोषः । यदुक्तम् । 5

अनुवादादरवौष्माद्यर्थविनियोगहेत्वसूधासु ।

ईषत्संभ्रमविस्मयगणनाभरणेष्वपुनरुक्तम् ॥ १ ॥

अथ खेच्छाविरचिते पाने खादने भोगसेवने च सुभाषा-
 परलोके कष्टपरंपरा सुलभं च सति भूतसंयमेषु भवान्तरे
 भोगसुखयौवनादिकभिति पराशङ्कां पराकर्तुं प्राह । न हि 10
 वैत्र हे भौरे परीक्षमात्रेण मरकादिप्राणदुःखमथाकुले ।
 मनमिहभवादतिक्रान्तं सुखयौवनादि निवर्तते परलोके
 पुनरप्युपहोक्ते । परलोकसुखलिप्तया तपश्चरणादिकशुकि-
 याभिति हृत्यसुखोपेक्षणं व्यर्थमित्यर्थः । अथ श्रुत्याशुभकर्मपार-
 तन्व्येण जीवेनासं कायमधुनाधिष्ठाय स्थितेनावश्यं परलोकेऽपि 15
 सुकर्महेतुकं सुखदुःखादि वेदितव्यमेवेत्याशंक्य प्राह । समुद्य-
 मानं समुद्यो भूतचतुष्टयसंयोगः, तन्नात्रम् । भाचशब्दो-
 ऽवधारणे । इदं प्रत्यक्षं कर्मत्रयं मरणात्, प्रवाप्नोतिऽध्याहारः, न
 पुनर्भूतचतुष्टयसंयोगमात्रादपरो भवान्तरथाद्यौ शशाशुभकर्म-
 विपाकभोक्ता काये कश्चन जीवो विद्यते । भूतचतुष्कसंयोगश्च 20
 विद्युद्दृश्योऽव लणतो दृष्टो नष्टः । तस्मात्परलोकानपेक्षया
 यथेच्छं पिव खाद चेत्यर्थः ॥

अथ प्रमेयं प्रमाणं चाह ।

किं च ।

पृथ्वी जलं तथा तेजो वायुभूतचतुष्टयम् ।

आधारो भूमिरेतेषां मानं त्वस्रजमेव हि ॥ ८३ ॥

- 5 “किं च” इत्यभुच्चये । पृथ्वी भूमिः, जलमापः, तेजो-
वह्निः, वायुः पवनः, भूतचतुष्टयमेतानि भूतानि चत्वारि ।
आधारो भूमिरेतेषां भूतानामाधारो ऽधिकरणं भूमिः
पृथ्वी । “चैतन्यभूमिरेतेषां” इति पाठे तु चतुष्टयं किंविशिष्टं
चैतन्यभूमिश्चैतन्योत्पत्तिस्थानम् । भूतानि संभूयैकं चैतन्यं
10 जनयन्तीत्यर्थः । “एतेषां चार्वाकाणां मते प्रमाणभूमिरेतेषां”
इति पठान्तरे तु भूतचतुष्टयं प्रमाणभूमिः प्रमाणोचरस्तात्त्विक
एतेषां मते । मानं तु प्रमाणं पुनरस्रजमेव प्रत्यक्षमेवैकं न
पुनरनुमानादिकं प्रमाणम् । द्विशब्दोऽत्र विशेषणार्थं वर्तते ।
विशेषः पुनश्चार्वाकैर्लोक्याच्चानिर्वाहणप्रवणं धृमाद्यनुमानमिच्छते
15 क्वचन न पुनः स्वर्गादृष्टादिप्रमाधिकमलौकिकमनुमानमिति ॥

अथ भूतचतुष्टयौप्रभवाद्देहे चैतन्योत्पत्तिः कथं प्रतीयता-
मित्याशङ्क्याह ।

पृथ्व्यादिभूतसंहत्या तथा देहपरीणतेः ।

मदशक्तिः सुराङ्गेभ्यो यदस्रजश्चिदात्मनि ॥ ८४ ॥

- 20 पृथिव्यादीनि पृथिव्यतेजोवायुस्रजश्चानि यानि भूतानि
तेषां संहतिः समश्रावः संयोग इति यावत्, तथा हेतुभूतया ।

तथा तेन प्रकारेण च देहस्य परीणतिः परिणामः, तस्याः
 सकाशात् चिदिति प्रयोगः । यदज्ञया सुराङ्गिभ्यो गुडघात-
 क्वादिभ्यो मद्याङ्गिभ्यो मदशक्तित्वात्कर्म भवति, तदज्ञया
 चिद्वैतन्यमात्मनि शरीरे । अत्रात्मशब्देनानेकार्थेन शरीरमेव
 ज्ञातव्यं, न पुनर्जीवः अथ भावः । भूतचतष्टयस्यैव देहपरि-
 णामः, ततश्च देहे चैतन्यमिति । अथ परीणतिशब्दे धन-
 भावेऽपि बाहुलकादपसर्गस्य शीघ्रत्वं सिद्धम् । पाठान्तरं वा ।

“पृथग्वादिभूतसंख्यां तथा देहादिसंभवः ।

मदशक्तिः सुराङ्गिभ्यो यदज्ञदमित्यागा ।”

पृथिव्यादिभूतसंख्यां सत्यां, तथाशब्दः पूर्वशोकाग्रेकथा 10
 मसुसुधे, देहादिसंभवः । आदिशब्दाद्भूतधारादर्थो भूतसंयोगजा
 ज्ञेयाः । सुराङ्गिभ्यो यदज्ञमदशक्तिर्भवति, तदद्भूतसंभवस्याङ्गरीर
 आत्मता मवेतमता स्थिता व्यवस्थितेति । यदवाच वाचस्पतिः
 “पृथिव्यापत्तेजो वायुरिति तत्त्वानि तत्समुदाये शरीरविषये
 पृथक्संज्ञाः, तेभ्यश्चैतन्यं” इति ॥

एवं स्थिते यथोपदिग्मिन्नि तथा दर्शयन्नाह ।

तस्माद्दृष्टपरित्यागाद्यदृष्टे प्रवर्तनम् ।

लोकस्य तदिमूढत्वं चार्वाकाः प्रतिपेदिरे ॥ ८५ ॥

यस्माद्भूतेभ्यश्चैतन्योत्पत्तिः, तस्मात्कारणादृष्टपरित्यागादृष्टं
 ग्रन्थानुभूतनैहिकं लौकिकं यद्विषयजं सुखं तस्य परित्या- 20
 गादृष्टे परलोकसुखादौ तपस्वराणादिकष्टक्रियासाधे यत्न-

वर्ततं प्रवृत्तिः, तन्नोक्तस्य विमूढत्वमज्ञानमेवेति चार्वाकाः
 प्रतिपेक्षिते प्रतिपन्नाः । यो हि लोको विप्रलारककल्पनोप-
 न्यासत्रासितसंज्ञाभो हस्तगतमिच्छत्यं सुखं विहाय स्वर्गापवर्ग-
 सुखप्रेषयथा तपोजपध्यानहोमादौ श्रद्धतते, तत्र तस्याज्ञानतैव
 5 कारणमिति तन्मतोपदेशः ॥

अथ ये शान्तरसंपूरितस्वान्तानिरुपमं शमसुखं वर्णयन्ति,
 तानुद्दिश्य यच्चार्वाका ब्रूवते तदाह ।

माध्यवृत्तिनिवृत्तिभ्यां या प्रीतिर्जायते जने ।

निरर्था सा मते तेषां धर्मः कामात्परो न हि ॥ ८६ ॥

- 10 माध्यं ध्यानं द्वेषा, उपादेयं हेयं च । उपादेये धर्मशुक्ल-
 ध्यानधुगं हेये चार्तरौद्र्यालदुगे । अथवा माध्ये साधनीये
 कार्ये, उपादेये पुण्यकृत्ये तप.सयमादौ, हेये च पापकृत्ये
 विषयसुखःदिके क्रमेण वृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रवर्तननिवर्तनाभ्यां
 जने लोके या प्रीतिर्मन.सुखं जायते समुत्पद्यते, या
 15 तेषां चार्वाकाणां भते निरर्था निःप्रयोजना निःफला-
 तात्त्विकौत्यर्थः । हिर्ष्यन्नात् । धर्मः कामाद्विषयसुखसेवनात्
 परः । काम एव परमो धर्मः, तन्मनितमेव च परमं
 सुखमिति भावः । अथवा ये धर्मप्रभावादिह लोकेऽपौष्टा-
 मिष्टकार्ययोः सिद्धयिही वदन्ति, ताप्रति यच्चार्वाका
 20 जल्पन्ति तद्दर्शयन्नाह “माध्यवृत्तिनिवृत्तिभ्यां” इत्यादि ।
 तपोजपहोमादिभिः साध्यस्य प्रेषितकार्यस्य वा वृत्तिः विद्धि-

